

„ha nem is jó minden, leg alább szenvedhető”

„Csak a tájékozatlanság vagy a rosszindulat mondhatja,
hogyan nem éri meg [az Intézet] [...] egy NB II-es futballcsapat
kötségvetését. Pedig több és nagyobb gólok!”

„Aki fajgyűlöletet prédikál, azt istenítik, aki felebaráti szeretetet
hirdet, keresztre feszítik.”

„Nagy ereje volt azon tréfában öltözött ostorjának.”

„a szultán levágása után visszatér övéihez, s beáll a csoportképbe,
a csendes eksztázisban ujjongó katonák közé”

„azon egy két, talán borzasztó jelenetért,
amely sértőleg hatna a gyengébb idegűekre, bocsánatot kérek”

„az ember arra született, hogy a háborgatásoknak zűrzavarjában
vagy pedig az únalomnak álmasságában éljen”

„a magyar irodalom legjobb hagyománya magasrendű költészetté
tudta fejleszteni a napi agitációt”

„mennél világosodottabb elméje volt nékie és szívbéli érzékenysége,
annál inkább szerentsétlen volt ő”

„itt állunk másodlagos frissességű értelmező elméletekkel
a kezünkben, örökké frusztráltan hasonlítgatva
a sajátunkat valami gazdagabbnak vélthez”

„ittén A RÉGI TUDÓS VILÁG HISTÓRIÁJA Végződik”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2017/6

6

2017

ItK

A tartalomból

Klaniczay Tibor

Zrínyi Miklós

Voltaire-fordítók

Budai Ézsaiás

Jókai Mór

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. CXXI. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

Huszonöt éve halt meg Klaniczay Tibor

Simon Zsuzsanna: Egy szabad szellemi műhely születése.

Hatvanéves az Irodalomtudományi Intézet	715
<i>Tóth Zsombor</i> : A Klaniczay-hagyomány határon innen és túl (1958–1992). Egy elfogult olvasat (vázlat)	733

Tanulmányok

Bene Sándor: Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban.

Történeti poétikai megközelítés	746
<i>Penke Olga</i> : Voltaire filozófiai meséi és regényei „magyar ruhában”	780
<i>Hegedüs Béla</i> : Megtanult literatúra. Literatúra és annak históriája Budai Ézsaiás szerint	803

Adattár

Bartók István: *Manuductio ad Eloquentiam*, 1709.

A nagyszombati retorikai kézikönyv mintája és kiadója	816
<i>Gracza Lajos</i> : Jókai-autográfok a Liszt Ferenc-archívum kéziratárában	821

Szemle

Sárkányok, főurak, asszonyok. A Báthoryak a művelődés- és irodalomtörténetben

(<i>Jankovics József</i>)	829
Nunquam autores, semper interpretes. A magyarországi fordításirodalom a 18. században (<i>Szilágyi Márton</i>)	842
Lengyel András: Az „esthajnali csillag”. Vázlatok és adatok Cholnoky Viktorról (<i>Wirágh András</i>)	846

Krónika

Tarjányi Eszter (1962–2017) (<i>Korompay H. János</i>)	850
Labádi Gergely (1975–2017) (<i>Balázs Péter</i>)	851

SIMON ZSUZSANNA

Egy szabad szellemi műhely születése

Hatvanéves az Irodalomtudományi Intézet

A Magyar Tudományos Akadémia történetét rekonstruáló dokumentumok a megalapítástól kezdve végigkövetik az utat a magyar nyelv művelésétől az intézethálózat létrehozásáig, amíg az elvont modell konkrét formákat ölt. Kigondolói és létrehozói az Akadémia elődjét, a Magyar Tudós Társaságot a magyar nyelv „csínosulásának és bővülésének” céljához akarták igazítani, de már e közvetlen feladatot is a „tudományok és szépművészségek művelésének” szolgálatába állították.

Ha csak a magyar nyelv művelésének feladatkörén belül maradunk, akkor már a Tudós Társaság alapokmányában is találhatunk konkrét kutatási mozzanatokat és folyamatokat is, amelyek modellül szolgálhatnak más diszciplínák számára is. Ilyenek: „A magyar nyelv hajdani nyomainak, régi emlékeinek felkerestetése”, „a honni szokások és más rokonyelvek összehasonlítása”, az egyetemes és sajátos nyelvi törvények meghatározása stb. Először az Akadémia 1936-os ügyrendje terjeszti ki lényegesen az intézmény kutatási területét, e szempontból szemügyre véve lényegében minden korabeli diszciplínát. Az Akadémiát három tudományos osztályra osztotta: 1) Nyelv- és széptudományi osztály – nyelvtudományi és széptudományi alosztállyal; 2) Filozófiai, társadalmi és történelmi tudományok osztálya, 3) Matematikai és természettudományok osztálya,¹ ezen kívül létrehoztak 21 állandó bizottságot – köztük az irodalomtörténetit. A feladatokat a tudományos bizottságok keretei között helyezi el, azonban megoldási módozataival, szervezésével, irányításával, minősítésével, kiadásával és finanszírozásával nem foglalkozik. Az Irodalomtörténeti Bizottság feladatait például a következőkben jelöli meg: „a) magyar irodalomtörténeti kútfők fölkeresése, gyűjtése, kiadása; (írói levelek, naplók) kiadására, bármely nyelven íratlak b) régebbi írók kritikai kiadása, életrajzzal és jegyzetekkel. c) könyvészeti és irodalomtörténeti munkák íratlása pályázat és megbízás útján, kiadásuk, valamint Kazinczy Ferenc összes munkáinak és teljes levelezésének tudományos igényű kiadása”.²

A második világháború után 1946-ban az Akadémia az 1936-os Alapszabályon kezdetben kisebb változtatásokat tesz ugyan, de egyelőre az új szövegben nem tér el radikálisan a régítől. Nem ugyan a kutató munka szervezetének meghatározásában, de radikális változást hoz az 1948. október elsején a pártállam által létrehozott Értelmiségi Osztály³

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Archivumának vezetője.

1 E két utóbbit is két-két alosztályra osztva.

2 KÓNYA Sándor, „Magyar Akadémia állíttassék fel...”: *Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990*, Bp., Akadémiai, 1994, 21.

3 Az 1948. jún. 12-étől 1956. nov. 2-áig működött Magyar Dolgozók Pártja összesen 26 különféle osztályra tagolódott, az Értelmiségi Osztály a 24. számú volt.

az MDP⁴ KB keretén belül, amely elkészítette és a Politikai Bizottságnak benyújtotta a Magyar Tudományos Tanács⁵ – a mai Akadémia szervezeti elődje – tervezetét. A Tanács Tudományos Bizottsága 1948. szeptember 3-ai ülésén egy országos dokumentációs központ megszervezéséről döntött, benne többek között könyvtárügyi, szabványügyi, racionalizálási, munkatudományi, valamint a később megalakult Irodalomtörténeti Dokumentációs Központnak, az Intézet közvetlen szervezeti elődjének a létrehozásáról. A ma a Bölcsészettudományi Kutatóközponthoz tartozó intézetek közül (leszámítva az Irodalomtörténetit) elsőként 1949–1951-ben a Történettudományi, 1957-ben a Filozófiai, 1958-ban a Régészeti, 1967-ben a Néprajzi, 1969-ben a Művészettörténeti, majd 1974-ben a Zenetudományi Intézet jött létre.

A Tudományos Tanács az MDP közvetlen irányítása mellett elsőként ötéves tervet dolgozott ki 1954-es határidővel, melyben 1845 kutatási tervet jelölt meg. Ez már az addig megalakult új intézetek felsorolását is tartalmazta, s felvetette a káderekérdést, valamint a szervezési és a költségvetési feladatokat is. A Tanács pártkollégiuma már 1949. május 9-ei ülésén elhatározta, hogy 1953 decemberéig mindenképpen rendezi az irodalomtörténeti kutatás szervezetét, és létrehozza a kutatóintézetet is, de ennek megvalósítását végül több okból is halasztani javasolták.⁶ Elsősorban Lukács György⁷ szava döntött, aki kétségesnek tartotta, hogy akkor belátható időn belül reális lenne egy világirodalmi igényű intézet létrehozásához megfelelő számú marxista káder kinevelése, s egyidejűleg felvetették az azóta is vissza-visszatérő kérdést: független legyen-e ez a kutatóintézet, vagy pedig az egyetem keretei között működjön majd? Emellett hangsúlyt kapott a szovjet példa követése is, de még nem esik szó a szovjet akadémiai intézethálózat modelljének⁸ átültetéséről, hanem ideológiai feladatokat jelöltek ki: „Lenin,⁹ Zsdanov,¹⁰ Gorkij¹¹ és Fagyjev¹² műveinek segítségével a szellemtörténeti és szűken pozitivistá irányzatok leküzdését”.¹³ 1950-től felgyorsult a szakmai előkészítés, amelynek motivációját egyre inkább meghatározta a pártállami ideológia, a dogmatikus marxizmus, a szocialista realizmus eszménye a szépirodalomban, és az áltudományos célokat is átható voluntarizmus.

1950. október elsején Halász Előd¹⁴ vezetésével együtt előbb öt, majd összesen kilenc munkatárssal¹⁵ megindult az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ, azzal a céllal, hogy „a szovjet, a népi demokratikus és a haladó nyugati folyóirat- és könyvanyag fel-

4 Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottsága.

5 A Magyar Tudományos Tanács, mint a mai Akadémia elődje, 1948 augusztusában az MKP, majd az MDP határozata alapján jött létre.

6 MTA Levéltár, MTT/23/3. Irodalomtörténet.

7 Lukács György (1885–1971), kommunista politikus, filozófus, ekkor az MTA Pártkollégiumának vezetője.

8 A szovjet intézethálózat felépítése francia példán alapult.

9 Vlagyimir Iljics Lenin (1870–1924), kommunista politikus, a Szovjetunió első vezetője.

10 Andrej Alekszandrov Zsdanov (1896–1948), kommunista kultúrpolitikus, párthivatalnok.

11 Maxim Gorkij (1868–1936), orosz író, drámaíró.

12 Alekszandr Alekszandrov Fagyjev (1901–1956), orosz-szovjet író.

13 MTT Társadalomtudományi Szakosztály Pártkollégiuma, 23/1.

14 Halász Előd (1920–1997) germanista filológus, nyelvész, irodalomtörténész.

15 Bódi Lászlóné, Balázs Károlyné, Bor Kálmán, Halász Előd, Lengyel Béla, Marton Mariann, Rejtő István, T. Erdélyi Ilona, Vízay István.

dolgozását és a részben külső munkatársak által” elvégzett munkák ellenőrzését végzi. S már az IDK kigondolói is úgy tervezték, hogy az „az Irodalomtörténeti Kutató Intézet megalakulásakor mint osztály beolvad” majd a kutatóhely szerkezetébe. Ugyanebben az évben készült el az előterjesztés is az irodalomtudomány első öt éves tervéről, amely felsorolja a „haladó irodalmi hagyományok tisztázását, az egyes írók értékelésének pártos revízióját, egy új összefoglaló marxista irodalomtörténet alapjainak lerakását, s a marxista-leninista fiatal kutató káderek felnevelését”.

Az Intézet létrehozásának tervezése a korabeli pártállami szerkezetben ezután egyre magasabb szintre került, de a pártállam bürokráciája miatt még hat évig tologatták a maguk szintjén döntéstől megfosztott testületek és bürokraták. A munkát eredetileg 1951-ben akarták befejezni; az Intézet élére Waldapfel Józsefet¹⁶ szánták, osztályvezetőkként pedig Halász Elődöt és Király Istvánt.¹⁷ Ekkor úgy képzelték, hogy a Nyelvtudományi és Történettudományi Intézettel együtt az új intézmény helye a volt Eötvös Collegium lehetne. Úgy tervezték, hogy az intézmény felállításának vezetésével Lukács Györgyöt bízzák meg, tudományos titkárnak Király Istvánt javasolták, a magyar és a világirodalmi osztály élére pedig Tolnai Gábort¹⁸ és Halász Elődöt. A terveket rögzítő jegyzőkönyv szerint Erdey-Grúz Tibor¹⁹ azt is felveti, hogy az Intézet ne az Eötvös Collegium épületében kapjon helyet, hanem a Petőfi Házat²⁰ csatolják az Akadémiához, és az Intézetet vonják össze a Petőfi Múzeummal. Nagy Péter²¹ – aki ekkor az Oktatási Minisztériumban dolgozott – Rusznyák Istvánnak szóló levelében közölte, hogy kérelmezék a Petőfi Irodalmi Múzeum és az Irodalomtörténeti Intézet számára a József nádor tér 7. számú épületet. Erre az iratra került Vas Zoltán²² kézi feljegyzése: „Néhány hónap múlva megkapják. Addig a használó semmilyen változtatást, építkezést nem végezhet.”

Eközben mellékágon megindult a jogi tisztázás az Eötvös Collegium Nagyboldogasszony úti épülete tárgyában az Oktatási Minisztérium és az MTA között. Darvas József²³ miniszter kifejezetten hangsúlyozta, hogy a minisztérium az épületnek nem tulajdonosa, „éppen ezért a cím [az IDK] által használ épületrészért lakbért” nem kérnek.²⁴ Az Akadémia elnöke pedig 1951. január 24-én azt nyugtázta, hogy a VKM-rendelettel megszüntetett Eötvös Collegium Könyvtárát, berendezési és felszerelési tárgyaival együtt 927.783 Ft becslési értékben átvette.²⁵

16 Waldapfel József (1904–1968), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

17 Király István (1921–1989), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

18 Tolnai Gábor (1910–1990), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

19 Erdey-Grúz Tibor (1902–1976), kémikus, egyetemi tanár. Az MTA főtitkára (1950–1953), majd elnöke (1970–1976).

20 MTA Levéltár, 296/F/1955. X. 25.

21 Nagy Péter (1920–2010), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

22 Vas Zoltán (1903–1983), kommunista politikus. 1945-ben a főváros közéleti kormánybiztosa, májustól novemberig polgármestere volt. 1946–49-ben a Gazdasági Főtanács titkára, 1953-ban, Nagy Imre kormányában a Terhivatal elnöke.

23 Darvas József (1912–1973), kommunista politikus, író, 1959–1973-ig a Magyar Írók Szövetségének elnöke.

24 MTA Levéltár, 91, 1951. márc. 6.

25 MTA Levéltár, Rusznyák István elnöki levelezése, 1951. jan. 24. Rusznyák István (1889–1974) az MTA elnöke 1949–1970.

Egy 1951. június 21-ei ülésen a tervező és döntő szervek közé egy új intézmény, az MTA Pártkollégiuma²⁶ kerül. Miközben folyt az egész Akadémia ideológiai, szervezeti és személyzeti átalakítása, a fenti ülés jegyzőkönyve²⁷ az irodalomtörténeti szakterületen megismétli, hogy az új intézményt az 1952-ben létesítendő Petőfi Múzeumhoz kell csatolni, s hogy az irodalomtörténeti intézetnek centralizáló szerepet szánunk, így feladatának tekintik „az egész irodalomtörténeti kutatás irányítását, valamint az elvi segítségnyújtást az egyetemek egységes működésében”. Az ideológia hangsúlyozása ekkor már nemcsak elvont frázis, hanem annak konkrét ismertetése, hogyan lehet érvényesíteni az irodalomkutatásban a „szovjet segítség”-et.²⁸

Közben a legmagasabb szinten is megfogalmazódik az Intézet felállításának szükségessége. Révai József²⁹ mondja ezt ki, de egyben helyteleníti, hogy az IDK fejlődjön át kutatóintézeté, mert „annak profilja nem tudományos, hanem dokumentációs jellegű”. Azt is kifogásolja, hogy bár az új intézmény tervét az MTA osztályvezetősége már kidolgozta, de „a pártközpontba, személy szerint Rényi elvtárshoz³⁰ csak ekkor került”. Az 1953. május 5-én kelt irat az intézeti munkatársakat tekintve Nagy Péter, Mezei László,³¹ Tarnai Andor,³² Osváth Béla,³³ Belia György,³⁴ Poszler György,³⁵ Mezei József³⁶ és Rusznyák Péter kinevezését látja reálisnak, a vezetői tisztségre pedig Király Istvánt vagy Sötér Istvánt³⁷ javasolja.³⁸

1953. május 19-én Rusznyák István az MTA elnöke az Intézet ügyében összefoglalja véleményét Rényi Péter számára. Szerinte a kutatók zömét a tanszékek mellé kell beosztani, az IDK-t pedig elég egy-két új munkatárs kinevezésével támogatni. Majd továbbítja Waldapfel József „kaderlistáját”, amely öt helyen különbözik az előbb ismertetettől.³⁹

1952. június 10-én az IDK vezetői tisztségéből fegyelmivel eltávolították Halász Elődöt; utóda először Lengyel Béla,⁴⁰ majd Kardos Tibor⁴¹ lett, aki 1953. október 24-én hosszú levelet írt Rusznyák Istvánnak.⁴² Ebben az Intézet létrehozásának halogatását az

26 A Magyar Tudományos Tanács felügyeleti szerveként 1949 áprilisában megalakult szervezet.

27 MTA Levéltár MTT/23/3. Irodalomtörténet.

28 *A Szovjetunió segítése a magyar tudománynak [...] Irodalomtudomány.* MNL OL 276/68/74, 157–158.

29 Révai József (1898–1959), kommunista politikus, miniszter, publicista, irodalomtörténész.

30 Rényi Péter (1920–2002), újságíró, 1956–1988-ig a Népszabadság főszerkesztő-helyettese. 1953-ban az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály politikai munkatársa volt.

31 Mezei László (1918–1984), irodalomtörténész.

32 Tarnai Andor (1925–1994), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

33 Osváth Béla (1926–1965), irodalomtörténész, dramaturg.

34 Belia György (1923–1982), irodalomtörténész, műfordító.

35 Poszler György (1931–2015), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

36 Mezei József (1930–1986), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

37 Sötér István (1913–1988), irodalomtörténész, író, 1957-től haláláig az MTA Irodalomtudományi Intézet igazgatója.

38 MNL OL 276/89/341.

39 MTA Levéltár, Rusznyák István elnöki levelezése, 259 B, 1953.

40 Lengyel Béla (1915–1997), irodalomtörténész.

41 Kardos Tibor (1908–1973), irodalomtörténész, műfordító, egyetemi tanár.

42 MTA Levéltár, Elnöki Titkárság iratai, 77. doboz, 1953. okt. 23.

I. Osztály múltbeli mulasztásainak súlyos örökségeként minősíti, s utal rá, hogy több szocialista országban már jó néhány éve működik ilyen intézmény. A sürgetés másik okaként konkrétan foglalkozik a tervezett magyar irodalomtörténeti kézikönyvvel, illetve egyetemi tankönyvvel, s már a szerzők egy részét is megnevezi, köztük két új névvel: Komlós Aladár⁴³ és Stoll Béla.⁴⁴

Lakó György,⁴⁵ az MTA I. Osztályának titkára 1953. november 5-ére dolgozta ki a kész javaslatot⁴⁶ a létesítendő intézet felállítására. Ebben sok más részlet mellett figyelemre méltó, hogy kodifikáltatni akarja a korábbi tervet a Nyelvtudományi és Irodalomtudományi Intézet közös, Eötvös collegiumi elhelyezéséről. Az mindenesetre már ebben a dokumentumban is szerepel, hogy az igazgató-jelölt Sőtér István volt, annak ellenére, hogy ő ekkor még nem volt akadémikus. Szóba jött még Tolnai Gábor, aki ugyan akadémikus volt már, de a TMB-ben⁴⁷ töltött be vezető tisztséget, igazgatóhelyetesi jelöltként pedig Szauder József⁴⁸ szerepelt.

Végül több mint két év volt még szükséges ahhoz, hogy a terv ide-oda tologatása befejeződjön. Az újabb halasztás nyilván összefüggött az 1953. júniusi határozatok hatásával, majd a Rákosi-féle restaurációval. Két éven át a dokumentumok főleg vitákat és felméréseket tartalmaznak. 1954. február 3-án az MDP Politikai Bizottsága ülésén, amely az *Irodalmunk helyzete és feladatai* című témával foglalkozott, Mérai Tibor⁴⁹ (ekkor valószínűleg az Írószövetség párttitkáraként) olyan ideológiai és politikai kérdéseket vetett fel, amelyek közvetve az irodalomtörténeti kutatás légkörét is érintették: „Változtatni kell irodalompolitikánkon [...]. Legyen benne az is, hogy a magyar irodalom legjobb hagyománya magasrendű költészetté tudta fejleszteni a napi agitációt, s nekünk ezt kell követni.”⁵⁰

1954. február 5-én egy látszólag szakmai vita is lezajlik a tervezett kézikönyvek irodalomtörténeti periodizációjáról, amely valójában kodifikálta az irodalmon kívüli szempontokat: kifogásolták, hogy „a burzsoá irodalomtörténet-írás »történelmi katasztrófákat«” választott irányelvül a periodizációban.⁵¹ Ugyancsak politikai voluntarizmus hatotta át az MTA I. Osztály vezetőségének határozatát a legújabb kori magyar irodalom kutatásáról:

Az Akadémia I. Osztálya tisztában van azzal, hogy különös felelősség hárul reá az élő irodalom szempontjából fokozottan jelentős XX. századi magyar irodalom marxista-leninista feldolgozásakor [...]. A legfőbb mulasztás azonban azzal terheli az [I.] Osztály

43 Komlós Aladár (1892–1980), irodalomtörténész, író, költő.

44 Stoll Béla (1928–2011), irodalomtörténész.

45 Lakó György (1908–1996), nyelvész, finnugrista.

46 MTA Levéltár, Elnöki Titkárság iratai, 1953.

47 Az MTA Titkársága szervezeteként működött a Tudományos Minősítő Bizottság.

48 Szauder József (1917–1975), irodalomtörténész, esszéista.

49 Méray Tibor (1924–), újságíró, pártpolitikus.

50 MOL, 276. f., 68/89. ó. e.

51 MTA Levéltár, MTA I. Osztály iratai, az Irodalomtörténeti Főbizottság 1955. nov. 29-ei üléséről szóló feljegyzés szerzője Csaba Tibor.

munkáját, hogy irodalomelméleti és esztétikai problémákkal egyáltalán nem foglalkozott, jöllehet ezzel adhatná a legpozitívabb segítséget kritikánknak.⁵²

Az Intézet létrehozását előkészítő dokumentumok között a legidőtállóbb koncepciót és problémákat az Irodalomelméleti Albizottság 1954. március 30-ai ülésének jegyzőkönyve tartalmazza. Az ülésen Kardos László albizottsági elnök vezetésével többek között Gyergyai Albert,⁵³ Halász Előd, Koczás Sándor,⁵⁴ Nyíró Lajos,⁵⁵ Szauder József, Hopp Lajos⁵⁶ és Klaniczay Tibor⁵⁷ vett részt. A vitában kialakult koncepció már az 1953. júniusi határozatot követő időszak szabadabb gondolkodását fejezte ki, hiszen a feladatok közé bekerült az irodalomelméleti problémák feldolgozása, a verstani és poétikai viták fellendítése, a magyar kritika és kritikai rendszerek elemzése, az irodalmi műfajok elméletének és történetének kidolgozása, s az irodalomelméleti kézikönyv elkészítése. Ez utóbbi azonban kreatív koncepciót éppúgy érvényesíthetett volna, mint központosított irányelveket: erre vall, hogy az Albizottság az alapvető szovjet irodalomelméleti munkák lefordítását ugyancsak sürgette. Végül a vita eredményeképp a határozat szerényebb feladatokat jelölt ki, amikor címszószerű enciklopédikus terveket fogalmazott meg.

Az előkészítők azonban már kezdték felismerni, hogy az elvi kérdések vitatása mit sem ér a szükséges szervezeti döntések meghozatala nélkül. Ez pedig – amint már láttuk – a pártállami hierarchiától függött. Ezért Osztrovszki György,⁵⁸ az MTA főtitkára 1954. december 24-én sürgető levelet írt Kónya Albertnek⁵⁹ az MDP AgitProp Osztályára, hivatkozva az egy évvel korábbi, válasz nélkül hagyott előterjesztésére. 1955. január 6-án pedig egy névtelen feljegyzés az MDP Központi Vezetőségének címezve felháborítónak tartja a döntéshozó szervek bürokratikus tehetetlenségét vagy nemtörődömségét: „Az Akadémia Elnöksége – egy éven belül már harmadszor – fordul hozzánk az Irodalomtudományi Intézet felállítása ügyében. Ez a kérés már valóságos botrányköve irodalomtudományunknak. Az Intézet felállításáról kongresszusunk előadásai, akadémiai vezető tényezők évek óta mint folyamatban lévő dologról beszélnek, s ebben irodalomtudósaink tudományágunk sértő lebecsülését látják”.⁶⁰ E felháborodás következményeivel a pártállam döntéshozói bizonyára számoltak, mert a kutatóintézet létrehozásának ügyei valóban felgyorsultak.⁶¹ 1955. április 23-án Klaniczay Tibor, az MTA I. Osztályának szaktitkára feljegyzésben reklamált Molnár Bélánál, az MTA Hivatalvezetőjénél, melyet az továbbított a pártközpontba Hardi Gyulának, s a döntések

52 MTA ITI Archívum, 65. f., 1954.

53 Gyergyai Albert (1893–1981), irodalomtörténész, író, műfordító, egyetemi tanár.

54 Koczás Sándor (1924–2000), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

55 Nyíró Lajos (1921–2014), irodalomtörténész.

56 Hopp Lajos (1927–1996), irodalomtörténész.

57 KLANICZAY Tibor (1923–1992), irodalomtudós, italianista, 1988-tól haláláig az MTA Irodalomtudományi Intézet igazgatója.

58 Osztrovszki György (1914–1988), kommunista iparpolitikus.

59 Kónya Albert (1917–1988), fizikus, 1964-től 1970-ig az MTA főtitkárhelyettese.

60 MNL OL, 276. f., 91/17, 2.

61 MTA Levéltár, Elnökségi Titkárság, 41/2.

hiányát már egyértelműen arra vezeti vissza, hogy a pártközpont hozzájárulását még mindig nem kapták meg. 1955. június 30-án az MDP Központi Vezetősége végre határozatot hoz az MTA Irodalomtörténeti Intézet létesítéséről.

Végül tisztázni kellett az új intézmény javasolt igazgatója körüli problémákat. Ez Klaniczay Tibor 1955. július elsejei feljegyzésében található,⁶² amelyből az is kitészik, hogy már jó ideje ő az előkészítő munka fő mozgatója, részese és az okmányok megfogalmazója. Tisztázást az igényelt, hogy az MTA I. Osztálya az Intézet igazgatójává Sötér Istvánt javasolta. Klaniczay sorra veszi a potenciális igazgatójelölteket, s Waldapfel Józsefről és Kardos Tiborról megállapítja, hogy „nem lenne alkalmas egy jó intézeti kollektíva kialakítására és elvileg szilárd vezetésre, Tolnai Gábor és Bóka László⁶³ kinevezése viszont személyi ellentétek miatt egyes vezető irodalomtörténészekben ellenállást váltana ki”. Tolnai Gáborról külön megjegyzi, hogy nagy tudós, de végre jelentős irodalomtörténeti alkotásokkal kellene a nyilvánosság elé lépnie, amire – a tíz év óta betöltött különböző közéleti funkciók miatt – az újabb megbízatás esetén végképp nem lenne lehetősége.

1955 augusztusában Rusznyák István arról tájékoztatta Andics Erzsébetet,⁶⁴ hogy Erdey-Grúz Tibor oktatásügyi miniszter nem járult hozzá Sötér István intézetigazgatói megbízásához, mert őt a Minisztertanács az ELTE rektorának nevezte ki.⁶⁵ Kónya Albert e feljegyzéshez kézírással a következőket fűzte: „Egy lehetséges megoldás a következő: az Irodalomtörténeti Intézet élére most csak igazgatóhelyettes kerüljön (Klaniczay) [...] ez a helyzet maradna mindaddig, míg Sötér az ELTE rektora [...]. Ezzel a megoldással Erdey-Grúz elvtárs is egyetért.”⁶⁶ A pénzügyminiszter pedig felvetette, hogy a létszám- és költségteher elkerülése érdekében célszerű az lenne, ha az Irodalomtörténeti Intézet beolvadna a Nyelvtudományi Intézetbe. (Nincs új a nap alatt!) Egy Andics Erzsébetnek szóló 1955. december 20-án kelt aláírás nélküli feljegyzés megismételte a legutóbbi káderjavaslatot:

1. Az Intézetet Sötér István levelező tag vezetné [...] 2. A Tudományos Tanács titkára és egyben az Intézet igazgatóhelyettese Klaniczay Tibor doktor⁶⁷ [...] az Intézet Tudományos Tanácsának összetétele az elnök, a titkár, az intézet osztályvezetői és a mindenkori intézeti párttitkár személyén kívül a következő lenne: Horváth János,⁶⁸ Turóczy-Trostler József,⁶⁹ Waldapfel József, Tolnai Gábor, Ortutay Gyula,⁷⁰ Bóka László,⁷¹ Bartha János,⁷²

62 *Feljegyzés az Irodalomtörténeti Intézet tisztségének betöltéséről*, MNL OL, 276. f., 91/17. ő. e., 31.

63 Bóka László (1910–1964), irodalomtörténész, író, költő, egyetemi tanár.

64 ANDICS Erzsébet (1902–1986), kommunista politikus, történész.

65 MNL OL, 276 f., 91/112. ő. e.

66 *Uo.*, 26/91/112.

67 Klaniczay Tibor ekkor még nem volt akadémikus.

68 Horváth János (1878–1961), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

69 Turóczy-Trostler József (1888–1962), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

70 Ortutay Gyula (1910–1978), kommunista politikus, néprajzkutató.

71 Bóka László (1910–1964), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

72 Bartha János (1901–1988), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

Baróti Dezső,⁷³ Eckhardt Sándor,⁷⁴ Király István, Nagy Péter [...]. A Magyar Osztály vezetője: Szaunder József kandidátus, a Világirodalmi Osztályé Kardos Tibor levelező tag lenne.

Az MDP Központi Vezetőségének titkársága végül értesítette az MTA elnökét, hogy 1955. július 12-én döntést hozott az MTA Irodalomtudományi Intézetének létrehozásáról. Az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya 1955. július 22-én határozati javaslatba foglalja, hogy az új intézmény munkahelye az Eötvös Loránd Diákotthon épületében legyen. Ma már nem világos, hogy vajon az Eötvös Collegiumot keresztelték-e át erre az új névre, tény, hogy az ELTE és az MTA szerződése 1955. augusztus 8-án már az Eötvös collegiumi helyiségek átengedéséről szól. Maga a minisztertanácsi határozat az előterjesztett formában 1955. december 24-én születik meg, s a 2253/1955/XII.24./ számot viseli.⁷⁵

A hosszú előkészületek után megalakult Irodalomtörténeti Intézet az induláskor nem sejtette, hogy az első éve nem csak nyugodt tervezéssel és szervezéssel fog eltelni. Az Intézet 1956-os történetének első dokumentuma – Szabolcsi Bence⁷⁶ 1956. január 5-én kelt levele Sötér Istvánhoz – az Eötvös Könyvtár ügyének rendezéséről szól, amely számolt azzal is, hogy a Diákszálló esetleg elköltözik a volt Eötvös Collegium épületéből. A második levelet 1956. január 11-én Rusznyák István intézte Klaniczay Tiborhoz, amelyben felkérte őt a Tudományos Tanács titkári tisztségének elvállalására és ismertette a testület névsorát, amely Illés Béla,⁷⁷ Képes Géza,⁷⁸ Bartha János, Nagy Péter és Szőke Sándor⁷⁹ könyvtárvezető nevével bővült. Majd 1956. január 13-án Bóka László osztálytitkár arról tájékoztatja Sötér Istvánt, mint a Tudományos Tanács elnökét, hogy az Intézet megalakulásával az MTA Irodalomtörténeti Főbizottsága megszűnt, s ennek funkcióit az Intézet Tudományos Tanácsa veszi át. Az átadott feladatok végzésére az I. Osztály szakelődóját, Hopp Lajost áthelyezik az Irodalomtörténeti Intézetbe.

1956. január 16-án lezajlott az Irodalomtörténeti Intézet Tudományos Tanácsának alakuló ülése, amelyen meghívottként jelen volt Csabai Tibor, az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályának munkatársa, és Garamvölgyi József,⁸⁰ az I. Osztály szaktitkára. Említést érdemel, hogy a protokolláris üdvözlteken kívül Klaniczay Tibor ismertette az Intézet szervezeti felépítését, Waldafel József pedig javasolta, hogy a Tanács vitassa meg az SZKP XX. kongresszusának tanulságait, és az Intézetet Petőfiről nevezzék el.

Az első munkabeszámoló, amelyet bizonyára Klaniczay Tibor állított össze, az Intézet megszervezéséről és 1956. első negyedévi működéséről szól: az irodalomtörténeti kutatások második ötéves tervének kidolgozása – külön kiemelve a 19–20. századi ku-

73 Baróti Dezső (1911–1994), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

74 Eckhardt Sándor (1890–1969), irodalomtörténész, nyelvész, egyetemi tanár.

75 MNL OL, 276. f., 39. ó. e., 72–75.

76 Szabolcsi Bence (1899–1973), zenetörténész, művészettörténész.

77 Illés Béla (1895–1974), újságíró, író.

78 Képes Géza (1909–1989), költő, műfordító, tanár.

79 Szőke Sándor (1905–1978), 1956 és 1965 között az Eötvös Könyvtár vezetője.

80 Garamvölgyi József (1929–?), irodalomtörténész, kritikus, 1955 és 1962 között az MTA szaktitkára.

tatások részletes intézeti tervét, mint a Petőfi-kutatások helyzetének és feladatainak felmérése, az irodalomtörténeti folyóiratok megvitatása a Tudományos Tanácsban; az I. Osztállyal március 26-án közösen rendezett vita előkészítése *A pártosság kérdése az irodalomban* címmel; a Szövegkiadási Bizottság keretén belül az Ady Endre kritikai kiadás I–II. kötetének megvitatása, a József Attila kritikai kiadás kérdéseinek tisztázása, Tompa Mihály levelezése, Juhász Gyula és Tóth Árpád kritikai kiadása, valamint az Új Nyelvelmélet tervezete. Az Intézet kezdettől fogva foglalkozott az egyes kutatók monográfiatervének s az aktuális tudományos és irodalmi problémáknak a megvitatásával is. A beszámoló ígéri az Irodalomtörténeti Társaság munkájának értékelését, a szovjet irodalomtudománnyal kialakult kapcsolatok áttekintését és *A realizmus kérdése a magyar irodalomban* című kiadvány megjelenését.

Az eredmények között sorolja fel a külkapcsolatok kiépítését, amely magában foglalhatja a kezdetben egyéni kutatók fogadását és hazaiak kiküldetését, majd a jövőben – elsősorban a környező szocialista országok társintézményeivel – közös ösztöndíjas és kutatási megállapodások megtervezését.

Egyidejűleg Klaniczay Tibor körültekintően tárgyalt és levelezett az akadémiai testületek által még mindig napirenden tartott intézeti elhelyezésről. Láthatólag arra törekedett, hogy már csak az Eötvös Könyvtár miatt is mindenképpen az Eötvös Collegium épületében működjön tovább. Sikertelt azt is kivédenie, hogy az Irodalomtörténeti és Nyelvtudományi Intézetet együtt helyezték el az Országház utca 30–32. szám alatti épületben, vagy hogy összevonják a Petőfi Irodalmi Múzeummal; de az az akadémiai ábránd is szertefoszlott, hogy a Diákszálló kiköltözzön az Eötvös Collegium épületéből, mert az Oktatási Minisztérium véleménye szerint a Ménesi úti egész ingatlant csak azonos méretű, új, modern kollégium felépítése után adhatnák át az Akadémiának.⁸¹ Ugyancsak az MTA I. Osztály vezetőségét tájékoztatta Klaniczay Tibor arról, hogy az Intézet fejlesztési tervén belül a Magyar Osztályt három önálló osztályra fogják tagolni (rég magyar, 19. századi, modern magyar), s önálló osztállyá szervezik a bibliográfiai csoportot is, amelynek élére az igazgatóhelyettes Keresztury Dezsőt⁸² javasolja.

1956 októberében azután egyre nagyobb területet foglalt el az Intézet életében és dokumentumaiban a közeledő forradalom légkörének hatása. Október 4-én Klaniczay Tibor arra kéri az Irodalmi Újságot, hogy az Intézet abban rendszeresen beszámolhasson munkájáról,⁸³ egy november 2-i dokumentum pedig arról tájékoztat, hogy lezajlott az Intézet Forradalmi Bizottságának megválasztása, s ez azonnal fontos határozatokat is hozott:

1. Elítéli azt a karrierista szellemet, amelyet az Intézet Tudományos Tanácsának néhány hangadó tagja képviselt [...].
2. Az Intézet munkatársai kezdettől fogva [...] munkájuk középpontjába az Írószövetségből kiindult forradalmi törekvésekkel összhangban a ma-

81 Erdey-Grúz Tibor, *Feljegyzés az MTA I. Osztály titkárának*, 1956. júl. 20.

82 Keresztury Dezső (1904–1996), irodalomtörténész, egyetemi tanár, 1945-től 1948-ig az Eötvös Collegium igazgatója.

83 MTA ITI Archívum, 19. f., Klaniczay Tibor levelezése, 1956.

gyar nép irodalmi hagyományainak a valósághoz hű feltárását, valamint a világirodalom és irodalomelmélet legújabb eredményeinek kritikai ismertetését állították [...] [3.] Csatlakozva a forradalmi értelmiség határozatához, lelkesen üdvözölték népünk nagyszerű nemzeti forradalmának céljait és eredményeit, elhatározták, hogy eleget tesznek a munka folytatására irányuló felszólításnak [...].⁸⁴

A Forradalmi Bizottság névsora sajnos nem lelhető fel a dokumentumok között.

Hasonlóan fontos, de a már ismertetett tudományos célokát és a korszak eszméit összefoglaló dokumentum a Nyelvtudományi, Történettudományi és Irodalomtörténeti Intézet forradalmi bizottságainak, vezetőségének és egész tagságának kiáltványa az Akadémia Nemzeti Bizottságához. E dokumentum újdonságait és felszabadult gondolkodását egzaktabb módon fogalmazza meg Klaniczay Tibor összefoglaló tervezete az intézeti feladatokról, amely ugyancsak 1956 novemberében született. Ez leszögezi a maig érvényes kiindulópontot arról, hogy az Intézetet olyan nagyarányú tudományos feladatok hívták elő, amelyek megkívánják a kollektíva szervezettségét és intézményszerű működését. Elutasítja azt a monopol szerepet, amellyel a korábbi korszak és az előkészítő dokumentumok felruházták. Alapjában egészségtelen, és egy demokratikusabb tudományos élet organizmusában tarthatatlan, hogy – amint az Akadémia minden tudomány tekintetében – az Intézet hozzon döntéseket az irodalomtudomány kérdéseiben:

A jövőben az intézetre csak az intézet ügyei és tudományos feladatai tartozzanak, de azok száz százalékosan [...]. Ez azt jelenti például, hogy az intézet maga adja ki kiadványait (továbbra is az Akadémiai Kiadó üzleti részvételével) [...] Módosulnia kell az intézet viszonyának az Akadémiához és a Társasághoz is [...] A Tudományos Tanács megszűnése után szükség van az intézetben az igazgató mellett egy vezető testületre, amely [...] lényegében ahhoz lenne hasonló, amit ma az intézet vezetősége és a Forradalmi Bizottság együttesen jelent, vagyis az igazgatón, helyettesén és az osztályvezetőkön kívül tagja lenne a szakszervezet elnöke és az intézet tagjai részéről szabadon választott három kutató [...].

A forradalmi intézkedések következtében Ignotus Pált⁸⁵ és Heltai Györgyöt⁸⁶ az Intézetbe helyezték, akik azonban 1956. november 4. után külföldre távoztak. 1956 decemberében a személyeskedő viták újraéledtek, az MTA Elnökségének december elsejei ülésén Bóka László osztálytitkár bejelentette, hogy Sötér István lemondott az Intézet Tudományos Tanácsa elnöki tisztségéről, s Eckhardt Sándor professzort bízta meg az intézmény vezetésével.

A forradalom napjaiban a Magyar Tudományos Akadémián is megalakult az úgynevezett Nemzeti Bizottság, amely leváltotta az akadémia elnökét, Rusznyák Istvánt,

84 *Uo.*

85 Ignotus Pál (1901–1978), 1956 januárjától 1956 novemberéig az MTA ITI munkatársa.

86 Heltai György (1914–1994), 1956 januárjától 1956 novemberéig az MTA ITI munkatársa.

és főtitkárát, Erdey-Grúz Tibort. „Az ügyvezetéssel megbízott Ligeti elvtárs és Bognár Géza⁸⁷ elvtárs nem kívánják tovább vinni az ügyeket [...]. A PM abból a megfontolásból indult ki [...], hogy az Akadémia kutató intézetei a Művelődési Minisztérium felügyelete alá kerülnek, ezek irányítására tehát hivatali apparátust nem kell fenntartani.”⁸⁸

A szocialista rendszer kezdeti restaurációjának jeleként az Intézet történetének 1956-os rövid szakaszát egy intézeti párttitkári beszámoló zárta le,⁸⁹ amelynek címezte a XI. kerületi Értelmiségi Bizottság.⁹⁰ A jelentés láthatólag arra törekszik, hogy a régi-új mértékek szerint az Intézetről minél megnyugtatóbb képet adjon. Megállapítja, hogy „az ellenforradalmi események [...] nálunk viszonylag kevesebb zavart, egyes felsőoktatási és tudományos intézményekhez képest kevesebb kárt okoztak. A pártszervezet október 23-a után nálunk is felbomlott [...]. A felbomlás nem jelentett azonban mást, mint megzavarodottságot és elkeseredettséget. A munka november 10-e körül indult meg, ettől kezdve az osztályok rendszeresen megtartották a heti szakmai értekezletüket.” Október 23. és november 4. között az Intézet egyetlen összejövetelt tartott.

A gyűlés elhatárolta magát az intézet tudományos tanácsától, valamint a négy egyetemi irodalomtörténész professzortól. [...] Szó volt arról, hogy Szabolcsi Miklós,⁹¹ aki elkerült a Csillag szerkesztőségéből, szeretne az intézethez jönni. A november 2-i értekezleten a tagság megszavazta azt a javaslatot, hogy Szabolcsi elvtársat ne vegyük fel az intézet tagjai közé (Szabolcsi Miklóst december 1-én az intézetbe helyezték). [...] A pártszervezet későn alakult meg, 1957. áprilisában. A megalakulás előtt az intézetben két párttag volt, a megalakuló értekezletre még nyolcan jöttek el [...].

A jelentés megemlíti még, hogy a szimpatizánsok nem akarnak belépni a pártba. „A volt MDP-tagok közül kettőt szólítottak fel belépésre; Komlós Aladár⁹² távolmaradását korábbi sérelmei miatt indokoltnak tartják, Czine Mihályt⁹³ pedig úgy ítélik meg, hogy rá nagy szükség lenne [...]. Remélik, hogy előbb-utóbb kérni fogja a felvételét.”⁹⁴

Bár az MTA Irodalomtörténeti Intézete 1957 januárjában újrakezdte a működését, a struktúra kialakítása, az üres kutatói státuszok betöltése és bővítése, valamint a hosszabb-rövidebb tervek elkészítése mellett még legalább egy fél évig kénytelen volt azokkal az ügyekkel foglalkozni, amelyek a forradalom leverésével nem zárultak le. Közben 1957 januárjában az Intézet vezetőinek és munkatársainak tudta nélkül éjsza-

87 Bognár Géza (1909–1987), 1955 októberétől 1960 áprilisáig akadémiai titkár, főtitkár, majd 1973–1976-ig alelnök.

88 MNL OL, XIX-A-2-dd, *A Minisztertanács Kulturális Osztálya TÜK-iratai*, Riegler György, *Tájékoztató feljegyzés az MTA Problémáiról*, 1034/K-1957, 1957. jan. 9.

89 Névtelen, MTA ITI Archívum, 1956.

90 Létrejöttének ideje valószínűleg 1957, de pontos dátuma nem rekonstruálható.

91 Szabolcsi Miklós (1921–2000), irodalomtörténész, egyetemi tanár, 1957-től 1980-ig az MTA ITI ügyvezető igazgatója.

92 Komlós Aladár (1892–1980), irodalomtörténész, költő, műfordító, 1956-tól 1964-ig az MTA ITI munkatársa.

93 Czine Mihály (1929–1999), irodalomtörténész, egyetemi tanár, 1956-tól 1964-ig az MTA ITI munkatársa.

94 Ez nem történt meg.

kai házkutatást tartott a rendőrség, amely ellen Klaniczay Tibor 1957. február elsején az MTA főtitkárának címzett feljegyzésében felháborodottan tiltakozott.⁹⁵

1957. július 21-én Bóka László osztálytitkár megköszönte „Eckhardt Sándor áldozatkész intézetvezetői munkáját”. Egyidejűleg tisztázni javasolta a „tudományos kutatók munkarendjét és ellenőrzésüket munkanapló vezetésével”.⁹⁶ Sötér István már kinevezett igazgatóként 1957. július 15-én kelt levelében sikerrel védi ki a kutatók bürokratikus fegyelmezését:

A kötetlen munkaidő az olyan típusú intézeteknél, mint az Irodalomtörténeti Intézet, elengedhetetlen feltétele a munka eredményességének. [...] A kutatók munkájának ellenőrzését az intézet eddig is komolyan és szigorúan vette. A határozatnak azt a törekvését, hogy az ellenőrzésnek írásban rögzített formája is legyen, helyesnek tartjuk, amennyiben nem jár felesleges bürokratikus megkötésekkel.⁹⁷

1956. december 5-ei, Tőkés Ottó⁹⁸ Elnökségi Titkárság vezetőjének szóló feljegyzésében Garamvölgyi József, az MTA I. Osztálya szaktitkára számolt be az intézetek – köztük az Irodalomtörténeti – október utáni helyzetéről:

Az [Irodalomtörténeti] intézet létszámából két fő hiányzik: Ignotus Pál és Heltai György külföldre távoztak. A munka megindult. [...] Az Intézetet anyagi kár nem érte [...]. A központi fűtés nem működik. Egy-két helyen, ahol cserépkályha van – még néhány napig tudnak fűteni a meglévő szénkészletből, aztán nem. [...] Az Intézet október 1-i hatállyal kapott nyolc időszaki főfoglalkozású állást december 31-ig. [...] Kérésük az, hogy [...] a nyolc állással az 1957-es évre véglegesen emeljék fel az Intézet létszámát.

Az Intézet szerkezeti felépítése az idők során több-kevesebb változáson ment át. 1956-tól 1957-ig működött a Világirodalmi Osztály, a Klasszikus Magyar Osztály 1956-tól 1958-ig; Régi Magyar Osztály 1956-tól 1962-ig, Bibliográfiai Csoport, majd Osztály 1958-tól 1999-ig, létezett Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztály 1965 és 1974 között, majd a végleges szerkezetben helyet kapott a

Mai Magyar, később XX. Századi Osztály (1958-tól)
Irodalomelméleti Osztály (1959-től)
XIX. Századi Osztály (1965-től)
Reneszánsz Osztály (1969-től)
XVIII. Századi Csoport, majd Osztály (1970-től)

95 MTA ITI Archívum, Klaniczay Tibor levelezése, 1957.

96 MNL OL, 276. f., 91/17.

97 MTA ITI Archívum, Sötér István levelezése, 1957.

98 MNL OL, 267 f., MTA I. Osztály iratai, 11024/1956 ikt. sz. Tőkés Ottó (1922–1974) agrártörténész, a Györfly Kollégium és a NÉKOSZ egyik alapítója.

Az 1957 januárjától kezdődő évtized legfontosabb feladata az egyéni munkák mellett az irodalomtörténeti kézikönyv létrehozása volt. Megírása nemcsak megalapításának egyik célja volt, hanem az Irodalomtudományi Intézet történetének tíz évig tartó leghosszabb és legfontosabb vállalkozása is. A munkákat kezdettől fogva egyszerre nehezítették a korszak rossz gazdasági feltételei, valamint a kommunista párt kulturális és propaganda osztályainak állandó politikai felügyelete és beleszólása. Az alkotók végül az évekig tartó tervezés és számtalan szakmai vita során kialakult koncepcióval, szerkezetének kialakításával egy addig újszerű műfajt hoztak létre, mely az enciklopédia és az adattár összeházasításával megteremtette a magyar irodalomtörténet egyfajta krónikáját is. Olyan krónikát, melyet megjelenése után sajátos módon tovább írt mind az öt körülvevő társadalmi, politikai, mind pedig a szakmai közeg. S azt, hogy az elkészült mű végül e közeg hű lenyomatát, karikatúráját vagy értékeit őrzi elsősorban, csak a távolabbi utókor döntheti el hitelesen. Megírásának körülményeiről és évekig tartó munkálatairól az Intézet Archívumában fennmaradt, kiadatlan dokumentumok mindenesetre ezt a döntést segíthetik elő a maguk eszközeivel. A kézikönyv-sorozatról a részt vevő tanú, Bodnár György⁹⁹ volt igazgatónk 2007-ben egy interjúban így emlékezett:

A szintézis szolgálta volna hogy ez legyen a magyar népi demokrácia hivatalos irodalomtörténete, tehát az Elméleti osztálynak kellett volna a hivatalos elméletet megfogalmaznia, és a Kritikának mint folyóiratnak pedig a hivatalos kritikát kellett volna megvalósítania. [...] A mai napig is a legjobb [...] az első két kötet, a Klaniczay-féle régi magyar kötet, [...] a harmadik [...] abba Pándi Pál¹⁰⁰ nagyon beavatkozott, a negyedik, amit Sötér maga szerkesztett... az egy kicsivel jobb. Természetes, a legnehezebb helyzetbe az ötödik-hatodik kötet került [...]. Ennek a feldolgozása ideológiai kérdéseket vetett föl...tudjuk nagyon jól, hogy ha mindezek a politikai problémák nincsenek, akkor is még ott állt volna a munkaközösség előtt a 20. századi anyag rendszerezésének a nehézsége. Amivel majd most kell szembenéznie azoknak a munkatársaknak, akik már szabadon, politikai kényszerektől szabadon kell végiggondolják a rendszerezést.¹⁰¹

Már a „Spenót”¹⁰² félresikerült, 20. századi kortárs irodalmat feldolgozó hatodik kötetének munkálatai közben felmerült a 20. századi irodalmat önállóan áttekintő kötet elkészítésének igénye. Ezt 1965. július 7-ei vitára hívó körlevelében maga Szabolcsi Miklós közölte az Intézet munkatársaival. „És azonnal hoztak egy határozatot, hogy nekünk kell egy negyvenöt utáni irodalomtörténetet is írni. Akkor úgy volt az elképzelés, hogy ez lesz majd a hetedik kötet. [...] Azonnal folytatnunk kellett a negyvenöt utáni irodalomtörténet írását, szerkesztését, újra íratását, lektoráltatását.”¹⁰³

99 Bodnár György (1927–2008), irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA ITI MMIFO osztályvezetője, főosztályvezetője, 1983–1992-ig igazgatóhelyettese, 1992–1997-ig igazgatója.

100 Pándi Pál (192–1987), irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár, szerkesztő.

101 Párbeszéd egy párbeszédről, Interjú Bodnár Györggyel, 2007. július.

102 *A magyar irodalom története a kezdetektől 1945-ig* című kézikönyv beceneve.

103 Bodnár György visszaemlékező interjúja 1997-ben.

Közben a pártközpont illetékes osztályai újabb és újabb – részben propaganda célú – kollektív feladatokat írtak elő az Intézet számára, amelyek nem kis részben a kézikönyv munkáit is hátráltatták. Ilyen volt a két felmérés a határon túli magyarság kulturális helyzetéről, a hazai művelődés állapotáról szóló dokumentumsorozat, a sajtótörténeti sorozat, az úgynevezett „Révai kritikai kiadás”,¹⁰⁴ a kritikátörténeti könyvsorozat és *A magyar irodalom a világirodalom folyamatában* című nagy ívű összefoglaló. Az időt, pénzt és rengeteg munkát felemészítő feladatok csak részletekben vagy egyáltalán nem láttak napvilágot – részben politikai okokból, részben pedig az egyre szűkülő anyagi háttér miatt.

Mindeközben – többek között a hatkötetes irodalomtörténeti kézikönyv miatt – a rosszindulatú és igazságtalan kritikákon kívül folyamatosak voltak az Intézet elleni kevésbé vagy egyáltalán nem rejtett támadások. 1961 őszén az MSZMP AgitProp Bizottsága közölte, hogy megvizsgálta az Intézet munkáját, amely a továbbiakban köteles a vizsgálat útmutatásai szerint tevékenykedni.¹⁰⁵ Az I. Osztály 1964. június 22-ei ülésén határoztak arról, hogy – Klaniczay igazgatóhelyettes ellenkezése ellenére az Intézeti Tanácsba (továbbra is) delegáljanak külső tagokat,¹⁰⁶ Darvas Józsefet, Wéber Antalt¹⁰⁷ és Simó Jenőt.¹⁰⁸ Az év októberében azt kifogásolták, hogy az Intézetben nincs ideológiai képzés. A támadások azonban „magasabb szinten” is folytatódtak.

Aczél György iratai között maradt fenn Király István tollából az a dokumentum, amely a *Vélemény az MTA Irodalomtudományi Intézet 1966–1970-re tervezett munkáiról*¹⁰⁹ címet viseli. Ebben a szerző monopóliumhelyzettel vádolja az Intézetet, mondván:

az Intézet [...] egyfajta vitatható álláspont propagátorának tekinti magát. [...] Egy csoport uralmának a lehetősége veszélyesen megvan az irodalomtörténet-tudomány terén. Mivel: a. Az Intézet kezében van az irodalomtudományi költségvetés majdnem teljes egésze b. Az Intézet kezében van minden irodalomtudományi folyóirat [...]. A lényeg az: az Intézet kezében van minden hatalom [...]. Az Akadémián is az Intézet kezében van lényegében minden hatalmi hely [...] egy ideig az ún. Irodalomtudományi Bizottság elnöke én voltam ugyan, de kénytelen voltam lemondani róla, annyira nem vette komolyan senki [...]. Jelenlegi elnöke viszont Klaniczay. [...] Az irodalomelméleti munkát [...] személyi okok miatt is komolyan meg kell vizsgálni. Azok szerepelnek itt felelősökként, akiknek írásaival a legtöbb probléma s vita volt (Miklós Pál,¹¹⁰ Nyírő¹¹¹). Ilyen személyi garanciák mellett mi szavatolja ennek a munkának tartalmi helyességét? [...] Őszinte barátsággal Király István.

104 A témával az MSZMP kezdeményezésére foglalkozott az Intézet. Csak az első kötet jelent meg: RÉVAI József, *Ifjúkori írások 1917–1919*, s. a. r. AGÁRDI Péter, F. MAJLÁT Augustza, Bp., Akadémiai, 1981.

105 MTA Elnökségi iratok, 1961, 196. doboz, 3. dosszié.

106 MTA Levéltár, Elnöki titkárság iratai.

107 Wéber Antal (1929–2012), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

108 Simó Jenő (1925–1994), irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár.

109 Aczél György miniszterhelyettesi iratai, XIX-3-4-aaa, 154–157.

110 Miklós Pál (1927–2002), művészettörténész, sinológus, műfordító, 1958–1974-ig az MTA ITI munkatársa.

111 Nyírő Lajos.

Nem maradtak el az Intézet egyetemmel való összevonásának vagy székhelyváltásának ötletei sem. 1968-ban az Akadémia Beruházási Osztálya az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium előterjesztése alapján elküldte az Akadémia Gazdasági Bizottságához azt a tervet, amely a *Budavári Palota helyreállítása és felhasználása* címet viseli.¹¹² Érdemes néhány gondolatot idézni ebből: „Az MTA Irodalomtudományi Intézetének az F épületben történő elhelyezését megfelelőnek tartjuk, ha 1000m² hasznos irodalom alapterületen felül mintegy 600m² könyvtári raktárterület is biztosítható részére az épületben. [...] Nem értünk egyet a Színháztudományi Intézetnek az I. kerület Táncsics Mihály utca 7. szám alatti [...] elhelyezésével.” A volt Sándor-palotában kormány-vendégházát létesítettek volna, a Külügyminisztériumot a Várnegyedben, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumot és a Párttörténeti Intézetet az A épületben tervezték elhelyezni. Ez utóbbi helyén a Legfelsőbb Bíróság és a Fővárosi Bíróság kapott volna elhelyezést.

Az 1970-es évek közepétől az Akadémia – mint minden akadémiai intézetnél – rendszeressé tette a hosszabb munkabeszámolók és tervezetek készítését. A kezdetben hároméves „középtávú”, majd ötéves kutatási terveket az Akadémia megfelelő testületei elé kellett terjeszteni, s amelyeket a különböző testületek értékelték és hagytak jóvá. Az 1976-ban elbírált intézeti beszámoló például tizenhat kutatási program keretében közel másfél száz részfeladat helyzetéről ad számot, ötven könyvet és csaknem ötszáz tudományos publikációt tartalmazott. Ezekben az években több tárcaszintű feladatot is az Intézetre bízta: *Az irodalom új jelenségeinek vizsgálata* és *az Értékek és eszmények változása a felszabadulás utáni magyar irodalomban* címmel, az Agitációs és Propaganda Bizottság pedig a már említett két tizenöt éves periódust magába foglaló hatalmas felmérést rendelt meg. *A magyar szocialista irodalom kutatása* szintén nagyszabású téma keretében kellett megírni a *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* című könyvsorozatot (pl. *Az 1945 utáni magyar marxista esztétika történetének áttekintése* és *Az amerikai magyar szocialista sajtó irodalmi dokumentumai 1895 és 1945 között*). Megkezdődtek *A magyar irodalomtudomány és kritika története* című program kutatásai, sorra készültek a *Reneszánsz és barokk kutatások* vállalkozásai, a 18–19. századi kutatási programjai – köztük a Petőfi kritikai kiadás, a Mikes és Bessenyei kritikai kiadások –, *A modern magyar irodalom kialakulása* című téma kutatásai, valamint a *Kortársaink* és a bibliográfiai sorozat kötetei – hogy csak a legfontosabbakat említsem.

Ebben az időszakban Klaniczay Tibor hosszú és eredményes munkájának köszönhetően már nagyrészt kiépültek a nemzetközi – elsősorban intézményközi kutatásokra épülő – külkapcsolatok.¹¹³ Sorra megszülettek a külföldi és a magyar akadémiai közötti többéves kutatási egyezmények is. Sötér István kezdeményezésére sor került a Magyarországon nagy múltú, de időközben lehanyaglott összehasonlító irodalomtörténeti kutatások újraindítására. 1961-től a magyar kutatók rendszeresen részt vet-

112 Akadémiai Levéltár, Elnökségi iratok, ügyiratszám: 8363/1968.

113 Ezekről bővebben lásd Tóth Zsombor, *A Klaniczay-hagyomány határon innen és túl (1958–1992): Egy elfogult olvasat (vázlat)*, jelen lapszámban.

tek az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szervezetének, az AILC-nek¹¹⁴ a munkájában, s az Intézet közvetítő szerepet vállalt az AILC és a kelet-európai országok irodalomtudósai közötti kapcsolat megteremtésében is. Ennek egyik fontos eleme volt, hogy az irodalomtudomány nemzetközi szervezetében Sötér István és később Vajda György Mihály is jelentős szerepet kapott, s így 1962-ben Budapesten rendezhette meg az első kelet-európai összehasonlító irodalomtörténeti konferenciát.

Az Akadémia többi humán intézeteihez hasonlóan – így megalakulásától kezdve az Irodalomtörténeti Intézet is – havonta több kisebb osztálytanácskozást, évente pedig két-három nagyobb szakmai vitát rendezett (ez utóbbiakat az Akadémiával és külső intézményekkel közösen), melyek egészen az 1980-as évek végéig folytatódtak. Ilyen volt mindjárt az első évben egy, az Irodalmi Figyelő és a Filológiai Közöny 1955-ös évfolyamáról, majd *A XX. kongresszus és az irodalomtörténet-írás összefüggései* címmel és a készülő irodalomtörténeti kézikönyv periodizációs terveiről. Nagy visszhangot váltottak ki az 1958-ban megrendezett népi írókkal, 1959-ben a pozitívizmussal, 1960-ban a nacionalizmussal az irodalomban, később Petőfivel, a pártossággal, az izmusokkal és a tervezett *A magyar irodalom a világirodalom folyamatában* című tervtémával foglalkozó konferenciáink. Nagy és elhúzódo vitákat váltott ki az 1960. márciusában megrendezett „falanszter-vita”, Madách művéről. A hozzávetőleges statisztika azt mutatja, hogy közben 1956 és 1980 között az Intézet termése 568 kötet, 52 kollektív munka, 160 egyéni munka, nagy fejezet 177 (ebből 22 kötet), 6 szakfordítás, 3 bibliográfia, 139 külső megbízátság, 11 külföldi megbízátság és más intézet számára készült munka: 20.¹¹⁵

Közben az 1970-es évek második felétől a nemzetközi gazdasági helyzet fokozatos hanyatlása a szocialista országokban, így nálunk sem maradt következmények nélkül. A Magyar Tudományos Akadémia anyagi helyzete is évről évre rosszabbodott, megkezdődtek a költségvetési elvonások, a nyolcvanas évek közepére a tudományos kutatók fizetése pedig vetekedett az akadémiai székház takarítónőivel. Klaniczay Tibor egyik intézeti plenárisra készített jegyzete szerint „Csak a tájékozatlanság vagy a rosszindulat mondhatja, hogy nem éri meg a pénzét [az Intézet], melyet az állam rá (az intézetre) költ: egy NB II-es futballcsapat költségvetését. Pedig több és nagyobb gólok!”¹¹⁶ Ekkoriban indult meg a kezdetben csak óraadóként mellékállásban dolgozó, később teljes állást vállaló tehetséges kutatóink egyetemekre való távozása (az 1980-as évek közepéig 18). Ahogyan Klaniczay fogalmazott: „Eláramlás az intézetből – bár minden esetben fontos egyetemi, közéleti pozíciókba, melynek ha egyik szemünkkel sírunk kitűnő kollégánk távozása miatt, a másikkal örülünk hogy fontos posztokra a legmegfelelőbb személyek kerültek.”¹¹⁷

1981 és 1990 között jelent meg a kisebb-nagyobb vihart kavart, már 1964-ben beharangozott „újszenót”, *A magyar irodalom története 1945–1975-ig* című, az intézet XX. Századi Osztálya munkatársainak nagy részét évekig lefoglaló kollektív mű. A „hetedik kötet hat kötetben” műhelyvitáinak jegyzőkönyvei tanúsítják azt a szakmai és

114 Association Internationale de Littérature Comparée.

115 Klaniczay Tibor munkabeszámolója, elhangzott az 1989-es intézeti plenáris ülésen.

116 Uo.

117 Klaniczay Tibor munkabeszámolója, elhangzott az 1992-es intézeti plenáris ülésen.

politikai küzdelmet, amelyet a pártközpontba kéthetente berendelt szerkesztőknek és alkotóknak el kellett viselniük. Az évtized végére az anyagi és bürokratikus nehézségek ellenére az Intézet teljesítménye mégis impozáns képet mutatott.

A gazdasági helyzet folytatódó romlásának hatására az állam az Akadémiát és intézeteit közép- és hosszú távú felmérések elkészítésére kötelezte. Ezekből azután változatos koncepciókat alakítottak ki, majd a koncepcionális elképzeléseket sorozatos felülvizsgálatok követték. Ezeknek persze legtöbbször elsősorban külső indítékai voltak: intézetek megszüntetése, illetve egyetemekkel való végleges összevonása. Az ellenőrzésekkel szerencsére olyan szakembereket bíztak meg, akik a kutatás valódi belső problémáit és eredményeit mérlegelték, s elismerve az intézeti munkák szükségességét, valamint értékeit, elhárították a prekonceptcionált következtetések érvényesülését.

A rendszerváltozás után voltaképpen az egységesítő átszervezési koncepciók éledtek újjá, olykor más indítékkal. Különösen az 1994-es akadémiai törvénytervezet körüli vitákban az Akadémiával együtt az intézethálózat is gyakran minősült szovjet találmánynak vagy a bolsevik szellem pártállami telephelyének. A tényismeretet nem igénylő politikai indulat persze eleve lehetetlenné tette az ellenérvekkel élő párbeszédet, de kilátástalan volt a vita azokkal a hajthatatlan véleményekkel szemben is, amelyek az Intézet történelmi folyamatban testet öltő értékeit vélt abszolútumokkal állították szembe. E történelmi folyamatban testet öltött intézeti eredmények pedig nemcsak egy lefokozott rendszer mértéke szerinti értékek, hanem a politikai és poétikai küzdelmek integrálódott válaszai a kor kihívásaira. De vajon e meggyőződés nem vezet-e az Intézet valamiféle önfelmentéséhez? Erre is műhelyünk története adhat választ, amelyben a tudománypolitikai dokumentumok ugyanúgy helyet kapnak, mint a művek értékelései és a munkatársak személyes intézetheképei. Mert az Intézet, amelyet a pluralista és párbeszédes gondolat műhelyeként örzünk, egykor kétségtelenül az államszocialista rendszer intézménye volt, de viszonylagos politikai szabadsága szükségképpen e monolit rendszer belső változásaitól függött.

Amikor az Intézet a diákszállóvá alakult Eötvös Collegium épületében kapott elhelyezést, a Collegium kiváló könyvtára pedig az Intézet könyvtára lett, a könyvtárral együtt az Intézet az Eötvös Collegium nemes tradícióit is magáénak tekintette, annál is inkább, mert az első négy igazgatója, valamint első 198 munkatársának jelentős része a Collegium egykori neveltjeiből került ki.¹¹⁸ Az elmúlt hatvan évben Intézet és Collegium kölcsönösen segítette egymást, az Intézet által gondozott, és az eredeti állomány többszörösére fejlesztett könyvtárat pedig az Intézet kutatói és a kollégisták közösen használják.

Jellegénél fogva az Intézet szervezeten nem folytat oktatómunkát, eltekintve a posztgraduális képzés keretében disszertációikon itt dolgozó ösztöndíjasok munkájának irányításától. Számos munkatársa azonban rendszeresen vállal másodállásokat, szemináriumokat, óraadást és vizsgáztatást különböző egyetemeken és főiskolákon. Az 1990-es évek végére például kutatóinknak csaknem fele vett részt a felsőoktatásban.

118 A valaha teljes státuszban foglalkoztatott 198 munkatárs közül harmincan voltak tagjai az Eötvös Collegiumnak.

Mindemellett az Intézet évtizedek óta Bodnár György kifejezésével élve „professzor-képzőnek” is tekinthető, hiszen az ELTE Bölcsészkar magyar tanszékeinek egyetemi tanárai és más felsőoktatási intézmények vezető oktatói tekintélyes számban az Intézet munkatársai közül kerültek ki.

Végül jól mutatja az évek során folyamatosan romló anyagi helyzetet, hogy az 1990-es évek közepére a teljes intézeti létszám gépkocsivezetővel és igazgatókkal együtt 74 fő volt, költségvetése pedig 40 millió Ft körül alakult. Akkor egy NB II-es focicsapat körülbelül 80 millió forintból gazdálkodhatott. Ez utóbbinál ma ugyanez másfél milliárd. Nem tudom, hogy a mai intézeti büdzsé mekkora összeget tesz ki, de gyanítom, hogy nem több a fenti összegnél. Ennek ellenére Klaniczay Tibor értékítélete ma is megállja a helyét: „A publikációk szépen alakulnak, rendszeresen cserélődnek a vitrinben [...] az összkép nem rossz, az intézet megéri a pénzét.”¹¹⁹

119 Klaniczay Tibor beszéde az 1992. évi plenáris ülésen, MTA Irodalomtudományi Intézet Archívuma, Klaniczay Tibor iratai.

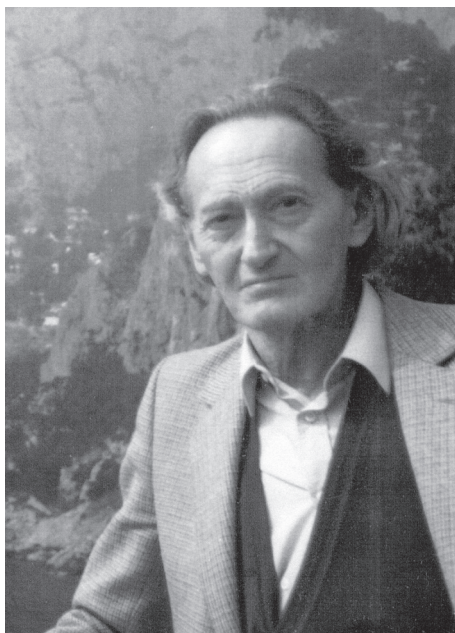
TÓTH ZSOMBOR

A Klaniczay-hagyomány határon innen és túl (1958–1992)

Egy elfogult olvasat (vázlat)

Bevezető

Klaniczay Tibor (1923. július 5. – 1992. május 14.) életútját és tudományos életművét a szakma közösségi emlékezete bizonyos szempontból kisajátította. Az ún. „Klaniczay-hagyomány” 25 évvel Klaniczay Tibor halála után jóval többet jelent, mint a kivételes tudós és tudományszervező, illetve Kossuth-díjas akadémikus megidézését: egyfajta professzionális és szakmai értékrenddé vált, amely egyszerre magyarázza és igazolja a kora újkori magyar és neolatin szövegek komplex irodalomtörténeti kutatását. Jelen tanulmány arra kérdez rá, hogy mit jelöl(het) a Klaniczay-hagyomány, miként írható le komplex kutatási gyakorlatként, intézmény- és diszciplína-szervezésként? Vajon rekonstruálható-e a Klaniczaynak tulajdonított speciális stratégiaalkotás, illetve a tudományos logisztikák kimunkálásnak habitusa? Előrebocsátom, hogy csupán részleges válaszokhoz fogok eljutni, mégis fontosnak találom ezek bemutatását, hiszen azt remélem, hogy Klaniczay Tibor *szakmai örökségének* árnyaltabb megértéshez járulok hozzá.

Arra teszek tehát kísérletet, hogy vázlatosan bemutassam Klaniczay Tibornak a romániai irodalom- és történetírás képviselőivel kialakított szakmai kapcsolatait, különös tekintettel a forráskiadások és együttműködési kezdeményezések egyéni és intézményes kereteire. Ezt a témakört azért tartom relevánsnak, mert Klaniczayt, akárcsak számos tudós kortársát, nagyon foglalkoztatta a II. világháború után idegen országokba szakadt könyvtárak, levéltárak, gyűjtemények sorsa és főként ezek kiadatlan vagy

* A tanulmány szerzője az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, külügyi titkára, a REFO500 Nemzetközi Tudományos Konzorcium Közép- és Délkelet-Európai partnerintézményeinek koordinátora.

feldolgozatlan kézirat, illetve nyomtatott állománya. Már az MTA Irodalomtörténeti Intézetének megalapítása (1956. január 2.) előtt a forrásfeltárás és forráskiadás olyan prioritás volt, amely Klaniczayt foglalkoztatta, s látni fogjuk, intézeti éve alatt igazgatóhelyettesként (1956–1983), igazgatóként (1983–1992), illetve az MTA levelező (1965), majd rendes tagjaként (1979) töretlenül kiemelt jelentőséget tulajdonított ennek az ügynek. Ugyanis Klaniczay 1953-as romániai kutatóútja,¹ majd a „tereptapasztalatok” intézményes keretekben való menedzselése, egy kapcsolatrendszer kiépítése és fenntartása, a romániai magyar kutatók rendszeres szakmai támogatása, továbbá a Romániában rekedt források feldolgozása akár helyi szakértőkkel, akár Magyarországról kituztatott szakemberekkel a tudományszervező, intézményes keretek közt koordináló és diszciplinát teremtő tudós életre szóló habitusát fedik fel.

Kutatásaim két fő helyszínen zajlottak: Budapesten, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Archivumában,² az MTAK Kézirattárában,³ illetve Kolozsváron, ahol a Szabédi Emlékház,⁴ végül a BBTE Archivumának⁵ vonatkozó fondjait és román, illetve magyar nyelvű kézirateit és dokumentumait vizsgáltam meg.

Nem vagyok a 20. századi irodalom- és művelődéstörténet, illetve tudománytörténet szakembere, így mindenféle szintetizáló igény nélkül, csupán a levéltári kutatásaim és főként a felgyűjtött értelmezett források tanulságait foglalom össze. Nem kíván több lenni ez a minden szempontból szerény dolgozat, mint amit címében is megjelöl, vagyis egy *elfogult olvasat*, sőt annak is csupán a vázlat. Azt remélem, hogy kiindulási pontként szolgálhat majd egy jövőbeli, a korszak avatott szakembere(i) által elvégzendő feltáró és szintetizáló kutatásnak és értelmezésnek. Addig is nagyvonalú olvasóim megértését remélem.

1 KLANICZAY Tibor, *Beszámoló a Román Népköztársaság könyvtáraiban végzett kutatásaimról*, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, (5)1954, 345–384.

2 Itt mondok köszönetet Simon Zsuzsanna archívumvezetőnek a kutatásaim során nyújtott szakmai segítségéért. A tanulmány megírásához többek közt Klaniczay Tibor igazgatói levelezését 1958–1992 (19-es fond), Hopp Lajos hagyatékát (113-as fond), illetve a Textológiai Bizottság iratanyagát 1960–1985 (102-es fond) vizsgáltam meg. Az MTA BTK ITI Archivumában (a továbbiakban: MTA ITI Arch.) őrzött állományok és fondok áttekintéséhez lásd: <http://archivum.iti.mta.hu/Index.html>

3 Klaniczay Tibor *Irodalomtudományi intézeti előadásai és beszámolói*, MTAK Kézirattár, Ms 6321/40–53.

4 Bartha Katalin Ágnes irodalomtörténésznek, a Szabédi-hagyaték kutatójának és gondozójának mondok köszönetet, aki mind a források áttekintésében, mind ezek digitalizálásában nagy segítségemre volt. Számos szakmai tanáccsal és konkrét javaslattal segítette a kutatómunkámat. A Szabédi-émlékházban (a továbbiakban: SZH) őrzött Szabédi-, Engel- és Domokos-hagyatékok kéziratot anyagát vizsgáltam át.

5 A levéltári kutatásaim megszervezéséhez T. Szabó Leventének, a BBTE BTK dékánhelyettesének tartozom köszönettel, akinek a közbenjárása meghatározónak bizonyult. A BBTE Archivumának (a továbbiakban: BBTE Arch.) munkatársait és vezetőjét, Lia Cismașt szintén köszönet illeti, segítőkészségük nagy mértékben megkönnyítette a feltáró munkámat és a források digitalizálását. Ottilétem alatt a Bolyai Tudományegyetem egykori tanárának és Klaniczay Tibor barátjának, Szigeti Józsefnek (1912–1986) az oktatói és irodalomtörténeti tevékenységéhez gyűjtöttem anyagot, ill. a Bolyai, majd az egyetem-egyesítés után a Babeș-Bolyai Egyetem Bölcsészkarán működő Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék működését tekintettem át az 1950-es évektől az 1989-es rendszerváltásig.

Határon túl...

Mindenekelőtt ide kívánczok néhány pontosítás a források természetéről, az általuk megengedett vizsgálatok perspektíváiról és korlátairól. Kiemelt jelentőségű forrásegyüttesként kezelem Klaniczay Tibor igazgatói és igazgatóhelyettesi levelezését, amelyet az MTA BTK ITI Archívuma őriz, és amely alapos rálátást enged Klaniczay tudományszervező tevékenységére. A gépelt és kézirásos missziliseket, valamint hivatalos dokumentumokat elegyesen tartalmazó impozáns korpusz csak 1958-tól indul, tehát az Intézet alapítása után két évvel,⁶ mégis jól rekonstruálhatók Klaniczay levelezőpartnerei, és azok az ügyek, események, amelyek kapcsán kommunikáltak. Ez a korpusz az 1958–1992 közötti periódust fedi le, amely egybeesik Klaniczay Tibor igazgatóhelyettesi és igazgatói mandátumaival,⁷ illetve sajnálatosan korán bekövetkezett halálával (1992). Az 1950-es évek végétől az 1960-as évtized végéig tartó periódus igen intenzív és sokirányú kommunikációt mutat, Klaniczay ekkor körvonalazta és építette fel azt a működőképes kapcsolatrendszert romániai tudósokkal (is), amelynek kiindulópontját az 1953-as kutatóút és az akkori személyes kapcsolatok megteremtése tette lehetővé. Az 1970-es évtized lényegesen eltérő képet mutat, a változó nemzetközi kontextusok és román–magyar kapcsolatok, illetve Klaniczay Tibor távolléte itáliai vendégtanárkodása (1975–1979) miatt együttesen járult hozzá a kisebb intenzitású levelezéshez. Az 1980-as évtizedből még kevesebb ilyen vonatkozású forrás áll a rendelkezésünkre, aminek újfent több oka van. Mindenekelőtt a romániai állapotok a Ceaușescu-rezsim alatt, a magyar kisebbség politikai alapú, erőszakos nyelvi-kulturális elszigetelése, főként Magyarország irányába, de Klaniczay nemzetközi kapcsolatépítési stratégiája is részlegesen megváltozott. Az erdélyi tudósokkal, könyvtárosokkal és levéltárosokkal kialakított kapcsolatok fenntartását, továbbá a források feltárását és kiadását valamilyen szinten a Keserű Bálint köré szerveződő szegedi műhelynek engedte át, ő pedig a nemzetközi tudományosság jeles képviselőivel alakított ki és tartott fenn erős szakmai kapcsolatokat. Az 1980-as évekre Klaniczay megbecsültsége valóban nemzetközi szintű volt,⁸ hiszen levelezőpartnerei közt találjuk a kortárs nemzetközi tudományosság

6 Az Intézet alapításának előzményeihez és részleteihez lásd Simon Zsuzsanna forrásközlésekkel egybekötött kitűnő munkáját: SIMON Zsuzsanna, *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig: Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézetének életéből*, Bp., Nap Kiadó, 2011, 39–96; vö. jelen lapszámban közölt, hasonló tárgyú összefoglaló írását.

7 Klaniczay 1956–1983 között igazgatóhelyettes volt Sötér István (1913–1988) igazgató mellett. 1983-tól 1988-ig teljesítette első igazgatói mandátumát, amikor Láng István, az MTA főtitkára 1993. dec. 31-éig meghosszabbította igazgatói munkakörét. Sajnos ezt a mandátumot Klaniczay már nem tudta teljesíteni. 1988 augusztusában Láng kérésére elkészítette az újabb 5 év intézeti programját kutatási és publikációs prioritásainak listáját. 1988. dec. elsején kézhez kapta igazgatói kinevezését, amely 1993. dec. 31-éig szólt. MTA ITI Arch., 19-es fond, *Klaniczay Tibor igazgatói levelezése [1958–1992]*, *Klaniczay Tibor levelezése 1988*, III. dosszié.

8 Két rangos vendégprofesszori mandátumot is teljesített Klaniczay: előbb Párizsban (1967), majd Rómban (1975–1979). Az 1925-ben alapított Amerikai Medievalisztikai Akadémia (*The Medieval Academy of America*) 1973-ban választotta levelező tagjának, 1976-ban pedig a franciaországi François Rabelais (Tours) Egyetem adományozott Doctor Honoris Causa címet neki. Az 1969-ben Klaniczay által az MTA Irodalom-

olyan kimagasló szakembereit, mint Péter Burke, Roy Porter, Jacques Le Goff vagy Paul Raabe. Továbbá életerősnek bizonyultak azok az időközben felépült intézményközi kapcsolatok is, amelyek Velence (Fondazione Giorgio Cini) vagy Wolfenbüttel (Herzog August Bibliothek), valamint sok más rangos nyugat-európai, sőt amerikai egyetemhez vagy kutatóközpontokhoz kapcsolták az Intézetet. Az 1990-es évek anyaga csekély terjedelmű és az életmű fájdalmas torzóját idézik. Klaniczay 1992. május 14-én bekövetkezett halálával nemcsak második igazgatói mandátuma maradt beteljesületlenül, hanem az erdélyi kapcsolatok építésének egy sajátos praxisa is megszakadt.

Amint már utaltam rá, Klaniczay Tibor tudományszervező és kapcsolatlétesítő erőfeszítéseiről referáló levelezés elsődleges történeti kontextusát egy 1953-as esemény adja. Klaniczay az MTA megbízásából, az I. osztály szaktitkáraként, a román-magyar kulturális egyezmény keretében, 1953 nyarán bukaresti utazással egybekötött kéthónapos kint tartózkodása alatt Kolozsváron, Nagyenyeden, Gyulafehérváron, Nagyszebenben, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Székelykeresztúron végzett könyvtári és levéltári kutatást. Beszámolójából kiderül, hogy ottléte alatt sikerült áttekinteni a Román Népköztársaságban folyó irodalomtörténeti kutatásokat, továbbá tájékozódott a romániai átalakulóban lévő könyvtár- és levéltárrendszer-ről, főként miután több kulcsfontosságú intézményt meglátogatott, s ezek vezetőit, gyakran magyar szakembereket, személyesen is megismerte.⁹ Az erdélyi és bukaresti ottlét legfontosabb hozadéka természetesen egy sor szakmai és baráti kapcsolat megteremtése, amelyet Klaniczay oly szakmai és emberi elkötelezettséggel ápolt, hogy abból nemcsak ő, hanem kutatói nemzedékek, sőt az MTA Irodalomtudományi Intézet kutatói közössége is profitálhatott. Az elkövetkezendőkben ennek a nyitó mozzanatnak, az 1953-as látogatásnak, kutatásnak és kapcsolatteremtésnek az utóéletét tekintem át röviden, annak érdekében, hogy világosan láthassuk a kora újkori forráskiadás, szakmai kapcsolatszervezés, továbbá az intézményes kereteket megteremtő tudományos logisztika és adminisztráció komplex összefüggéseit Klaniczay igazgatóhelyettesi és igazgatói mandátumaiban.

tudományi Intézet keretén belül megalapított Centre de Recherche de la Renaissance kutatóközponttal nemcsak saját munkáját és eredményeit, hanem elsősorban a magyarországi, sőt a kelet-európai reneszánsz-kutatást sikerült megjeleníteni a nemzetközi kutatás fórumain. Az adatokat Klaniczay Tibor saját gépelt önéletrajzából merítettem: KLANICZAY Tibor, *Curriculum vitae* (gépelt kézirat), MTA ITI Arch., 19. fond, *Klaniczay Tibor igazgatói levelezése (1958–1992)*, 16. doboz, számozatlan sárga dosszié, 1r–2r.

9 Klaniczay rendkívül tudatosan használhatta fel erdélyi ottlétének korlátolt idejét, hiszen egy impozáns forrásellenőrző és forrásfeltáró kutatás elvégzése mellett, irodalomtörténészekkel (Szabédi László, Jancsó Elemér, Abafáy Gusztáv), történészekkel, ill. könyvtárosokkal és levéltárosokkal (Farczády Elek, Tóth Kálmán, Dani János, Kelemen Lajos stb.) is megismerkedett, és tartósnak bizonyuló kapcsolatot teremtett. Vö. KLANICZAY, *Beszámoló...*, i. m., 345, 348.

Az igazgatói levelezés több évtizedet lefedő anyaga világosan kirajzolja Klaniczay kapcsolatépítő stratégiáját. Az 1953-as kutatóút világossá tette számára, hogy mely erdélyi helyszíneken lesz fontos a kutatás, a forrásfeltárás, esetleg a forráskiadás, tehát igyekezett megnyerni az ügynek az ottani intézményeket s ezek vezetőit. Az is követhetővé válik, hogy Klaniczay, túl a szakmai együttműködés tipikusan tudósi formalitásain, igyekezett olyan intézményes kereteket teremteni, amelyekkel segíthette az erdélyi tudósok munkáját, sőt ezek mindennapjait is.¹⁰ A levelek sokszor bensőséges hangnemének tanúsága szerint ez a kölcsönös tiszteletre épülő szakmai kommunikáció és együttműködés gyakran bizalmas baráti kapcsolatok kialakulását engedte meg. Tudomásunk van Klaniczaynak egy 1969-es kolozsvári otlétéről is, amikor meglátogatta Jancsó Elemért és családját, s bizonyára Szigeti Józseféknél is járt.

Kolozsvár képezte a legfontosabb szakmai centrumot, amelyhez Klaniczay minél erősebb és multidiszciplináris szakmai kötődést próbált kialakítani. Elsősorban a Bolyai, majd Babeş-Bolyai nevet viselő Tudományegyetem és könyvtára, illetve a Román Tudományos Akadémia könyvtára és kutatóintézetei, főként pedig az itt alkalmazásban lévő magyar szakemberek miatt volt ez így. A kora újkori magyar és neolatin irodalom kutatójaként Klaniczay mindenekelőtt a Bolyai Tudományegyetem magyar irodalomtörténetészeivel kereste a kapcsolatot, Szabédi Lászlóval (1907–1959), Jancsó Elemérrel (1905–1971), majd Szigeti Józseffel (1912–1986) is szakmai és baráti viszonyt alakított ki.

A költőként, nyelvészként és irodalomtörténészként egyaránt alkotó Szabédi 1952–1956 között a kolozsvári Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetője volt. Érthető módon Klaniczay felkereste, és a Szabédi-hagyatékban megőrzött levelezéstöredék (1954–1956) tanúsága szerint élénk szakmai kapcsolatot és bizalmas baráti viszonyt ápoltak, melyet Szabédi tragikus halála túlságosan korán zárt le.

Levelezésüknek van egy individuális szintje, amely tipikusan a tudósi kommunikáció és kölcsönös segítség baráti dimenziójában mozgott. E vonatkozásban főként Klaniczay segíthetett Szabédinak azzal, hogy publikálandó kéziratának keresett magyarországi fórumokat, vagy szakmai visszajelzést adott elkészült műveire, például a verstani-ritmikai problémákat reflektáló könyvére (1955)¹¹, de arra is gondja volt, hogy ennek recenzálását biztosítsa.¹² Levelekből kiderül, hogy könyveket és fontosabb kiadványokat is küldözgettek egymásnak, ezek a küldemények gyakran a két tudós intézetének könyvtárát gyarapították, de természetesen akadtak személyes könyvajándékok

10 Barátjának, a régi magyar irodalmat oktató Szigeti Józsefnek az Élet és Tudomány előfizetését intézi el 1970 tavaszán, Szabédi Lászlónak pedig egy 1500 Ft-os (!) magnetofon-adaptert szerez 1955 őszén.

11 SZABÉDI László, *A magyar ritmus formái*, Bukarest, Állami Könyvkiadó, 1955.

12 Klaniczay 1956. máj. 31-én kelt levelében jelzi Szabédinak, hogy Elekfi László és Oltványi Ambrus készülnék recenzálni a könyvét; SZH, Szabédi hagyaték, 28. doboz, H csomó (*Külföldi levelek*), Klaniczay Tibor levele Szabédi Lászlóhoz 1956. május 31., 2r. Elekfi László hosszú kritikában tekintette át a felszabadulás utáni verstani szakirodalom eredményeit, s Szabédi László könyvének érdembeli kritikáját is elvégezte. Vö. ELEKFI László, *Verstanunk fejlődésének újabb állomásai*, MNy, 80(1956), 255–261. A Szabédi könyvére vonatkozó kritika: *uo.*, 258–261.

is.¹³ Ennél is fontosabb, hogy a levelek utalásaiból az intézményes kapcsolatok némely mozzanatai is látható válnak. Szabédi említi, hogy Szigeti József Mikes-kiadása¹⁴ megjelent, s beszámol arról is, hogy Jancsó Elemér sikeresen szerződést kötött a budapesti Akadémiai Kiadóval egy kb. 600 oldalas, erdélyi irodalomtörténezek tanulmányait közreadó kötetre.¹⁵ Klaniczay leveleiből viszont kiderül, hogy Pirnát Antal 1955-ös erdélyi kutatóútját Stoll Béla 1956-os kolozsvári kiszállása követte, immár a frissen alakult Intézet és a Szabédi László vezette Magyar Irodalomtörténeti Tanszék intézményesülő kapcsolatának keretében.¹⁶

Szabédi halála (1959) után a tanszékvezetői feladatokat 1963-ig Csehi Gyula (1910–1976) látta el, őt követte 1970-es nyugdíjazásáig Jancsó Elemér. Klaniczay Tibor kapcsolata Jancsó Elemérrel az 1953-as találkozást követően azonos módon fejlődött, mint a Szabédi Lászlóhoz fűződő barátság. Levelezésük, melynek Jancsó 1971-es halála vet véget, szintén hasonlóképpen alakul. Már az 1950-es években váltott levelek világossá teszik, hogy hasonló habitusú, tudós férfiak szerencsés egymásra találása ez a barátság, amely a magyarországi és erdélyi irodalomtörténet-írás javát is szolgálja majd. Sőt, Jancsó szakmai érdeklődése a felvilágosodás és a 18. századi irodalomtörténet kutatása iránt, érthető módon, közelebb állt Klaniczay irodalomtörténeti és tudománysszervezői elgondolásaihoz, így szűken értelmezett szakmai kapcsolatuk erőteljesen megalapozódhatott már a kezdetektől. Klaniczay, akárcsak Szabédi esetében, sokat tett Jancsó irodalomtörténeti munkásságának magyarországi népszerűsítéséért,¹⁷ sőt itteni kutatásait is segítette. Közösen próbálták megszervezni a magyarországi (ItK, It, MNy) és erdélyi (NyIrK) folyóiratok cseréjét, igyekeztek rábírní a szerkesztőségeket, hogy recenzíós példányokat juttassanak el Kolozsvárra és Budapestre is.¹⁸ A csereelv alapján történő kutatóutak állandósítása is egy olyan további közös, de néha sajnós

13 Klaniczay elküldte az 1954-ben megvédett akadémiai doktori értekezésének könyvváltozatát, amiért Akadémiai díjat és 3000 Ft-os jutalmat kapott. Vö. KLANICZAY Tibor, *Zrinyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1954. Szabédi pedig a már említett verstani monográfiáján kívül a román prózaíró, Mihail Sadoveanu (1880–1961) egyik regényének fordítását ajándékozta Klaniczaynak.

14 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*, szerk. SZIGETI József, Marosvásárhely, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1955 (Haladó Hagyományaink, 18). Hopp Lajos írt kritikát e kiadásról: HOPP Lajos, *Mikes Kelemen Törökországi Leveleinek új kiadásáról*, ItK, 66(1957), 458–464.

15 SZH, Szabédi hagyaték, 28. doboz, H csomó (*Külföldi levelek*), Szabédi László levele Klaniczay Tiborhoz (*datálatlan levél*), 1r.

16 Klaniczay fogalmazása szerint „Stoll Béla utazása hozzátok” világossá teszi, hogy intézményes együttműködésről van szó. SZH, Szabédi hagyaték, 28. doboz, H csomó (*Külföldi levelek*), Klaniczay Tibor levele Szabédi Lászlóhoz 1956. május 31., 3r. Stoll Béla kutatóútja a RMKT kiadási munkálataival függött össze, amely jelentős mértékben profitált Klaniczay Tibor erdélyi kapcsolatainak tudományos hozadékából.

17 Jancsó Elemér 1955-ben megjelent könyvéről Szauder József írt recenzíót. Vö. *Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság iratai*, kiad. JANCSÓ Elemér, Bukarest, Akadémiai, 1955; SZAUDER József, *Jancsó Elemér, Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság iratai* (recenzió), ItK, 67(1958), 278–383.

18 Klaniczay az 1958. máj. 12-én kelt levelében írja Jancsónak: „Intézkedtem a folyóiratszámok ügyében. Az It szerkesztősége ígérte, hogy a napokban elküld neked két példányt. A MNy nehezebb, de az Akadémián megígérték, hogy szereznek egy példányt majd.” MTA ITI Arch., 19. fond, *Klaniczay Tibor igazgatói levelezése (1958–1992)*, 1958-as csomó, *Klaniczay Tibor levele Jancsó Elemérhez*, 1958. május 12., 1r.

sikertelen¹⁹ vállalkozásuk volt, amely a Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke és az MTA Irodalomtörténeti Intézetének szakmai kapcsolatát hivatott erősíteni, államközi intézményesített szintre hozni és magalapozni. A történeti változások sajnos ezt nem mindig tették lehetővé. Amit viszont képesek voltak elérni, azt meg is valósították: a könyv- és folyóiratcsere mellett sokszor eredményesen zárult az RMKT kiadásokhoz szükséges forrás- vagy adatcsere, sőt ezek mikrofilmes rögzítése.²⁰ Klaniczaynak a Jancsó Elemérnéhez intézett 1972-es levele egy értékes szakmai, de hasonlóképpen fontos baráti kapcsolat elmúlásáról tudósít.²¹

A két rangidős irodalomtörténész, Szabédi László és Jancsó Elemér elhunytá után Szigeti József (1912–1986) Mikes-kutató és a régi magyar irodalom előadó tanára tartotta fenn a kapcsolatot az MTA Irodalomtörténeti Intézetével. Szigeti 1948-ban került az egyetemre, miután a Bölcsészkaron román és magyar irodalmat tanult, sőt teológiai tanulmányokat is folytatott. 1948. december 11-én nevezték ki egyetemi docensnek, 1970-ben pedig sikerrel pályázta meg a professzori pozíciót.²² 1973-tól a Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetője, 1976-tól pedig az összevont Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszékot vezette. 1977-től a konzulens professzori státust kérelmezte s nyerte el.²³

Klaniczay 1953-as beszámolójában ugyan nem említi Szigeti Józsefet, de levelezésük töredékesen fennmaradt korpuszában az első közvetlen hangvételű levél már 1958. május 5-én kelt, tehát kapcsolatuk valószínűleg Klaniczay kolozsvári látogatásakor kezdődött. Noha a levélkorpusz csak némely részleteiben tárja fel kettejük intézményes és

19 A BBTE 1958-ban elutasította a csereprogramot az MTA-val. Klaniczay a fenti levelében Jancsót így tájékoztatta erről: „Ez annál fájdalmasabb, mert a dologból sajnos nem lett semmi. Mint az azóta kapott másolatból már bizonyára látod, mi a Bolyai egyetemmel [!] egy csere megoldás javasoltunk, szerettük volna Kiss József kutatónkat, aki a Petőfi-bibliográfiát készíti kiküldeni a Bolyai egyetem valamelyik irodalomtörténészének, pl. Szigetinek a vendéglátása fejében. Bár a dolog igen egyszerű lett volna, mert nem kellene hozzá más, mint Kiss részére egy meghívó-levél a Bolyai-egyetemről és valamilyen módon az ő egyhavi kolozsvári ellátásának biztosítása (kollégium, menza stb.) De sajnos közben megérkezett a rektorok levele, melyben közli, hogy ez nem lehetséges.” *Uo.*

20 Klaniczay Tökés Lászlóval (1929–2014), az MTA Mikrofilmtárának vezetőjével működött együtt e téren. Munkálkodásukat beszédesen dokumentálja az az 1959-es levél, amely a Romániában fotózandó kéziratokról referál. MTA ITI Arch., 19. fond, *Klaniczay Tibor igazgatói levelezése (1958–1992)*, 1959-es csomó, *Klaniczay Tibor levele Tökés Lászlóhoz, 1959. február 17.*

21 Az 1972. nov. 17-én kelt levél apropóját az adta, hogy Jancsókné küldött Klaniczaynak egy példányt Jancsó Elemér posztumusz megjelent tanulmánykötetéből, vö. JANCÓS Elemér, *Irodalomtörténet és időszűrés: Irodalomtörténeti tanulmányok 1929–1970*, Bukarest, Kriterion, 1972. Kritikai fogadtatásához lásd: MEZEI Márta, *Jancsó Elemér, Irodalomtörténet és időszűrés: irodalomtörténeti tanulmányok* (recenzió), *ITK*, 83(1974), 255–256.

22 Szigeti iratsomója, saját kezű önéletrajzzal és publikációs listával: BBTE Arch, Fond: Consilii professorale 1970/2, *Dr. Szigeti Isosif, Dosar de concurs pentru ocuparea postului de profesor*, 1r–29r. Az 1970 nyarán beadott kérelem és sikeres versenyvizsga után a BBTE szenátusának az 1970. november 24-én és november 30-án tartott ülésein jóváhagyták Szigeti József professzori kinevezését. Erről hivatalos átiratban értesítették a Bölcsészkart: BBTE Arch, Fond: Consilii professorale 1970/9, *Hotarire*, 14r–15r.

23 A BBTE BTK professzori tanácsa 1977. júl. 26-án elfogadta és támogatta Szigeti professzor kérelmét, hogy nyugdíjazása után is konzulens professzorként tevékenykedhessen, és doktori értekezéseket írnyitson. Továbbá Octavian Schiau dékán aláírásával a BBTE szenátusához intézett kérelemben is megfogalmazták ezt a javaslatot. Vö. BBTE Arch., Fond: Consilii professorale 1977/5, *Recomandare*, 91r–92r.

személyes kapcsolatát (1978 után több levél már nem maradt fenn), az rögtön világhossá válik, hogy Klaniczayt és Szigeti egymás munkája és személye iránti kölcsönös tisztelet és őszinte barátság kötötte össze. Saját munkáikat nemcsak elküldték egymásnak,²⁴ hanem véleményezték is,²⁵ illetve rendszeresen beszámoltak kutatásaikról, sőt gyakran módszertani problémákról is véleményt cseréltek. Klaniczay írott recenziója és ajánlása²⁶ nyomán jelent meg az *Irodalomtörténeti füzetek* sorozatban Szigeti József kismonográfija a Balassi Menyhárt-komédiáról.²⁷ Szigeti a Mikes-kutatás és az RMKT-kötetek anyagának összegyűjtéséhez járult hozzá akár konkrét kéziratok lemásolásával, akár mikrofilmek készítésével.²⁸ Kétségtelen, hogy egy olyan szakmai és talán személyes barátság volt ez, amelyből mind az erdélyi, mind a magyarországi irodalomtörténet-írás és textológia nyerni tudott.

Klaniczay multidiszciplináris nyitottságát jellemzi, hogy projektjeiben és intézményépítő vállalásaiban egyaránt kereste a társdiszciplinák szakembereinek támoga-

- 24 Birtokomban van Klaniczay Tibor *Hagyományok ébresztése* c. 1976-ban megjelent kötete, amely az a példány, amelyet Szigeti Józsefnek ajándékozott. A kötethez írt félreérthetetlen ajánlása Klaniczaynak így hangzik: „Szigeti Jósának a régi barátsággal és sok szeretettel, Tibor 1977.”
- 25 Szigeti az ItK-ban tett közé hosszú értekező kritikát Klaniczay Tibornak az 1961-ben megjelent *Reneszánsz és barokk* c. könyvéről. Vö. SZIGETI JÓZSEF, *Klaniczay Tibor, Reneszánssz és barokk*, ItK, 73(1964), 540–549. Klaniczay levélben fejezte ki háláját: „Kedves Jóska! Végre megérkezett kitűnő bírálatod, amiért kétszeresen is hálás vagyok. [...] Megjegyzéseid igen tanulságosak, egyetértek velük: legnagyobb örömemre pedig az szolgált, hogy rátapintottál azokra az elvi-módszertani gondolatokra, melyeket én magam is a legfontosabbnak tartok, s amelyek egyébként az olvasók nagy részének a figyelmét elkerülik.” MTA ITI Arch., 19. fond, *Klaniczay Tibor igazgatói levelezése (1958–1992)*, 1964-es csomó (*Dátum nélküli levelek*), *Klaniczay Tibor levele Szigeti Józsefhez*, 1r.
- 26 Klaniczay 1963. szept. 13-án datált értékelésében félreérthetetlenül fogalmazott: „Az értekezés tárgyi tekintetben teljesen pontos, gazdag jegyzetapparátus kíséri, stílusa minden tekintetben megfelelő a kérdés megvilágításához. [...] A mű mielőbbi megjelenését Intézetünk a magyar irodalomtörténeti kutatás érdekében igen fontosnak tartja, a további kutatások számára nagy segítséget fog nyújtani, ha Szigeti elvtárs eredményei mielőbb beépülhetnek a régi magyar irodalom marxista tárgyalásába.” MTA ITI Arch., 19. fond (*Klaniczay Tibor igazgatói levelezése (1958–1992)*, 1963-as csomó, *Klaniczay Tibor, Véleményezés Szigeti József elvtársnak a Balassi-komédiáról írt munkájáról*, 1r.
- 27 SZIGETI József, *A Balassi-comoedia és szerzője*, Bp., Akadémiai, 1967 (*Irodalomtörténeti Füzetek*, 54). Kritikai fogadtatásához lásd: VÉGH Ferenc, *Szigeti József, A Balassi-comoedia és szerzője* (recenzió), ItK, 78(1969), 757–759.
- 28 Hopp több alkalommal is adatokkal, vagy akár újrámásolt rövidebb szövegekkel is segítette főként a RMKT-kötetek anyaggyűjtését és szövegek sajtó alá rendezését. Legjelentősebb hozzájárulása mégis a Mikes-kutatáshoz köthető. A bizonyára Klaniczay közvetítésével kialakult bizalmas munkaviszonya Hopp Lajossal a Mikes Kelemenhez kapcsolódó közös érdeklődés jegyében fejlődött barátsággá. Szigeti 1960 januárjában Désen megtalálta Mikes Kelemen *A keresztnak király uttya (1747)* c. autográf kéziratát, amelyről mikrofilmet és fotókat készíttetett a sorozatszerkesztő Hopp Lajos számára. A szöveg a Mikes kritikai kiadás harmadik kötetében látott napvilágot: MIKES Kelemen, *Mulatságos napok és más fordítások*, kiad. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1970 (Mikes Kelemen Összes Művei, 3), 245–450. Hopp soha nem látta az eredeti kéziratot, csupán a Szigeti által készített felvételek és mikrofilm alapján dolgozott. Ezt a mikrofilmet most is az MTAK-ban őrzik, jelzete: A634/II. Szigeti három levelet írt Hoppnak a felfedezéssel kapcsolatban 1960 és 1961 között: MTA ITI Arch., 113. fond, *Hopp Lajos irodalomtörténeti hagyatéka* (feldolgozatlan anyag), 2. dosszié. Szigeti rendkívül korrekt módon lemondott a kézirat kiadásáról, átengedte azt a kritikai kiadás számára, csupán egy tanulmányban számolt be a kézirat felfedezéséről: SZIGETI József, *Mikes Kelemen ismeretlen kézírata*, NyIrK, 6(1962), 175–181.

tását. Az nem meglepő, hogy a kolozsvári magyar irodalomtörténet-írás szakemberei mellett kapcsolatban állt a nyelvészekkel is,²⁹ de tudatosan kereste a történészekkel az együttműködés lehetőségét. Jól illusztrálja ezt Jakó Zsigmonddal (1916–2008) történt 1959-es levélváltása is, amelynek során Jakó segítségét kérte Thordai Jánosra vonatkozó adatok felkutatásában, illetve publikációs lehetőséget ajánlott fel neki az ItK-ban.

A legfontosabb kolozsvári régi könyv- és kéziratgyűjteményeket felvigyázó magyar történészeket és levéltárosokat, könyvtárosokat is igyekezett megszólítani. Levelezésében felbukkan Semlyén István³⁰ (1916–1987), aki az egykori Unitárius Kollégium könyv-állományának felügyelője és könyvtárosa volt, illetve Dani János (1923–2005) történész és levéltáros, aki az Erdélyi Múzeum Egyesület Levéltárának felügyelőjeként dolgozott. Mindkét állományt a Román Akadémia Könyvtárának kolozsvári fiókintézetébe helyezték át a II. világháború után. Klaniczay mindkettejünkkel összedolgozott, nemcsak adatokat kapott tőlük, hanem intézményes keretek közt, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának bevonásával mikrofilmek készítését vagy cseréjét bonyolították le. Klaniczaynak arra is gondja volt, hogy ezeknek a kutatóknak, főként, ha az egész magyar tudományosságot érintő kéziratok felfedezéseik voltak, publikációs lehetőséget teremtsen, dacolva a román intézmények merevségével, sőt diszkrimináló politikájával.³¹

Kétségtelen, hogy a kolozsvári kapcsolatháló ennél lényegesen nagyobb és komplexebb volt. Az itt megjelenített irodalomtörténészek, történészek, könyvtárosok

29 Szabó Zoltánnal (1927–2007), Márton Gyulával (1916–1976) és Szabó T. Attilával (1906–1987) Klaniczay bizonyára kapcsolatban volt. A Mikes kritikai összkiadás tervét az MTA Irodalomtörténeti Intézetének Reneszánsz osztálya 1957 decemberében vitatta meg. Az intézet vezetősége e szakmai tanácskozás tanulságai alapján 1958 januárjában iktatta a tervmunkák közé, s Hopp Lajost bízták meg a kivitelezéssel. 1959-es színté kéthónapos romániai kutatóút után, Hopp Lajos 1960-ban közölt egy írást a Mikes-kutatás munkálatairól és terveiről. Ebben említi az intézeti Mikes-kutatásokba betagozandó Mikes-szótár ügyét is: „Szabó T. Attila és Szigeti József évek óta foglalkoznak egy Mikes-szótár elkészítésének tervével.” Vö. HOPP Lajos, *Mikes-kutatások*, ItK 64(1960), 736. Ugyanennek a projektnek az ürügyén érdemel említést Márton Gyula nyelvész is, aki felhívta Szigeti József figyelmét arra a már említett Mikes autográf kéziraatra (*A keresztnak király uttya*), amely először Désen került elő 1940–1941 telén, és amelyet 1960-ban csupán újra felfedeztek. Az ügy rövid szövegközléssel (Márton Gyula és Hopp Lajos levélváltása) egybekötött értékeléshez lásd: TÓTH Zsombor, *Márton Gyula két kiadatlan levele Hopp Lajoshoz (forrásközlés) = Emlékkönyv Márton Gyula születésének centenáriuma*, szerk. PÉNTEK János, CZÉGÉNYI Dóra, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 85–97.

30 Hozzá címzett vagy tőle kapott levél nincs az általam vizsgált korpuszban, de egy Sántha Terézhez intézet levélben Klaniczay említi, hogy Semlyén „sokat segített régebben mikrofilm-ügyekben”. MTA ITI Arch., 19. fond, *Klaniczay Tibor igazgatói levelezése (1958–1992)*, 1978-as csomó, *Klaniczay Tibor levele Sántha Terézhez, 1978. április 16.*, 1v.

31 Fennmaradt Klaniczaynak a kolozsvári Akadémiai Könyvtár vezetőséghez intézett 1960. jan. 6-án kelt levele, amelyben a könyvtár vezetőségétől kéri, hogy járuljanak hozzá Dani János kéziratok felfedezéseinek közzétételéhez az ItK-ban: „Kedves Elvtársak! Tudomásunkra jutott, hogy az Önök egyik munkatársa, Dani János elvtárs, az Akadémia történeti levéltárában több ismeretlen magyar irodalomtörténeti jellegű levelet talált, így Barcsay Ábrahámtól és Benkő Józseftől. Mivel ez az érdekes forrásanyag fontos volna Intézetünk kutatómunkája szempontjából, nagyon örülnénk, ha Dani János ezeket a leveleket Intézetünk folyóiratában, az Irodalomtörténeti Közleményekben publikálná. Kérem, szíveskedjenek pártolni ezt a kérésünket, és amennyiben nincs ez ellen kifogásuk, kérésünket Dani elvtársnak továbbítani. Elvtársi üdvözléssel. Klaniczay Tibor igazgatóhelyettes, az Irod. tört. Közlemények szerkesztője. Budapest, 1960. január 6.” MTA ITI Arch., 19. fond, *Klaniczay Tibor igazgatói levelezése (1958–1992)*, 1960-as csomó, 1r.

és levéltárosokon kívül Klaniczay kolozsvári otlétei alkalmával, illetve magánlevelezésében sokkal több szakemberrel tartott fenn (munka)kapcsolatot. Ez a töredékes rekonstrukció is világossá teszi azonban, hogy Klaniczay számára az erdélyi forráskiadás tudománylogisztikai centrumát Kolozsvár jelentette a maga oktató és kutató intézményeivel, illetve régikönyv- és kéziratgyűjteményeivel.

Klaniczay számára a Kolozsváron kívüli kapcsolatháló egyik kiemelt jelentőségű pontja Marosvásárhely volt, ahol már 1953-as útja alkalmából felkereste az ún. Bolyai Dokumentációs Könyvtárat. Farczády Elekkel (1890–1974), a könyvtár igazgatójával bensőséges hangvételű baráti leveleket váltott, melyekből kiderül, hogy Farczády a RMKT-kiadásokhoz, például Nyéki Vörös Mátyás-szövegekhez szolgáltatott könyvtörténeti adatokat.³² Két további kapcsolata is volt Klaniczaynak Marosvásárhelyen: Kótay Pál (1910–1986) és Tóth István (1923–2001), mindketten a Szentgyörgyi István Színművészeti Egyetemen oktattak. Kótay Pál orvostörténész professzor Stoll Béla 1965-ös marosvásárhelyi kutatóútjának megszervezésében segített, míg a klasszika-filológus Tóth István a Klaniczay által kezdeményezett fordítás- és forráskiadási munkálatokban vett részt.³³

Nagyenyed a Bethlen Dokumentációs Könyvtárral egy újabb, a kolozsvári centrumon kívül eső csomópont volt, ahol Klaniczay nemcsak megfordult, de a könyvtár munkatársaival szakmai kapcsolatot teremtett meg és tartott fenn. Az 1953-as út alkalmával ismerkedett meg Vita Zsigmonddal (1906–1998), aki főkönyvtárosi beosztásban dolgozott az enyedi Dokumentációs Könyvtárban, illetve Engel Károllyal (1923–2002), aki 1957-től már a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében folytatta karrierjét. Engel Károly Klaniczay révén került kapcsolatba Hopp Lajossal, akivel több levelet is váltott, illetve megszervezte Hopp 1959-es romániai kutatóútját.³⁴ Engel fontos szerepet játszott a két akadémia közötti tu-

32 Farczády és Klaniczay meghitt hangvételű levelezéséből az 1957-ben és 1959-ben írt darabok maradtak fenn. Kölcsönös szimpátiára és szakmai tiszteletre épült kapcsolatukat jól megvilágítják Farczády szavai, amikor Klaniczay szabadkozását az ismételt segítségkérés miatt reflektálja: „Sose mentegetőzz, kedves Tibor, jelentéktelen szívességről van szó s őszintén mondhatom, hogy örömmel teljesítem bármilyen kérésedet, ha ezzel valami szolgálatot tehetek a magyar tudományosságunknak.” MTA ITI Arch., 19. fond, *Klaniczay Tibor igazgatói levelezése (1958–1992)*, 1959-es csomó, *Farczády Elek levele Klaniczay Tiborhoz, 1959. november 10, 1r.*

33 1965 körül keletkezett az a levél, amelyben Klaniczay Kótay Páltól kért befogadó nyilatkozatot Stoll Béla pár napos marosvásárhelyi kutatóútjához: MTA ITI Arch., 19. fond, *Klaniczay Tibor igazgatói levelezése (1958–1992)*, 1965-ös csomó, *(Datálatlan levelek), Klaniczay Tibor levele dr. Kótay Pálhoz.* Klaniczay Tóth Istvánnal több levelet is váltott; a legutolsó levél 1991-ből való. Egyik közös vállalkozásuk egy, a magyar humanisták szövegeiből összeállított antológia lett volna, amely tudomásom szerint sajnos soha nem készült el. Vö. MTA ITI Arch., 19. fond, *Klaniczay Tibor igazgatói levelezése (1958–1992)*, 1991–1992-es csomó, *Tóth István levele Klaniczay Tiborhoz, 1991. jan. 25.*

34 Az 1959. nov. 23-ától 1960. jan. 18-áig tartó intenzív kutatóút főként Mikes Kelemen nyomdokain haladt, de Hopp Lajos az impozáns útvonal (Bukarest, Sepsiszentgyörgy, Zágón, Kolozsvár, Marosvásárhely, Iași, Bukarest) összes fontos állomásának a könyvtárát és levéltárát is megtekinthette. Klaniczay 1953-as útja után ez volt az első alkalom, hogy magyarországi kutató ennyi gyűjteménybe és levéltárba nyert bebocsátást. Az út előkészítésének, majd a róla készült beszámolóinak a román nyelvű dokumentumai az Engel-hagyatékban maradtak fenn: SZH, Engel Károly hagyatéka, 28. doboz, 196. A Román Akadémia Kolozsvári fiókja, 13 tétel. *Programul vizitei tov. Hopp Lajos (RPU) 1959, 1–2v.*

dományos és szakmai csereprogramok megvalósításában, miközben egy sor magyarországi kutatóval levelezett.³⁵

Klaniczay kapcsolathálóját Erdélyen túlra is kiterjesztette, nevezetesen Bukarestbe, ahol egy román és magyar értelmiségieket összekötő csoportot azonosíthatunk be. A román irodalomtörténészekkel francia nyelven kommunikáló Klaniczay elsősorban komparatív vagy jellegzetesen kelet-európai fókuszú és témájú projektek révén közeledett. Bukaresti román kapcsolatai fontos affiliációjú, jelentős személyiségekhez kötődtek, mint Tudor Vianu (1898–1964), esztéta és komparatív irodalomtörténész, aki a Bukaresti Egyetem Bölcsészkarán, valamint a Román Nemzeti Könyvtárban dolgozott. A Román Tudományos Akadémia George Calinescu Irodalomtudományi Intézetéből Gheorghe Ceaușescu (1940–2006) klasszika-filológussal és irodalomtörténésszel állt kapcsolatban, de levelezett Alexandru Duțu (1928–1999) történésszel is, aki a romániai Kelet-Európai Intézetben (Institutul de Studii Est-Europene) volt foglalkoztatva. További kapcsolatai a Román Tudományos Akadémiához, a Nicolae Iorga Történettudományi Intézete révén is épültek, itt Vekov Károly (1947) magyar történész volt a kontaktszemély.

A bukaresti magyar elit elsősorban a Kriterion Könyvkiadó és Domokos Géza (1928–2007) köré szerveződőkből került ki, később Hopp Lajos bukaresti vendégtanárkodását (1971/1972-es tanév) követően a Bukaresti Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalom Tanszék tagjaiból is. A Mikes-kutatás, de különösen Hopp Lajos nyert sokat ebből a kapcsolatból, hiszen Molnár Gusztáv (1948) szerkesztésével a bukaresti Kriterion adta ki Hopp tanulmánykötetét,³⁶ amely hatalmas erdélyi könyvsikernek bizonyult, s megalapozta a Mikes-kultuszt, de Hopp erdélyi elismertségét is.³⁷

A határon túli források feltárása és kiadása mint logisztikai kihívás

Noha a fő forráscsoport elsősorban levelezési töredékeket őrzött meg, a kirajzolódó kép még e vázlatos bemutatásban is sokatmondó. Az 1953-as látogatást követően, ennek a tereptapasztalatnak a tanulságait levonva, úgy tűnik, Klaniczay olyan többlépcsős stratégiát dolgozott ki, amely lehetővé tette a határon túli források összegyűjtését és kiadását, a külföldi és belföldi irodalomtörténészi és társdiszciplínák sajátos kompetenciáinak összekapcsolását és intézményesített koordinálását, végül a határon túli

35 Magyarországi levelezőpartnerei között Klaniczay Tiboron kívül Keserű Bálint és Windisch Éva is feltűnik.

36 HOPP Lajos, *Mikes és világa*, Bukarest, Kriterion, 1973. A kötet publikálását megelőző munkálatok során, ill. azt követően Hopp Lajos, Molnár Gusztáv és Domokos Géza több levelet váltottak, amelyekben a felmerült problémákra (pl. a terjedelmes kézirat gépeltetése 3 példányban) igyekeztek megoldást találni. Ezek a levelek a rendezetlen Hopp hagyatékban maradtak fenn: MTA ITI Arch., 113. fond, *Hopp Lajos irodalomtörténészi hagyatéka* (feldolgozatlan anyag), 2. doboz.

37 A 20. század elején induló Mikes-kultusz a II. világháború utáni kisebbségi létbe kényszerült erdélyi magyarság számára még inkább fontossá vált. Hopp Lajos Mikeshez kapcsolódó vitathatatlan szakmai értékű irodalomtörténeti és textológiai kutatásai ebben a sajátos kontextusban nyertek rendkívüli jelentőséget. Vö. VERESS Daniel, *Hopp Lajos emlékezete = HOPP Lajos, Zágoni Mikes Kelemen* (posztumusz kiadás), Csíkszereda, Mikes Alapítvány, 1996, 156–158.

szakmai elit szellemi támogatását. Az intézet 1956-ban történő megalapítása további garanciát jelentett e nagy ívű projekt eredményessé tételéhez.

Az 1960-as évek elejére Klaniczaynak a legfontosabb erdélyi könyvtárakban – leszámítva bizonyos székelyföldi gyűjteményeket (Csíkszereda, Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy) – megbízható és kompetens kapcsolattartói voltak, akik elkötelezetten segítették a kezdeményezéseit, akár forráskiadásról, akár kutatásról volt szó. Továbbá fogadták és segítették azokat a kutatókat, akiket Klaniczay küldött ki az erdélyi terepre. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed több gyűjteménynek helyet adó intézményei és alkalmazott munkatársai részt vettek azokban a tranzakciókban, amelyek során kéziratok, mikrofilmek vagy csak adatok kerültek továbbításra az MTA Irodalomtörténeti Intézete felé. Ennek fejében hozzájuthattak a legújabb magyarországi szakmai kiadványokhoz, esetleg ők maguk is magyarországi fórumokon publikáltak, vagy ottani rendezvényeken léphettek fel, vehettek részt. Klaniczay segítette a szakmai fejlődésüket, s kijárást biztosított számukra a magyarországi szakmai fórumokra mindaddig, amíg a totalitárius rendszer nem zárta le a Román Szocialista Köztársaság határait.

A terep, a forrásfeltárás és adatszolgáltatás, illetve a kommunikáció megszervezése után Klaniczay újabb fontos lépést tett meg a készülő forráskiadványok professzionális kivitelezése érdekében, megteremtve azt az egységes textológiai alapot, amely a szakmai minőséget szavatolja. 1959-ben Klaniczay vitaindító referátuma alapján az MTA Irodalomtörténeti Intézete vitát folytatott a kritikai kiadásokról és forráskiadások textológiai elveiről. Ezt követte, ugyancsak Klaniczay kezdeményezésére, egy állandó munkabizottság felállítása. 1960. május 31-én kelt az a rendelet, amely a Textológiai Munkabizottság létrejöttét dokumentálja.³⁸ A kritikai kiadások készítését előíró szabályzatoktól, az egyes kiadásokat kísérő sajtó alá rendezési munkálatok összes vonatkozásáról Klaniczay élénk és naprakész képpel bírt, ezek folytonos koordinálást végezte és alkalmazta az Intézet szövegkiadási vállalkozásaiban is. Tudatosan fejlesztette a textológiai paradigmát, irányadó írásban tette vita tárgyává a felszabadulás utáni magyar textológia helyzetét.³⁹ Klaniczay érdeme, hogy az Intézet felállítása után keletkező kritikai szövegkiadások (Mikes-, Arany- és RMKT-kötetek) már textológiai szempontból is professzionális módon tudták hasznosítani az erdélyi terep forrásanyagát és irodalomtörténeti adatgyűjtését.

Tanulságok

Az, ami 1953-ban elkezdődött, végigkísérte Klaniczay Tibor egész életét és kutatói, illetve tudományszervezői vállalásait. Bizonyára az erdélyi tereptapasztalatoknak (is) köszönhető, hogy 1974 decemberében programjavaslatot tett közzé *A nemzeti kultúra értékeinek és emlékeinek feltárása és rendszerezése* címmel. A program egyik prioritása az összes

38 MTA ITI Arch., 19. fond, *Klaniczay Tibor igazgatói levelezése (1958–1992)*, 1960-as dosszié, *Sötér István az MTA I. osztály titkárának átírtára Klaniczay Tibor részére*.

39 KLANICZAY Tibor, *A textológiai munka problémái*, Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 19(1962), 339–349.

határon túli kulturális érték, szövegek és artefactumok feltárása és megőrkítése volt. Klaniczay az MTA rendes tagjaként is elkötelezetten támogatta ezt a kezdeményezést. 1982-ben létrejött a *Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása* elnevezésű kutatási főirány, amelyet 1985 és 1990 között beletagolódott *A művelődési folyamatok és történelmi-kulturális hagyományaink kutatása című országos középtávú fejlesztési tervbe (OKKFT)*. 1990 tavaszától azonban a magyarságkutatási programmal összekapcsolódva *A Kárpát-medence népei, nemzetiségei történetének kutatása, kulturális emlékeink feltárása és közzététele* címmel kormányzati szinten kiemelt kutatássá alakult át.⁴⁰ Klaniczay 1991. november 29-én a *Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása* elnevezésű program elnökségének készített két és fél oldalas beszámolót, amelyben az 1986–1991 közötti periódus eredményeit sorolta elő.⁴¹ Impozáns szemle volt ez, hiszen a legfontosabb kritikai kiadások addigra elkészült kötetektől (Janus Pannonius, Mikes Kelemen, Bessenyei György, Vörösmarty Mihály, illetve az RMKT 16–17. századi kötetei) a nyolckötetesre tervezett *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című kiadványig, beleértve az adattárakat vagy a nem kritikai igényű szövegkiadási sorozatokat, teljes áttekintését adta annak a forrásfeltáró, értelmező és sajtó alá rendezői munkának, amelynek az alapjait az 1950-es években fektették le.

Klaniczay felismerte azt, hogy az idegen államokba szakadt, más adminisztrációs praxisba és eltérő intézményes keretekbe kényszerített magyar vonatkozású források, és az ezek gondozását ideig-óráig ellátó határon túli magyar szakemberek teljesen kiszolgáltatottak az aktuális, más nyelvű és kultúrájú hatalomnak. Ezen próbált változtatni intézményi szinten átgondolt, s nagy vonalakban meg is valósított komplex stratégiájával – a maga mégiscsak behatárolt lehetőségein belül. Felismerte, hogy az elszórt források egy folyton átalakuló, antropológiai értelemben vett *terept* képeznek, ahol az eligazodáshoz, *helyi tudás* és komplex felkészültség szükséges. Klaniczay rövid időn belül megtalálta azt a tudománylogisztikát és intézményes hátteret, amely lehetővé tette egy komplex kutatási gyakorlatot kialakítását, egy olyan gyakorlatét, amely sajátos diszciplináris identitást is biztosított. Nem lehet túlzás azt gondolni, hogy a „Klaniczay-hagyomány” megelőzte az MTA Irodalomtudományi Intézet 1956-os születését, s valamilyen formában ott volt már a harmincéves fiatalember fejében és lelkében, amikor a „Magyar Tudományos Akadémia megbízásából, a román–magyar kulturális egyezmény keretében hosszabb időt tölthetett a baráti Román Népköztársaságban”.⁴² Az MTA Irodalomtudományi Intézete még nem létezett, de a fennállását biztosító, és az eljövendő kutatói generációk habitusát meghatározó ethosz már körvonalazódott 1953 emlékezetes nyarán.

40 *A megőrzendő múlt: Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása című kutatási program tevékenysége és az általa támogatott forráskiadványok jegyzéke (1983–1990)*, szerk. KÖSZEGHY Péter, PETNEKI Áron, SCHULZ Katalin, Bp., 1990, 9.

41 MTA ITI Arch., 19. fond, *Klaniczay Tibor igazgatói levelezése (1958–1992)*, 1991-es csomó, *Jelentés a Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása elnevezésű program elnökségének*, 1–3.

42 KLANICZAY, *Beszámoló...*, i. m., 345.

BENE SÁNDOR

Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban

Történeti poétikai megközelítés

A fonál és a gombolyag (A kérdés)

Tanulmányom célja mindössze egyetlen mondat¹ értelmezése az *Adriai tengernek Syre-naia* bevezetőjéből:

Zrini Miklós kezének tulajdonítottam szultán Szulimán halálát: horvát és olasz
cronikából tanultam, az törökök magok is így beszélnek és vallják.²

Igazság szerint a következő mondat is szorosan idetartozik, ezt a gondolatot folytatja:

Hogy Istvánfi és Sambucus másképp írja, oka az, hogy nem úgy nézték az magános való
dolgoknak keresését, mint az országos dolognak historia-folyását.³

Ennek magyarázatára azonban egy korábbi tanulmányomban vállalkoztam,⁴ így itt csak a következtetésekre emlékeztetek. A mondat a megelőző század utolsó harmadában folyt eposzelméleti viták kontextusába illeszkedik. E viták fő kérdése „Homérosz igaza” volt, vagyis hogy lehet-e a nyilvánvaló kitalációval *igazat* mondani a szónak nem csupán filozófiai, hanem történeti értelmében is?⁵ Elvezethet-e a fikció egy magasabb szintű, magasabb rendű történeti megismeréshez? Zrínyi sok tekintetben követett példája Torquato Tasso volt, a kérdéses szöveghely közvetlen előzményét nála találjuk

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 KIRÁLY Erzsébet egész monográfiát szentelt Zrínyi rövidke, alig fél lap terjedelmű bevezetőjének – *Tasso és Zrínyi: A Szigeti veszedelem olasz epikai modelljei*, Bp., Akadémiai, 1989 (Humanizmus és Reformáció, 16) –, s ezzel sem merítette ki a témát, ám a további kutatás irányait hosszú időre kijelölte. Tanulmányom előadás-változata azon a napon, 2017. január 24-én hangzott el az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében, amelyen őt temettük. Az írott változatot az ő kedves emlékének ajánlom.

2 Az *Olvasónak* = Gróf ZRINYI Miklós *Művei*, kiadja NÉGYESY László, I, *Költői művek*, Bp., Franklin, 1914, 88. (A továbbiakban az eposz idézeteit ebből a kiadásból adom, csak az ének-, strófa-, s ahol szükséges, sorszámokkal hivatkozva.)

3 *Uo.*

4 BENE Sándor, *Szigeti veszedelem: Fikció, valóság és a halál pedagógiája* = „Vár állott...”: *Tudományos történeti konferenciák. Vajdahunyadvár, 2013–2016*, szerk. HERMANN Róbert, Bp., Line Design, 2017, 131–162.

5 Maria Teresa GIRARDI, *Tasso e la nuova „Gerusalemme”*: *Studio sulla 'Conquistata' e sul 'Giudicio'*, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 2002, 159–187.

meg,⁶ Zrínyi azonban a kontextust megváltoztatva, az eredetivel szinte ellenkező értelemben használta fel forrását. Tasso a partikuláris, egyedi történeti tényekhez való ragaszkodással nem historikusokat vádol, hanem az egyik legszabálytalanabb ókori eposz írójának, Lucanusnak rója fel őket, aki a *Pharsaliában* különleges kísérletet tett a történeti tényanyag növelésére, anélkül, hogy az értelmező gesztusról, az eposz ideológiai irányának érvényesítéséről lemondott volna.⁷

Zrínyi viszont Lucanus szerepét saját kora, illetőleg a félmúlt történetíróira, Zsámboky Jánosra és Istvánffy Miklósrá osztja, s őket bírálja azért, mert túlzottan ragaszkodtak a tényszerű (partikuláris, ezért esetleges) igazsághoz. Ambíciója tehát arra irányul, hogy római elődjét egy ponton „javítva”, a cselekményt fiktív elemekkel dúsítva megtartsa annak alapirányát, s ne csak valós történeti eseményt énekeljen meg (ezt még Tasso is elnézte Lucanusnak), hanem a természetes rendet (tehát az egyenes vonalú időrendet) megőrizze saját elbeszélésében, amelyet Tasso – Quintilianust is citálva – talán a legerősebben kritizál benne. Ezért nevezi saját eposzát következetesen „historiának”. A kulcskérdés ilyen módon az *ordine naturale* érvényesítése. Zrínyi e tekintetben nemcsak Lucanust követi, hanem a helyi hagyományt, legjelentősebb epikus elődjét, a szigeti ostrom történetét elbeszélő költeményben feldolgozó Brne Karnarutiót is szervesen folytatja.⁸ Ám ezt nem naiv krónikás módjára, hanem magas szinten reflektálva teszi: Tasso ismeretében és Tassóval (valamint értelmezőivel és epigonjaival) vitázva tudatosan és szándékosan tér vissza a tradícióhoz. Úgy is mondhatnánk: modernista gesztussal archaizál.

Amennyiben Szulejmán halálának leírását Zrínyi Tasso-olvasmánya alapján és Tassóval folytatott dialógusa felől értelmezzük (vagyis az előszó erre vonatkozó mondatát a következő, Istvánffyt és Zsámbokyra hivatkozó mondattal magyarázzuk), akkor a XV. ének híres jelenete tiszta fikciónak, Tassóval szólva „az igazság felfokozásának” (*eccesso de la verità*) minősül.⁹

6 „Ha pedig én úgy vélném, hogy Lucanus nem volt költő, akkor nem az késztetne e vélekedésre, ami másokat hasonló meggyőződésre vezet, hogy azért vesztette el e nevet, mert valóban megtörtént eseteket beszél el. Ha Lucanus nem költő, az azért lehet, mert ragaszkodik az egyedi esetek igazságához, és nincsen tekintettel az egyetemesre, s amint Quintilianus véli, inkább hasonlít szónokra, mint költőre. Ezen túl elbeszélésének rendjében nem a sajátosan költői rendet követi, hanem az egyenes és természetes időrendet, amelyben a korábban történt dolgokat előbb beszélik el: ez pedig a történetíró eljárása.” Torquato TASSO, *Discorsi del poema eroico*, 3 = T. T., *Discorsi dell'arte poetica e del poema eroico*, a cura di Luigi POMA, Bari, Laterza, 1964, 121. Vö. QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, X, 1., Ford. B. S.; az eredeti nyelvű idézetek: BENE, *i. m.*, 142. Lásd még KIRÁLY, *i. m.*, 106.

7 Lásd KISS Farkas Gábor, *Zrínyi és Lucanus* = K. F. G., *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*, Bp., L'Harmattan, 2012, 185–203; BENE Sándor, *A sztoikus Zrínyi = MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina, Bp., Kossuth, 2016, 69–86.

8 Pavao PAVLIČIĆ, *Karnarutić prema Maruliću* = P. P., *Barokni pakao: Rasprave iz hrvatske književnosti*, Zagreb, Pavičić, 2007, 31–55.

9 A kései Tasso „eccesso”-téziséről lásd GIRARDI, *i. m.*, 187–205.

Szulimán jó lóra ülni igen siet,
De bán gyorsasága már régen ott termett,
Tizet ottan levág császár segítségét,
Igy császárnak osztán Zrini szólni kezdett:

„Vérszopó szelendek, világnak tolvaja,
Telhetetlenségednek eljűtt órája;
Isten büneidet tovább nem bocsátja,
El kell menned, vén eb, örök kárhozatra.”

Igy mondván, derekában ketté szakasztá,
Vérét és életét az földre bocsátá;
Átkozódván lelkét császár kiinditá,
Mely testét éltében oly kevélyen tartá. (XV, 97–99)

A szerző mindent meg is tesz azért, hogy a fikciót fikciónak érzékeljük. A szigeti hős, mint tudjuk, ló nélkül indul, „lassan ballag az külső kapuból” (XV, 57: 4), azaz szó sincs kirohanásról. A szultán „messzi dombrúl nézi ü kijövetelét” (XV, 61: 1), ám a távolság csak arra szolgál, hogy míg odaér, Zrínyinek legyen alkalma megölni Delimánt s még néhány száz törököt. Ugyanez a távolság visszafelé már egy szempillantásig sem lehet akadály, a vezér szinte átugorja a kilométereket, amikor a szultán levágása után visszatér övéihez, s beáll a csoportképbe, a csendes eksztázisban ujjongó katonák közé:

Mind ennyi között is egy jajgatás nincsen,
Mert nagy vigassággal s örömmel hal minden.
Az mely helyen állnak, ugyanazon helyben
Bocsátják lelküket Isten eleiben. (XV, 105)

A költő Zrínyi éppúgy tudta, mint kortársai, hogy a szultán már a döntő roham megkezdése előtt megállíthatatlan hasmenésben és az ezzel járó kiszáradásban meghalt. Istvánffy és Zsámboky mellett számos forrást tanulmányozott a kérdésről – a történettudomány csak a legutóbbi időben jutott el a forrásismeretnek az övét megközelítő szintjére.¹⁰ Az engem érdeklő kérdés tehát nem történeti, hanem történeti poétikai: ha Tassót követve ilyen világosan jelzi a „fabulát”, akkor miért magyarázza mégis hosszán (főként a lakonikus előszó terjedelméhez képest hosszán), hogy „Zrini Miklós kezének” tulajdonította „szultán Szulimán halálát”? Hiszen Homérosznak sem kellett krónikákkal igazolnia, hogy Akhilleusz valóban megölte Hektórt.

Az előszó másodikként idézett mondata tehát akkor sem magyarázza az elsőt, ha annak teljes rejtett kontextusát is figyelembe vesszük, Lucanusszal és Quintilianusszal együtt. Pontosabban: legfeljebb kielégítően, de nem kimerítően magyarázza. Az a gya-

10 FODOR Pál, VARGA Szabolcs, *Zrínyi Miklós és Szulejmán halála*, Történelmi Szemle, 58(2016), 181–201.

núm, hogy ezúttal is jogos feltételezni: a jelenet értelmezése kettős kulcsra jár, a modern poétikaelméleti tudatosság mögött, vagy inkább azzal párhuzamosan egy nagyon archaikus, az orális epikára jellemző eljárás működik itt, az analógia keresése, ismert hősök új néven való átléptetése újabb és újabb elbeszélésekbe. A kutatás tehát innen kell, hogy folytatódjon. (1) Zrínyi kétséget kizáróan világossá teszi, hogy a szultán dédapja kezétől történt halála *fikció* (az eposz szövegében); (2) hasonló esetek sokasága alapján feltételezhetjük, hogy mégsem tiszta fikció, hanem *valós történeti esemény* ideköltöztetése egy másik korból és környezetből; (3) következésképpen azok a bizonyos horvát és olasz krónikák, amelyekre Zrínyi az előszóban hivatkozik, *nem* a szigetvári ostromról szólnak majd (ezért kereste őket eredménytelenül szinte minden Zrínyi-kutató), hanem arról a bizonyos másik, analóg eseményről.

Kérdés persze, érdemes-e ekkora terjedelemben foglalkozni a *Syrena* kötet bevezetésének egyetlen rövid mondatával? Hozzájárul-e ez és mennyivel az egész mű értelmezéséhez? Majd kiderül. A módszertani kísérlet lényege: kihúzuk egy szál fonalat, s meglátom, mennyi jön vele az egész gombolyagból. Feltevésem szerint elég sok – talán közelebb jutunk vele, ha nem is a teljes *Syrena* kötet, de legalábbis az eposz sokat vitatott „alapeszmejének” teljesebb megértéséhez.

Kenyérmező, Rigómező, Szigetvár (A feltevés)

A történeti analógia (Tasso kifejezéssel: a tudatos anakronizmus)¹¹ eljárását már régen megfigyelte a Zrínyi-kutatás, oly régen, hogy sajnálatos módon szinte feledésbe is merült. Thúry József örökbecsű tanulmányában, a *Szigeti veszedelem* történeti forrásait vizsgálva jegyezte meg, mennyire kedvelt eszköze Zrínyinek a más ostromok, csaták vagy egyéb események szereplőinek, cselekményelemeinek odavonása Szigetvárra, mintegy az elbeszélés üres helyeinek kitöltésére.¹² Impozáns példasorát kiegészítendő, csak egy újabb adat: a siklói katona-mulatozás leírásában például a Karnarutícnál olvasott *bugarkinja* (hősdal) énekléshez fegyveres hajdútáncot párosít, amelyet viszont Bonfini Kinizsiről szóló fejezetéből vesz át, azaz Kenyérmezőt költözteti Szigetvár alá. Az intertextuális költői játék korántsem öncélú. Ugyanis nemcsak Zrínyi, hanem kortársai is jól ismerték Bonfini szövegét, a *Szigeti veszedelem* pedig ezen a ponton éppen ezt a befogadói réteget vonja be a jelentésalkotás játékába: a felszínes olvasók tisztán epikus fikcióként értik a mulatozás-jelenetet, a képzeteknek viszont az okoz élvezetet, hogy felismerik a fikcióban a valóságmagot, s elgondolkoznak Kenyérmező és Siklós párhuzamának jelentőségén, szélesebb történelmi távlatban látják a szigetvári várvédelmet.¹³ Ne kerülgessük hát tovább a kérdést: próbáljuk behatárolni, mi lehetett Szu-

11 TASSO, *Discorsi del poema eroico*, 3, id. kiad., 118.

12 THÚRY József, *A Zrínyiász*, ItK, 4(1894) 129–149, 257–298, 385–411.

13 „Dokle se oni take riči zgovarahu, / Jizbine se svake pecihu, varahu. / Stoli načiniše, vina svakojaka / U kupe nališe i lahka i jaka. / K večeri idoše drug druga štujuci, / Svi kino dojdoše dvorno blagujuci. / Zdravice pijahu u zdravje cesara, / Vino prolivahu u pogibil cara. / Bugarkinje poječ oprovde začinju / U čingrije zvoneč, niki se napinju / Trublje trubeč vele, a niki pripiva / Napojke vesele, kad im vino liva.”

lejmán halálának esetében az analógia alapját adó történeti esemény, amely mélyebb, távlatosabb, „történelmibb” igazságindexet ad az *Obsidio* zárójelenetének? Olyan eseményt keresünk, amely illeszkedik a *Szigeti veszedelem* szerzői intencióban adott kontextusához, vagyis (1) nagy jelentőségű, jól ismert, közvetlenül az egész térség, s közvetve Európa befolyásoló összecsapás a keresztények és a muzulmánok között; (2) az ellenséges sereg vezetője, a szultán erőszakos halált halt; (3) a keresztény fél veresége morális értelemben mégis győzelem, a szultánt megölő hős társaival együtt mártíriumot szenved és megdicsőül, s e kollektív apoteózis egyszersmind a kollektív szabadulás reményét is megalapozza a jövőre nézve.

Sok példa adódhatna a *Szigeti veszedelem* előtti századokból, főként az első és az utolsó pontra. Ám a felsorolt három feltételnek egyszerűen az 1566-os szigetvári ostromon kívül csak egyetlen eseménysor felelhetett meg: az első rigómezei csata 1389. június 15-én, Szent Vid napján. Ez valóban a kontinens jövőjére is kiható, a Balkán térségét pedig alapjaiban megrendítő és átrendező tragédia volt. A szerb nemesség különböző frakcióit egyesítő, sőt nemzetközi szövetséget létrehozó Lázár fejedelem hadai ekkor ütköztek meg I. Murád szultán seregével, és – részben máig tisztázatlan körülmények között – katasztrofális, a mohácsi vészhez hasonlítható vereséget szenvedtek. Maga Lázár hősi halált halt, s ezzel megkezdődött az a folyamat, amely immár megállíthatatlanul vezetett a bosnyák és a szerb államok felmorzsolódásához, majd önállóságuk elvesztéséhez és teljes török bekebelezésükhöz a következő évszázad közepére. Ugyanakkor a csata folyamán (pontosabban, mint látni fogjuk, vitatott, hogy előtte vagy utána) erőszakos halált halt a török uralkodó is. Murádot a történeti köztudat és a délszláv orális epika tanúsága szerint a szerb sereg legendás vitéze, Miloš Obilić (Kobilić, Kobilja, Kobilović) ölte meg, akit azután felkoncoltak a szultáni testőrség katonái, más változatok szerint Lázárral együtt végeztetett ki Murád fia, a hatalmat azon melegeben átvevő Bajezid.¹⁴

Brne KARNARUTIĆ, *Vazetje Sigeta grada* (1584), II, 536–545 = Ferenac ČRNKO, *Podsjeđanje i osvojenje Sigeta i popratni tekstovi*, ur. Milan RATKOVIĆ, Zagreb, Mladost, 1971, 59–60. „De mihent jó bor fejeget melegété, / Kiki gondolatját mindent félre tévé, / Némely horvát dávorit nagy torkkal kezdé, / Némely hajdu táncot fegyverrel szökdöse.” *Szigeti veszedelem*, IV, 39. A Bonfininél ünneplő katonák: „Coena non sine militari cantu transacta, incomposito extemporalique carmine ducum procerumque laudes concinuerunt, mox incalescente Baccho, militem pyrrichiam saltarunt. Cum adhuc armati martiales choreas agerent, elatis in numerum clamoribus cuncta complebant.” Antonius BONFINIUS, *Rerum Ungaricarum decades*, Hanoviae, Weichel, 1616, 616 (dec. III., lib. 6). A szerkesztés mellett a terminológiai egyezés is Bonfini használatára utal („mox incalescente Baccho” – „mihent jó bor fejeget melegété”). A szakirodalom iróniája, hogy sokáig szerb katonákat „gyanúsítottak” a hadi táncsal – a cáfolat: Nikola RADOJČIĆ, *Na pogrešnome tragu za srpskim narodnim junačkim pesmama*, Narodna Starina, 4(1925), 345–350. Modern feldolgozás a csata részletes lefolyásáról: FODOR PÁL, SZAKÁLY Ferenc, *A kenyérmezei csata (1479. október 13.)* = FODOR PÁL, *Szülejmán szultántól Jókai Mórig: Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar-török érintkezésekről*, Bp., MTA BTK, 2014 (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések), 338–383. A Bonfini-részlet által ihletett magyar nyelvű históriás énekekről: VADAI István, *Fel is út, le is út: A kenyérmezei ütközet a régi magyar irodalomban = Sárkányok, főurak, asszonyok: A Báthoryak a művelődés- és irodalomtörténetben*, szerk. MERCS István, Nyíregyháza, 2015 (Modus Hodiernus, 7), 32–61.

14 Az eseménytörténethez máig alapvető Franjo RAČKI, *Boj na Kosovu: Uzroci i posljedice*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 97(1889), 1–68; az újabb irodalomról: Mirjana STRČIĆ, *Kosovska bitka kao tema u starijoj srpskoj književnosti*, Historijski zbornik, 42(1989), 77–89; Thomas A. EMMERT, *Serbian*

Az analógia szembeszökő, különösen ami a fő feltételt, Szulejmán halálának körülményeit illeti. Előtte valóban I. Murád volt az egyetlen hadjáratban, harci cselekmények során meghalt oszmán uralkodó. Ám Zrínyi alkotói fantáziáját nemcsak ez a körülmény ösztönözhatta, hanem a hősi halál recepciója is. A pravoszláv világban ugyanis szinte a csata másnapján megindult Lázár vértanúkultusza, az 1389 utáni szűk négy évtizedben komoly irodalmi értéket képviselő hagiográfiai írások sora keletkezett,¹⁵ amelyek már átvitt értelemben győzelemről beszéltek a vereség kapcsán: Lázár és vitézei a mennyek királyságába nyertek bebocsáttatást vértanúhalálukkal. A hagiografikus szövegek egy része a fejedelem szentté avatása után a pravoszláv liturgia részévé vált, ami erőteljesen hozzájárult folklorizálódásukhoz is – e századok során több hullámban zajlott folyamat emlékeit őrzik az ún. „Koszovói ciklus” különböző népköltészeti rétegei.¹⁶ Íme egy jellemző idézet a talán legszebb liturgikus szövegből, III. Daniló pátriárka *Beszédéből* Lázár fejedelemről (*Slovo o knezu Lazaru*, 1392–93 k.); a seregét összegyűjtő Lázár e szavakkal fordul vitézeihez:

Testvéreim és társaim [...], ha a kard, sebek és a sötét halál vár is bennünket, örömmel fogadjuk, Krisztusért és utódaink boldogságáért, mert jobb nekünk hősi módon meghalni, mint megalázkodni az ellenség előtt. Eleget éltünk ebben a világban, viseljük hát most hősieken a fájdalmat, hogy örökké éljünk a mennyekben. Tekintsük magunkat Krisztus bajnokainak, a szent ügyért elesett mártíroknak, s így írjuk be nevünket az örök élet könyvébe; ne kíméljük testünket a harcban, hogy a hősöknek járó mártírkoszorút elnyerjük – mert a fájdalom terem dicsőséget.

A vitézek karban válaszolnak:

Meghalunk, hogy örökké élhessünk, Istennek ajánljuk magunkat élő áldozatul, nem mint korábban, a rövid és csak gyönyörűsége szolgáló ünnepeken, hanem vérünket hősként áldozva. Nem szánjuk életünket, hogy életre szóló példái legyünk az utánunk következőknek...¹⁷

Ugye ismerős beállítás, ismerős szavak? Amit sugallni akarok, az természetesen csak feltevés: jelesül, hogy a költő Zrínyi valóban a rigómezei eseménykort tekintette olyan

Golgotha: Kosovo 1389, New York, Columbia University Press, 1990; Zdenko ZLATAR, *The Poetics of Slavdom: The Mythopoetic Foundations of Yugoslavia*, I, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2007, 121–153.

15 A szövegeket lásd: *Spisi o Kosovu*, priredila Milica GRKOVIĆ, Beograd, Prosveta, 1993 (Stara Srpska Književnost, 13) – hálózati javított változata: *Srednjovekovni srpski pisci o Kosovu*, https://www.rastko.rs/istorija/spisi_o_kosovu.html#_Toc655 (2017. 11.12). Vö. STEPANOVIĆ Predrag, *A régi szerb irodalom története*, Bp., ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Bp., 2005, 43–48, 115–137; DÁVID András, *A délszláv rigómezei epikus énekhagyomány magyar vonatkozásairól*, HungKözl, 21(1989), 539–548.

16 Összefoglalások, irodalommal: Jelka REĐEP, *Priča o boji kosovskom*, Zrenjanin–Novi Sad, Centar za kulturu–Filozofski fakultet, 1976; Uő, *The Legend of Kosovo*, Oral Tradition, 6(1991), 253–265; Miodrag POPOVIĆ, *Vidovdan i časni krst: Ogled iz književne arheologije*, Beograd, Biblioteka XX Vek, 2007⁴.

17 Idézi REĐEP, *i. m.*, 255–256; POPOVIĆ, *i. m.*, 175–176. (Ahol külön nem jelölöm a fordítót, ott saját fordítást adok – B. S.)

„országos dolognak”, amelynek „historia-folyásába” beilleszthető volt a szigeti ostrom története is. Mindazonáltal remélem, sikerült eddig is érzékeltetnem, hogy az analógia kutatása messze túlmegy a *Szigeti veszedelem* egyetlen epizódja, a szultán halála körüli öncélú filologizáláson, és az eposz egészének koncepcióját, ún. „alapeszmejét” érinti, a heroikus vértanúság, az égi jutalmat (a „pálmaágot koszorúval”, a „fényes csillagokból” kötött „égi koronát”, XV, 40, 42) elnyerő mártírhalál értelmezése függ tőle. A kutatás nagy adósságáról van szó, hiszen ebben a tekintetben, a rigómezei analógia fényében elődeink alig vizsgálták a Zrínyi-epikát (a Miklósét sem, nemhogy a Péterét). Az egyetlen irodalomtörténész, aki néhány lap terjedelméig kitért a lehetőségre, Angyal Endre volt, aki felhívta a figyelmet a délszláv orális epika Rigómező-legendája és a *Szigeti veszedelem* néhány eleme közötti lehetséges összefüggésre.¹⁸ Ő azonban még szinte archaikus tudománytörténeti alapra épített, amikor a Vuk Karadžić által a 19. század első felében összegyűjtött énekegyeséget „Lazarica”-népeposzt, egyfajta délszláv *Kalevalát* feltételezve vont párhuzamokat, Vuk gyűjteményes kötetéből szemelgetve, a *Szigeti veszedelem* és a folklórszövegek között. Klaniczay Tibor ennek nyomán azt feltételezte, hogy az Obilić–Murád és a Zrínyi–Szulejmán jelenet egybemosása már a néphagyományban lejátszódott volna.¹⁹ Ezzel az elképzeléssel azonban erősen vitatkoznék. Szerintem az analógia ötlete nem a népi énekmondók fejében, hanem Zrínyi költői fantáziájában ötlött fel, amire ösztönözhatték a nyilván általa is ismert hosszúsoros *bugarsticák* és *deseterac*-kiseposzok, de *expressis verbis* mégiscsak írott forrásra, illetve forrásokra utal. Illetve... van ott utalás szóbeli tradícióra is, de nem a szlávra, hanem a törökre. Azt hiszem, a megoldás filológiai kulcsát ennek a hivatkozásnak a keresése fogja a kezünkbe adni.

18 Andreas ANGYAL, *Die slawische Barockwelt*, Leipzig, VEB E. A. Seemann, 1961, 246–250.

19 „A szerbek rigómezei csatájáról (1389) szóló hősi énekek, az ún. koszovói ciklus, melyben leginkább érvényesülnek egy délszláv népi-heroikus eposz körvonalai, komoly figyelmet érdemel. Talán itt kereshetjük a gyökerét annak a hagyománynak, hogy a szultánt Zrínyi ölte meg. A koszovói ciklusban ugyanis a megvert szerb sereg hőse, Miloš Obilić megöli Murat szultánt. A népi epika állandó alakulását s új eseményekre való aktualizálódását ismerve, könnyen feltételezhető, hogy ezt az eseménysort átvitték a szigetvári Zrínyi történetére, s hogy voltak olyan énekek, melyek a heroikus küzdelem befejezését így ábrázolták. Máshonnan, mint a délszláv néphagyományból ugyanis aligha eredeztethető a Szulimánnak Zrínyitől eredő haláláról szóló gondolat”. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964², 153. Klaniczay a kérdést nem csupán azért nem vizsgálja tovább, mert érzi Angyal érvelésének bizonytalan filológiai alapjait; célja e helyütt annak bizonyítása, hogy a *Szigeti veszedelem* „elsősorban a magyar irodalom fejlődésében gyökerezve jött létre”, *i. m.*, 154; ezzel azonban nemcsak a régebbi (Arany János, Sik Sándor, Horváth János), hanem az újabb irodalomtörténet-írás sem ért egyet, lásd VADAI István, *História és fabula = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerk. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 17–29, itt: 20 (9. lj.). A *Syrena* kötet horvát irodalmi hagyományhoz fűződő viszonyról újabb: BENE Sándor, *Szirének a térképen: Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter és az irodalomtörténet földrajza = Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. BENE Sándor, FODOR Pál, HAUSNER Gábor, PADÁNYI József, Bp., MTA BTK, 2017, 37–78, itt: 54. skk.

„... a törökök magok is így beszéltek” (Az „olasz crónika” és az oszmán elbeszélő források)

A török szájhagyományról igen keveset tudunk. Hacsak Zrínyi nem vallatta összehasonlító irodalomtörténetből a Csáktornyan őrzött török foglyait, akkor legfeljebb az Evlia Cselebigel folytatott beszélgetésére gondolhatunk, de arra tíz évvel a *Syrena* kötet megjelenése után került sor.²⁰ Nem marad hát más, mint a rigómezei csatáról szóló török források vizsgálata. Mit mondanak a szultán haláláról?²¹

Az első szembeötlő sajátosság: Miloš Obilić neve először ezekben a krónikákban és nem a délszláv anyagban bukkan a felszínre.²² Ám itt is csak fokozatosan formálódik az orgyilkosság tézise, s ölt alakot, kap arcot és nevet a merénylő. A korai elbeszélésekben még máshova esik a hangsúly: Murád hősi vértanúhalálának motívumát variálják. A török Sándor-regény (*Izskendernáme*) szerzője, a Bajezid idejében alkotó Ahmedi röviden szól az esetről. A török had zöme már üldözi a menekülő ellenséget, amikor

[...] a padisah néhány szolgájával a csatatéren maradt [...]. Úgy beszélnek, hogy egy gyaur feküdt ott tetőtől talpig vérben; mondják, hogy a holttestek közt rejtőzött, de tisztán láthatta a nagyurat. Amikor a sors elhozta, egyszerre felemelkedik fektéből, és előre

- 20 Evlia a szultán halálának legendás változatát adja elő, amely sok rokonságot mutat a legismertebb bugarsticákkal, és Miloš Obilić bátorságát elismerve Murád vértanúságára hegyezi ki a történetet. A részletet közli Popović, *i. m.*, 207; értelmezéséhez vö. *uo.* 61–62. A Csáktornyan tett látogatás és a Zrínyi Miklóssal való beszélgetés közölve: EVLIA CSELEBI *Török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664*, I, ford., kiad. KARÁCSON Imre, Bp., MTA, 1904 (Török-Magyarkori Történelmi Emlékek: Török Történetírók, 3), 45–57. A Cselebi-kutatást alapvetően rendezi újra az autográf kézirat 2000-es évek elején megjelent új kiadása, vö. FODOR Pál, *Evlia Cselebi, a török világ fölmérője = Uő, Szülejmán szultántól...*, *i. m.*, 169–173; Nenad MOAČANIN, Kornelija Jurin STARČEVIĆ, „Novi” *Evlia Čelebi: Autograf „Putopisa”*, *Književna smotra*, 46(2014), 77–90 (a csáktornyai részlet bővebb változatáról: 88).
- 21 A legalaposabb összefoglalás nehezen hozzáférhető: Aleksej OLESNICKI, *Turski izvori o kosovskom boju: Pokušaj kritičke analize njihova sadržaja i uzajamne konsektivne veze*, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 14(1934), 59–96. Az alábbi összeállításhoz felhasználtam még: POPOVIĆ, *i. m.*, 21–29, aki a források nagy részét is közli (182–189).
- 22 Az első forrás, amely megemlíti, állítólag szinte a csata másnapján íródott, a trónörökös Bajazid küldte a burszai kádinak: Milos Kopilik ebben – elég valószínűtlenül – a csata után érkezik Murád sátrába, és követi el a merényletet; Thúry József a szakirodalom alapján még hitelesnek tartotta – vö. *Török történetírók*, I, ford., jegyz. THÚRY József, Bp., MTA, 1893 (Török-Magyarkori Történelmi Emlékek: II. oszt., Írók), 46–47 –, azonban a többi forrással összevetve kiderül, nyilvánvaló hamisítványról van szó, jó száznyolcvan évvel későbből, vö. OLESNICKI, *i. m.*, 92. A Bajezid udvarában valójában élő hagyományt Ruy Gonzalez de Clavijo spanyol követ őrizte meg: ez is valószínűtlen történetet ad elő, de jellemzőbbet az utód becsvagyára – Murád szultánt eszerint maga Lázár fejedelem ölte volna meg, akin Bajezid torolta meg a sérelmet, személyesen végezve vele a harcban. Ruy Gonzalez de CLAVIJO, *Vida y hazanas del gran Tamorlan* (1403) = *Historia del gran Tamorlan*, ed. Gonzalo MOLINA, Madrid, Sancha, 1782, 99. Ez a viszonylag ritka, Obilić helyett Lázárt felléptető változat – másik előfordulása Beltram Minianelli damaszkuszi kereskedő emlékiratában, vö. Mihailo DINIĆ, *Dva savremenika o boju na Kosovu*, *Glas Srpske kraljevske akademije*, 182(1940), 146–147; Zdenko ZLATAR, *From Medieval to Modern: The Myth of Kosovo, „The Turks”, and Montenegro: Contextualizing the Muslim Other in Medieval Christian Discourse*, ed. Jerold C. FRANKS, New York, Palgrave Macmillan, 2011, 139–170, itt: 141 – bizonyára felkelthette volna Zrínyi érdeklődését, de nem valószínű, hogy találkozott vele.

ugorva handzsárjával megsebzí a padisahot. Íme, a szultán az egyik pillanatban még a hit győzedelmes harcosa volt azon a helyen, a másikban már ugyanazon hit mártírja!²³

Ez a tradíció magja, amely úgy tűnik, a 15. század közepe körül kétfele ágazik. Az egyik szál a merényletre és a merénylőre koncentrál, a másik a szultán vértanúságára. Az előbbiben hamarosan nevet is kap a szultán megölője: először Ásik Pasa-záde („Ahmed dervis”), *A török birodalom története* című munkájában olvassuk a Bilis Kobilá nevet (egy figyelemre méltó feltevés szerint beszélő névről van szó, Bilis Küb-ila azt jelentené: ’az, aki sebezni, ütni tud’).²⁴ Kobilá a harc közben, a csatásorból lovagol át a török táborba, árulást színlelve – a törökök ismerik, közel engedik, s ő kopjával szúrja le a szultánt.²⁵ Mehmed Muhjí al-Dín („Cselebi mollah”) 16. század eleji török krónikájának rövidebb és hosszabb verziója ugyanezt a verziót adja, és egyértelművé teszi, hogy előre kitervelt akcióról van szó; nála (akárcsak Ahmed dervisnél) a ravasz, alávaló, magányos merénylő teóriája dominál.²⁶ Erről számol be Dukász bizánci története (1480 körül), amely a merénylőt „ravasz fiatalembernek” írja le,²⁷ ez a negatív beállítás kerül be a meghódított területek oszmanizálódó szláv lakosságának népénekeibe, s ez bukkan fel a balkáni török területeket járó utazók tudósításaiban, terjed tovább nyugaton is.²⁸

Közben azonban nem tűnik el a másik, Ahmedi-féle hagyományszál sem.²⁹ A perzsául író Sükrullah a 15. század közepén meg is bővíti a történetet. A sebesült ellenes katona itt már alig támolyog, az őt váró szultán és környezete úgy hiszik, valamilyen kérése lesz, ám az utolsó erejével csak ráborul a szultánra, és handzsárjával halálra sebzí – aki az igaz hit vértanújaként adja ki lelkét.³⁰ Orudzs (Oruç-bey, Uruç

23 Popović, *i. m.*, 182; *Az Iszkendernáme* részletes ismertetése: THURY József, *Török nyelvemlékek a XIV. század végéig*, Bp., Franklin, 1903 (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, 18/7), 29–51.

24 OLESNICKI, *i. m.*, 77.

25 Popović, *i. m.*, 183–184

26 A szerző *Oszmán történetének* redakciójáról, korai latin publikálásukról Leunclavius (Löwenklau) révén: *The Encycloaedia of Islam*, eds. C. E. BOSWORTH ET ALII, VII, Leiden–New York, Brill, 1993, 478–479; ÁCS PÁL, „Pro Turcis” és „Contra Turcos”: *Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török történetében* = „Ez világ mint egy kert...”: *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Bp., Gondolat–MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2010, 79–93.

27 Popović, *i. m.*, 189–190.

28 Obilicéről az autentikus szerb szájhagyomány tud, egészen késői időpontig, a 17. század végéig, s akkor is csak a katolikus dalmát vidéken feljegyzett népénekekben adatható a neve, ahová muzulmán területekről érkezett énekek terjesztették, de az sem kizárt, hogy a humanista forrásokból szivárgott le a folklórból. Sem egy érme, sem egy oklevél – a Miodrag Popović szerint nem kizárt, hogy a magányos merénylő teóriáját, sőt magát az ’Obilic’ nevet is a törökök „találták ki”, és tőlük került a krónikákba, onnan a „nyugati” (azaz latin, olasz) forrásokba, majd innen áramlik vissza keletre, a délszláv néphagyományba; vö. Popović, *i. m.*, 30–36.

29 A két vonulat nyilván összefüggésbe hozható az oszmán hódító ideológia főbb változataival, annak historiográfiái alapozásával. Vö. FODOR PÁL, *Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában (egy 17. századi török elbeszélő forrás tükrében)*, Keletkutatás, 1987, tavasz, 20–38; UŐ, *Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század)* = UŐ, *Szülejmán szultántól...*, *i. m.*, 121–148.

30 Popović, *i. m.*, 188–189.

ibn Adil) 15–16. század fordulóján készült históriája szintén ezen a nyomon jár. Murád már szinte maga keresi a halált, ezért megy a csataterre, a halottak közül felemelkedő sebesült „úgy tűnt, a hitetlenek egyik vezetője volt”, a szultán halálát a sors rendelte el, szerb vitéz handszárral vágja le a lovon ülő uralkodót. A szóbeszédre hivatkozás („mint mondják”) és a mártírmotívum („Murád gázi azon a helyen a hit vértanújává lett”) megegyezik Ahmediéval,³¹ s folytatódik a 16. század két nagy török történetírójánál, Neşrînél és Szádeddinnél – mindketten bő leírást adnak a vitatott esetről, s mindkette-jüknél ugyanazt a harctéri jelenetet kapjuk. Murád már eleve azért járja a csatamezőt, mert úgy tudja, hogy vértanúhalált kell hálnia, amikor a sebesültek közül alig tud feltápáskodni a félholt Milos Kovila (Szádeddinnél: Milos Nikola), lábcsókra járulna, ezért engedik az uralkodó közelébe, és a ruhaujjába rejtett rövid tört előhúzza végez Muráddal, akinek „boldog lelke, mint egy angyal, a paradicsomba repült [...] vértanúvá lőn” (Neşrî); „vérétől a föld tulipánaggyá változott” (Szádeddin, akinél Murád előző éj-jeli imájában maga fohászkodott „a boldog vértanúságért”).³²

Már Thúry József észrevette, hogy ez utóbbi szerzőknél „az a törekvés látszik, hogy Murádot minden áron *sehid*nek, vértanúnak tüntessék fel, aki a csatateren halt meg”,³³ ami annál hitelesebb lesz, minél inkább elismerik az ellenséges szerb katona bátorságát is. Zrínyinek éppen megfelelt ez a tendencia, eltérően a másik, eredetileg szintén török, de főként a „nyugati” forrásokban is terjedő vonulattól, ahol Obilić rendre a csata *előtt* érkezik a szultáni sátorhoz, és előre elterelve öli meg szultánt. De vajon mit ismerhetett Zrínyi a török krónikák közül? Úgy tűnik, meglepően sokat.³⁴ Muhjí elbeszélését két változatban is a könyvtárában megtalálható Löwenklau- (Leunclavius-) műből, az *Annales Sultanorum*ból.³⁵ Nesrî latin fordításához szintén hozzájuthatott: a krónikát Löwenklau a magyar származású Murád dragomántól szerezte meg, és az *Annales* után megjelent nagy összefoglaló kötetében közölte *Historia Musulmanica Turcorum* címmel.³⁶ Ez utóbbi mű ugyan nem szerepel a Zrínyi-könyvtár katalógusában, de természetesen nem zárható ki, hogy mégis megfordult Zrínyi kezében.³⁷

31 *Uo.*, 185–188; vö. OLESNICKI, *i. m.*, 65–66.

32 Az idézett részletek THÚRY József fordításában: *Török történetírók*, I, *i. m.*, 46–47 (Nesrî); 116–117 (Szádeddin).

33 *Uo.*, 46.

34 ORLOVSZKY Géza, *Zrínyi Miklós török tárgyú olvasmányai*, Keletkutatás, 1987, 114–121.

35 Vö. ÁCS, *i. m.*, 82. A Murád halálára vonatkozó két verzió: Johannes LEUNCLAVIUS, *Annales sultanorum Othmanidarum, a Turcis sua lingua scripti*, Francofurti, Wechel, 1588, 15–16, 258–261. Zrínyinek az 1596-os kiadás volt meg belőle: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, szerk. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, Bp., Zrínyi, 1991 (Zrínyi-könyvtár, 4), 181 (kat. 133. sz., BZ 373). A műről és kontextusáról Almut HÖFERT, *Hans Löwenklau = Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, 7, *Central and Eastern Europe, Asia, and South America (1500–1600)*, eds. David THOMAS, John CHESWORTH, Leiden–Boston, Brill, 2015, 481–488.

36 Johannes LEUNCLAVIUS, *Historiae musulmanae Turcicorum libri XVIII*, Francofurti, Wechel, 1591, cc. 284–304 (a szultán halála, a merénylő-teória alapján): 301–304.

37 Az eposz második énekében Kerecsényi László gyulai kapitányt kárhoztatva, amiért feladta a várat az ostromló töröknek, mondja Zrínyi: „Forgasd föl az egész magyar históriát: / De még az régít is, az görög chronikát, / Meglátod, hogy török olyat nem fogadhat, / Az kit ü tenéked örömet megáll s tart.” A saját forrásait egymással ellenőrző, folyamatosan összevető Leunclaviusnál olvashatta, hogy létezik

A leginkább kézenfekvő megoldás azonban mégsem ez (vagyis a Löwenklau közvetítette krónikakompozíció), hanem Szádeddin munkájának ismerete. *A történetek koronája* kiemelkedik mind írójának magas pozíciója (III. Murád szultán nevelője és tanácsadója), megbecsültsége, mind tájékozottsága és írói tehetsége révén. Írása a fordító, a raguzai Vincenzo Brattuti szerint is valóban koronája az addigi oszmán történetírásnak, főként bősége és megbízhatósága révén. Brattuti kiadása 1649-ben jelent meg Bécsben, tehát még bőven a *Syrena* kötet lezárása előtt. Zrínyi be is szerezte, természetesen, s az is természetes, hogy egyéb gyakran használt könyveihez hasonlóan, ez sincs meg a ma Zágrábban őrzött anyagban. A *Syrena* szerkesztése idején ez volt a hozzáférhető legfrissebb, leghitelesebb, legjobb oszmán história, méghozzá olasz fordításban – ez lehet tehát az az „olasz cronika”, amelyre a kötet ajánlása utal.³⁸

De vajon csak ez? Az ember joggal gyanakszik, hiszen ismerünk egy másik művet a Zrínyi-könyvtárból, amely bizonyosan nagy hatással volt költőnkre, amely egyszerre „horvát” (délszláv értelemben, a teljes Balkánra kiterjeszkedően) és „olasz” (nyelvét és szerzőjének származását tekintve): Mauro Orbini bencés apát *A szlávok királysága (Il regno de gli Slavi, 1601)* című históriáját, amely minden Koszovó-narratíva mellőzhetetlen tétele, s a legbővebben, valódi novellisztikus betétként adja elő a Rigómezőn 1389-ben történeteket.³⁹ Lázár fejedelem két lánya, Mara és Vukosava összevesznek egymással, ennek nyomán a két férj, Vuk Branković és Miloš „Chobilich” is összetűzésbe kerül. Branković ezek után árulással és a törökkel való szövetkezéssel vádolja meg sógorát; a rigómezei csata előtti vacsorán Lázár felfedi a vádat – Miloš másnap reggel, a csata előtt elhagyja a táborát, árulást színlelve szultáni kihallgatást kér, ahol megöli Murádot, így bizonyítandó hűségét. Az ezután kibontakozó csatában kiderül azután, hogy a valódi áruló Lázár másik veje, Branković volt, aki elhagyja a keresztény sereget, s ezzel előidézi a katasztrofális vereséget.

Orbiniről ma is folyik a vita, használt-e népköltési anyagot a történethez, vagy pedig a ma ismert népelemek éppenséggel az ő művéből ismert novellát variálták tovább.⁴⁰ Az

egy törökből görögre fordított történeti kommentár, amely „tartalmazza mindazon ravaszkodást és hitszegést, melyeknek hála az Oszmán-ház nagyra nőtt” („liber qui continet astus et plenas perfidiae fraudes, quibus Osmanidae creverunt”) – a *Historia* szinte formulaszerűen ismétli mindig ugyanezt a bevezetést, amikor ennek a forrásának adja át a szót (pl. Murád halálánál: *i. m.*, 304). Zrínyi erre is célozhatott az idézett soraiban (a másik lehetséges feltevésről lásd később).

38 SAIDINO, *Chronica dell'origine e progressi della casa ottomana*, Vienna, 1649. = *Bibliotheca Zriniana, i. m.*, 181–182 (kat. 134. sz.). Brattutiról lásd Slobodan Prosperov NOVAK, *Povijest hrvatske književnosti*, III, *Od Gundulićeve „poroda od tmine” do Kačićeva „Razgovora ugodnog naroda slovinskoga” iz 1756*, Zagreb, Antibarbarus, 1999, 324–326.

39 MAURO ORBINI, *Il regno de gli slavi*, Pesaro, Concordia, 1601, 315–317. = *Bibliotheca Zriniana, i. m.*, 179–180 (kat. 130, BZ 192.). Orbini elbeszélése Mikhaél Dukász (27. lj.) ismeretlen 15. századi olasz fordítójának elképzelését bontja ki és bővíti; vö. POPOVIĆ, *i. m.*, 191–194. Ehhez a forráscsoporthoz tartozik az Orbinival szorosan együttműködő – vö. *Il regno...*, *i. m.*, 203 –, és Zrínyi által feltehetően szintén jól ismert Giacomo LUCCARI is, aki röviden szintén megemlékezik Vuk Branković árulásáról és Obilić (nála Milosc Kobilich) hőstettéről: *Copioso ristretto de gli annali di Rausa*, Venetia, Leonardi, 1605, 68.

40 POPOVIĆ, *i. m.*, 50–54; Miroslav PANTIĆ, *Knez Lazar i kosovska bitka u starijoj književnosti Dubrovnika i Boke Kotorske* = M. P., *Iz književne prošlosti: Studije i ogledi*, Beograd, Srpska književna zadruka, 1978, 337–408; Jelka REĐEP, *O Žitiju kneza Lazara poznatom kao Priča o boju kosovskom* = Uő, *Žitije kneza Lazara*, Novi Sad, Prometej, 2010, 5–39.

bizonyosnak tűnik, hogy e bugarsticák immár az ún. *deseterac*, tíz szótagból álló rövidsoros formában visszaáramlottak a szerb területre, s olyannyira beépültek a szerb köztudatba, hogy amikor II. József 1789-ben kiáltványt intézett a szerbséghez a török elleni háború idején, akkor magától értetődően buzdíthatta őket arra, hogy harcoljanak hősiessé, mint Miloš Obilić, és ne fussanak meg gyáva áruló módjára, mint Vuk Branković.⁴¹ Zrinyi, mint jeleztem, az Obilić-történet másik, török variánsát választotta, azonban paradox módon az ösztönzést ehhez közvetve mégis Orbini adhatta. Nála ugyanis olvasható arról, hogy a szultán haláláról több, egymásnak ellentmondó elbeszélés is kering, sőt teljes bibliográfiát kapott a kérdés további tanulmányozásához, hiszen a bencés apát lelkiismeretesen megadja forrásait: Lonicert, Löwenklaut és Laonikoszt. Löwenklauról már esett szó. Philip Lonicer a Zrinyi-könyvtár egyik legnagyobb török tárgyú kompilációjának (*Chronicae Turcicae*, Frankfurt, 1578) az összeállítója – ahol már a neki tetsző heroikus verziót olvashatta Zrinyi: Lázár fejedelem „méltatlan halálát nagy lélekre való merészséggel bosszulta meg egy szerb alattvalója, aki – bár tudta, hogy a biztos halál vár rá – törével keresztül szúrta Murádot”.⁴² Itt forrásként ugyanazt találta, akire már Orbini is hivatkozott: Laonikosz Khalkokondülész bizánci történetíró 1464-ben befejezett *Apodeixeis* *hisztorión* (*Historiarum demonstrationes*) című nagy összefoglaló munkáját, amelynek a későbbi historiográfiát jelentősen befolyásoló újdonsága volt, hogy a törököt nem pusztá eszköznek, Isten ostorának ábrázolta, hanem hódításait, felemelkedését a sors (*tükhé*) és a virtus (*areté*) összjátékából eredeztette, s e tézist a különleges éreynekkel jeleskedő nagy uralkodók példáján bizonyította.⁴³ I. Murád szultán közülük is talán a legnagyobb volt – bölcsessége, virtusa és energiája példaadó, aminek csak a fátum szakaszthatta végét. A rigómezei események leírásában ezért Khalkokondülész számára is a török verzió válik fontossá: s jóllehet, részletesen regisztrálja a nyugati (nála „görög”) variánst, egy bizonyos „Miloen” ravasz merényletéről, hitelesebbnek mégis a másik történetet fogadja el, amely arról beszél, hogy az ellenséget üldöző Murád egy gyalogos triballus (azaz szerb) katonára támad, aki azonban lándzsájával keresztül szúrja lovas ellenfele hasát. *Turci ferunt* („a törökök így beszélnek”), kezdi Khalkokondülész a történetet – *at Turci aliter sentiunt* („de a törökök más véleményen vannak”), fejezi be a görög verzió előadása után.⁴⁴

41 POPOVIĆ, *i. m.*, 54–55.

42 „Lazarus eo proelio captus vitam in carcere finivit, cujus indignam necem servus natione Triballus, eius cliens, vindicare ingenti animo ausus, quanquam se sciret certam mortem adire, Amurathem tamen pugione transfodit.” *Chronicorum Turcicorum tomus primus, omnia collecta a [...] Philippo LONICERO*, Francoforti, 1578, 11v = *Bibliotheca Zriniana, i. m.*, 161–162 (kat. 110., BZ 18/B).

43 A szerzőről és művéről lásd Johannes PREISLER-KAPPELLER, *Laonicus Chalcocondyles = Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, 5, 1350–1500, eds. David THOMAS, Alex MALLETT, Leiden–Boston, Brill, 2013, 481–489.

44 „Turci ferunt Amuratem ibi praeliantem Eleazarum fugam facere coegisse, quem cum insequeretur quam velocissime, incidit in virum Tryballum, in quem arma vertit. Hic, cum foret pedes, conversus iaculo transfixit Amuratis praecordia; quo vulnere mortuus est. At Graeci a Turcis, quantum ad Amuratis mortem attinet, dessentiunt. [...] At Turci aliter sentiunt, videlicet eum persequentem hostes, parta iam victoria, a viro Tyballo esse peremptum”. LAONICI CHALCONDYLAE *De origine et rebus gestis Turcorum libri X*, ed. Conrad CLAUSER, Basileae, 1556, 16–17.

Azt hiszem, itt lezárhatjuk a további kutakodást: megtaláltuk Zrínyi „a törökök maguk is így beszélnek” kitételének végső forrását. A Zrínyi-könyvtárban nem volt meg Khalkokondülész műve sem, amely azonban már a 16. század közepén, 1556-ban megjelent latin fordításban, s mint láttuk, minden fontosabb, Zrínyi által ismert török tárgyú történeti munka egyik alapvető hivatkozási pontja lett. A legéletszerűbb rekonstrukciónak az tűnik, hogy Zrínyi Orbinit jól ismervén, fellapozta a saját könyvtárában megtalálható forrásokat, ám azokban egymásnak ellentmondó verziókat talált (Leunclavius *Annales*ében a Muhji-variánst, Lonicernél és a belőle dolgozó, eddig nem is említett Joviusnál, annak Szkanderbég-elogiumában⁴⁵ az Ahmedi–Nesri–Szeádeddin változatot), ezért utánajárt az Orbini – s jószerével mindenki – által hivatkozott Khalkokondülész-beszámolónak, amihez több helyütt, akár rokonai és ismerősei könyvtárában is, de Bécsben mindenképpen hozzájuthatott.

Volt még egy alapvetően fontos munka, amely felhívhatta a figyelmét a görög szerző munkájára: a nagyapja, Zrínyi György idejében, Wittenbergben 1578-ban megjelent ún. *Zrínyi-album*.⁴⁶ Ennek utolsó három – a gyűjtemény koronáját jelentő és programját adó⁴⁷ – költeményét Hieronymus Wolf (1516–1580) jegyzi, aki a szerzői és szerkesztői kör legnevesebb alakja.⁴⁸ A híres lutheránus humanista az augsburgi Fuggerek titkáráként a német birodalom törökellenes propagandájának legmarkánsabb hangját képviselte, éles ellentétben például az oszmán mentalitás megismerésében érdekelt másik humanista áramlattal s annak emblemikus alakjával, Johann Löwenklauval.⁴⁹ Nézete szerint a törököt gyűlölni kell, bízni benne tilos, hiszen sikerei nagyobb részét hitszegésének köszönheti. Ha nem harcolunk ellene, Isten elpusztít bennünket, mint Gomorát vagy Bizáncot. A sikeres harc előfeltétele: a megtérés, a hitbeli megújulás, amelynek első lépése a kereszténységet belülről pusztító vallásháború azonnali felfüggesztése és a közös keresztény értékek képviselete. Ez az alapvetően lutheránus, de a keresztény szolidaritás jegyében fogant program jelenik meg a *Zrínyi-album*ban közölt két epigrammájában és egy hosszabb elégiájában, a kötetet záró *In Germaniae stupore*mben, ez visszhangzik például Budina Sámuel Zrínyi által ugyancsak ismert Szigetvár-történetének hosszú ajánlásában,⁵⁰ s ez egyszersmind a

45 Paolo GIOVIO, *Gli elogi: Vite brevemente scritte d'huomini illustri*, Vinegia, Torino, 1559, 92v. A Zrínyi-könyvtárban latin kiadásban: *Bibliotheca Zriniana, i. m.*, 129 (kat. 41, BZ 122.).

46 *De Sigetho Hungariae propugnaculo*, Witebergae, Welack, 1578. Lásd róla András SZABÓ, *Das 'Zrínyi-Album' (Wittenberg 1587) im Lichte der neueren Forschung = Militia et litterae: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Gábor TÜSKÉS, Tübingen, Max Niemeyer, 2009, 151–158.

47 Vö. SZÖRÉNYI László, *A Szigeti veszedelem az európai hősköltemény történeti szövegösszefüggésében = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2010, 373–380, itt: 377.

48 Életéről: KECSKEMÉTI Gábor, *Egy alig ismert 16. századi humanista: A körmöcbányai Paulus Rosa*, ItK, 111(2007), 643–644; magyar kapcsolatairól, a Zrínyi-albumba való bekerüléséről: *uo.*, 650.

49 Löwenklauról ilyen értelemben Ács, *i. m.*; Uő, „*The Good and Honest Turk? A European Legend in the Context of Sixteenth-Century Oriental Studies = The Habsburgs and their Courts in Europe, 1400–1700: Between Cosmopolitanism and Regionalism*, eds. Herbert KARNER, Ingrid CIULISOVÁ, Bernardo J. GARCÍA GARCÍA, Wien, Österreichisches Akademie des Wissenschaften, 2014, 267–282.

50 Samuel BUDINA, *Historia Sigethi, totius Sclavoniae fortissimi propugnaculi*, Vienna, Stainhofer, 1568.

legközelebbi előképe a *Szigeti veszedelem* első énekében megfogalmazódó politikai bírálatnak a magyar nemzet bűneiről. A két epigramma érdekessége, hogy egymással szembeállítva fogalmazzák meg a szigeti várvédő hősök példaadásának jelentőségét (*Comiti Serino et praesidio Sigetho*) és Gyula védőinek „ökrök módjára” magukat megadó, a török hitegetésnek engedő szerencsétlenségét (*Praesidio Iulaeo*). Lehetetlen ebben a beállításban nem észrevenni a *Szigeti veszedelem* hasonló szecenírozásának, a Gyula–Szigetvár ellentétnek a forrását. A Kerecsényi László gyulai várkapitány „gyalázatos” viselkedését kommentáló Zrínyi szavaiban a német humanista kifejezései köszönnek vissza:

Esztelen, ki hiszen az török hitinek;
Főképpen életét ha bizza töröknek;
Török, megállani szavát, tartja bűnnek,
Főképpen hogyha mit ígér kereszténnek.

Forgasd föl az egész magyar historiát:
de még az régít is, az görög chronikát,
Meglátod, hogy török olyat nem fogadhat,
Az kit ű tenéked örömet megáll s tart. (II, 57–58)

Elgondolkodtató itt a „görög chronika” emlegetése. Wolfról köztudott, hogy a német bizantinológia atyjának számít, és Khalkokondülész históriájának új, 1562-es (kétször többször kiadott) változata is az ő gondozásában jelent meg a *Corpus Historiae Byzantinae* részeként.⁵¹ Zrínyi tehát ezen a réven is kapcsolatba kerülhetett a bizánci történetíró szövegének latin fordításával – jóllehet a „görög chronika” kifejezés lehet, hogy egyszerűen Wolf közismert, több kiadásban megjelent sorozatzáró versére, az *Epylogus Byzantinae historiae*-ra utal, amely pontosan a históriák „fölforgatásának” gondolatával indít, a török csalárdság megismerésének céljával.⁵²

Annyi bizonyos, hogy amikor Zrínyi 1649-ben Bécsben megvásárolta Brattuti friss török história-fordítását, már meg sem lepődött: „Saidino”, azaz Szádeddin azt erősítette meg, amit már addig is tudott. Az olasz krónikára tett utalás ezekből az információkból áll össze. Ám mindezzel még nem magyaráztuk meg sem azt, hogy mi kelthette fel Zrínyi ilyen szenvedélyes érdeklődését a szerb történelem iránt (az analógia keresése legfeljebb részleges magyarázatnak fogadható el), sem azt, hogy miért hallgat mégis erről a sokak által ismert analógiáról, miért nem tesz seholy fél szó

A bevezető a munka Johann Khieslnek szóló ajánlása: *Generoso et vere nobili viro, domino Io. Kisl de Kaltenprun, i. m., sztlan (A₂-B₁)*.

51 Dieter Roderich REINSCH, *Hieronymus Wolf as Editor and Translator of Byzantine Texts = The Reception of Byzantium in European Culture since 1500*, ed. Przemysław MARCIANAK, Dion C. SMYTHE, Leiden–New York, Routledge, 2016, 43–54.

52 *Delitiae poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium*, Francofurti, Hoffmann, 1612, 1120–1124. Hasonló gondolatokat fogalmaz meg a lepantói győzelem kapcsán írott *De Christianae classis victoria anno 1571, uo., 1127–1134*; a Szigetvár–Gyula epigrammapár itt is közölve: 1135.

utalást sem Lázár fejedelemre, holott más szerb „despotákat” többször is említ prózai munkáiban. Minderre a legegyszerűbb ott választ keresni, ahol a kérdések összefutnak: Mauro Orbini regényes Balkán-históriájában.

Az elhallgatott szerb ősapja („A szlávok királysága” és a Zrínyi-családtörténet)

A mleti apát nem egy szerző a sok közül, legalábbis balkáni, szláv viszonylatban nem. Orbini egy új, a középkorias *natio* és *regnum* fogalmakon messze túlmutató etnogeográfia⁵³ kidolgozója, az egységes délszláv állam megálmodója, olyan Kézai, aki a horvátok hunjait, az előd, illetve rokon népeket, nemcsak a ködös múltból ragyogtatta fel, hanem meg is találta őket, közvetlenül a török birodalom határa mögött, a szerbekben és a bolgároknál. Ivan Gundulić *Osmanjának* prejugoszláv legendáriuma éppúgy *A szlávok királyságából* táplálkozott, mint ahogy a 17. század végén a tömegesen a tengerpartra menekülő szerbek is Orbini műve alapján írták újra a koszovói történetet, s a *Mese Rigómezőről*, más címen *Lázár király élete* a 18. század folyamán az oszmán elnyomás alól kiutat kereső nemzeti mozgalmak „csittvári krónikájává” vált.⁵⁴ Miroslav Krleža okkal írta, hogy évszázadok egymást követő nemzedékei Orbiniból szívták magukba az „illírismus narkózisát”, közvetve tehát derék bencés álmodozónk akár az örök balkáni egyesülni akarás és háborúskodás ősatyjának is tekinthető.⁵⁵ Zrínyi tehát nem akárkitől merített, amikor hozzá fordult – s ezen a ponton bizony megkerülhetetlen a saját származástudat kérdése. Miután annyi szó esett a közelmúltban Zrínyi (és a Zrínyiek) nemzetek feletti politikai lojalitásáról, ideje felvetni, immár romantikus elfogultságok nélkül, a kulturális identitás problémáját is.

Több egymással összefüggő jel mutat arra, hogy e tekintetben Zrínyi nem a magyar oldalhoz húzott. Udvari papja, Forstall Márk, akinek munkáját közvetlenül Zrínyi felügyelte, arra kapott megbízást a családtörténet kidolgozásakor, hogy a családot a „bosnyák bánoktól és illír királyoktól” eredeztesse. Az ágostonos szerzetes ezt az elvárás⁵⁶ Orbini művének sűrű idézésével teljesítette a Zrínyi-genealógia első, őstörténeti részében. Ebbe az irányba mutat az a tény is, hogy egyetlen Zrínyihez (illetve a Zrínyi fivérekhez) köthető krónika vagy történeti mű sincs, amelyben ne szerepelne Nagy Sándor állítólagos adománylevele, melyben az illíreknek, vagyis a szlávoknak adományozza szolgálataikért az „északtól a déli határokig terjedő egész területet”, vagyis az akkor ismert fél világot. Ott van Ráttkay Györgynél, ott Pethő Gergelynél, ott magánál

53 Snježana Husić, *Teritorijalna organizacija pripovijedanja u Orbinijevu Kraljevstvu Slavena*, Radovi: Zavod za hrvatsku povijest, 43(2011), 81–95; Vö. Iva BRKOVIĆ, *Semantika prostora u Trublji slovenskoj Vladislava Menčetića*, Anali Dubrovnik 50(2012), 259–280.

54 REDEP, *O Žitju...*, i. m. Ez a párját ritkítóan sok kéziratban fennmaradt prózai verzió tűnik a már említett „visszaáramlás”, a szerbek körében kialakuló rövidsoros népi epika közvetlen forrásának.

55 Miroslav KRLEŽA, *Illyricum sacrum: Odlomci rukopisa iz kasne jeseni 1944* = M. K., *Eseji*, V, Zagreb, Zara, 1966, 11–74, itt: 19–20.

56 Forstallról és művéről: BENE Sándor, *A Zrínyiek: Egy családtörténet története = Hősgaléria: A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi, 2007, 271–319.

Marcus Forstallnál is a családtörténetben, s mindegyik Mauro Orbini művére hivatkozik, aki valóban közli a hamisítványt⁵⁷ – nyilvánvalóan politikai okokból, hiszen jól tudja, hogy a fő ellenség, a török is kisajátítani igyekszik magának az Alexandrosz-hagyományt, hódító misszióját ezzel magyarázva (a legjobb példája ennek Ahmedi már hivatkozott *Iszkendernáméja*).⁵⁸ Zrínyi tehát nem egyszerűen ismeri a bencés apát művét, nem pusztán csipeget belőle, hanem annak ideológiáját, a török kiűzésével megvalósítható délszláv egyesülés vágyát is a magáénak érzi (öccsénél, Péternél ez a vágy válik majd kizárólagossá, akár a magyar érdekek felülírása árán is).⁵⁹ Orbini nyomán téteti meg Forstallal a család virtuális ősének Totila gót királyt, a legismertebb, Orbini által is hivatkozott gót–szláv azonosítás jegyében – ő maga viszont ezzel lemondott az Attila-örökségről, annak elégséges párhuzamát fedezvén fel saját, hasonló sorsú mitikus ősében.

Orbiniból azonban még egy fontos dolgot „tanulhatott” Zrínyi. A Lázár király rigómezei csatájáról és fejedelemsége pusztulásáról szóló fejezet igazi meglepetése, hogy az utolsó lapján, a tragikus sorsú uralkodó leszármazottain végighaladva, leányágon ugyan, de ott találjuk a szigeti Zrínyi Miklós első feleségét, Frangepán Ferdinánd leányát, Katalint. Hogy Zrínyi olvasta-e a rigómezei fejezetet Orbini művéből, az túl enyhe feltételezés: persze, hogy olvasta, hiszen saját őseit is megtalálta benne.⁶⁰ Ám az is kiderül, hogy e rokonság korántsem makulátlan. A Rigómezőig visszavivő leszármazási tábla kezdőpontján⁶¹ Lázár fejedelem leánya áll, aki Vuk Brankovics felesége lett – költőnk őse tehát nem más, mint az „áruló” Vuk despota, a hős Miloš Obilić elveszejtője! Vajon képviselhető örökség-e az övé? Hogy e kérdés megoldásán Zrínyi maga is töprengett, annak bizonyítéka, hogy Forstall genealógiai vázlatai között fennmaradt a leányági leszármazás vázlata,⁶² de csak a Vukot követő nemzedékig, a magyar történelemből is jól ismert Hunyadi-kortárs Brankovics György fejedelemig. A Forstall által itt is pontosan megjelölt forrásban, Orbini közismert művében, a sztemma nyomon követhető tovább, föl egészen Vukig és Lázárig. A Zrínyi-családtörténet első kidolgozásának vázlatában még ott szerepel bevezetőként *A Zrínyiek nemessége leányági leszármazáson (Nobilitas Zriniana a foemineo sexu)* című fejezet terve – a végső változathoz azonban kihagyta Forstall. Nyilván nem önálló iniciatívából.

57 ORBINI, *i. m.*, 168–169; NAGY Levente, *Pethő Gergely* Rövid magyar krónikája és a költő Zrínyi Miklós, ItK, 102(1998), 285–300; itt (a Nagy Sándor-adománylevél jelentőségéről): 291–294.

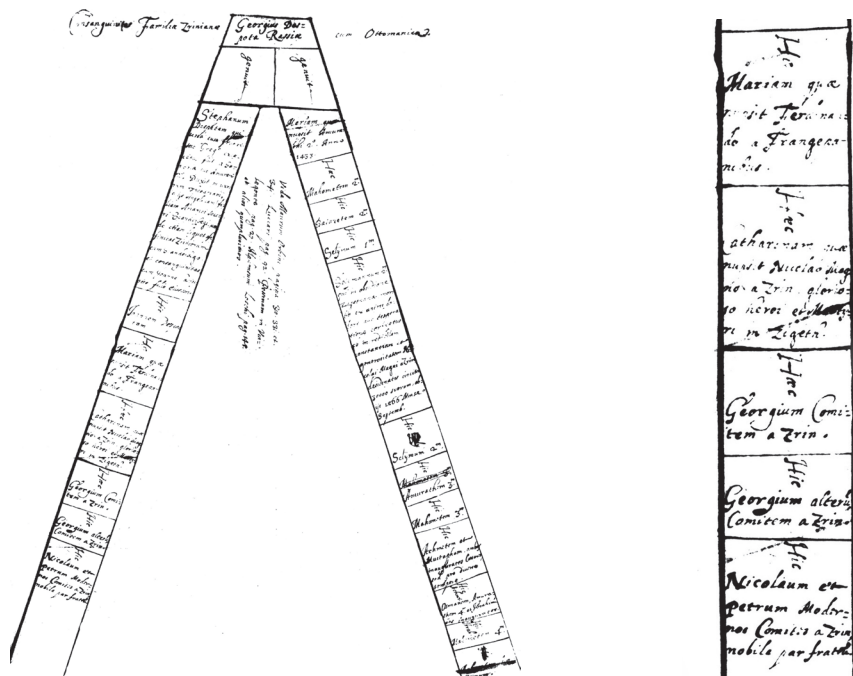
58 FODOR Pál, *Az oszmán-török identitás változásai (14–17. század)* = Uő, *Szülejmán szultántól Jókai Morig*, *i. m.*, 137.

59 BENE, *Sziránek a térképen...*, *i. m.*, 72–74.

60 ORBINI, *i. m.*, 342.

61 Uő., 310.

62 Zagreb, Državni arhiv Hrvatske, Obitelj Zrinski, fasc. 280, conv. B 126–127.

Consanguinitas familiae Zrinianae cum Ottomanica (Marcus Forstall vázlata a Stemmatographiához, Zagreb, Državni arhiv Hrvatske, Obitelj Zrinski, fasc. 280, conv. B 126–127).

A családfrangepán Ferdinánd feleségétől, Máriától, a szigeti hőstől Zrínyi Miklósig és Péterig vezető része.

Hic
Solymanum 2^m
qui in obsidione
Zigethiana mortus
est ex animi dolore
aut desperatione
corruptus ob incredibilem
constantiam et
generositatem
Nicolai Magni a Zrin
desideratis circiter
30000 suorum. obiit
die 1566 Mense
Septemb.

A családfrangepán ágán Nagy Szulejmán szultán, aki ilyen módon a szigeti Zrínyi távoli rokona volt. Forstall leírása bizonyosan első kézből származik, a *constantia* és a *desperatio* szembeállítását magára Zrínyi Miklósról vall: „I. Szelim nemzette II. Szulejmánt, aki Sziget ostrománál halt meg, lelkenek fájalmába vagy inkább az elkeseredésbe pusztulva bele, amit a nagy Zrínyi Miklós kitartása és bátorsága okozott; sajátjaiból mintegy harmincezer katonát elvesztvén, 1566 szeptemberében érte a halál”. („Hic [sc. genuit] Solymanum 2^m, qui in obsidione Zigethiana mortus ex animi dolore aut desperatione, correptus ob incredibilem constantiam et generositatem Nicolai Magni a Zrin, desideratis circiter 30000 suorum, obiit, 1566 mense Septembris.) Ez lehetett Zrínyi személyes meggyőződése a szultán haláláról – Szulejmán halálát közvetve mégis dédapja hősiességének okozta. A pszichológizáló beállítás legközelebbi rokona Forgách Ferenc ostromleírásának Forgách Imre által adott kiegészítése a wittenbergi *Zrínyi-albumban*, amely szerint a szigeti hős magát Szulejmánt „halni kényszerítette” („Solymanum, nimia animi aegritudine, victor victo morte parentans, mori coegit”).

IL
REGNO
DE GLI SLAVI
HOGGI CORROTTAMENTE
DETTI SCHIAVONI
HISTORIA

DI DON MAURO ORBINI RAVSEO
ABBATE MELITENSE.

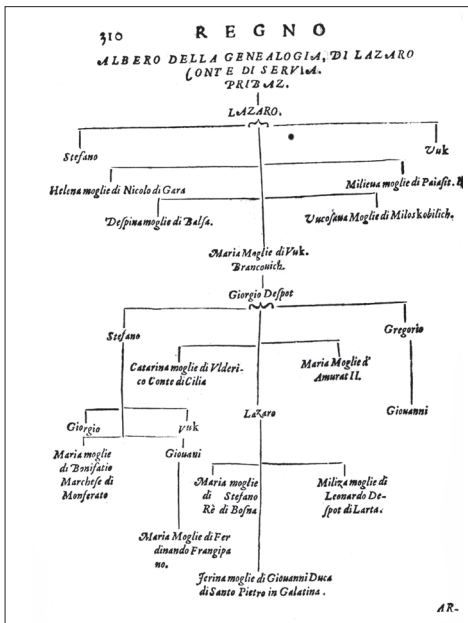
Nella quale si vede l'Origine quasi di tutti i Popoli, che furono della Liagu SLAVA, con molte, & varie guerre, che fecero in Europa, Asia, & Africa; il progresso dell'Imperio loro, l'antico culto, & il tempo della loro conversione al Christianesimo.

Si in particolare veggono i successi de' Re, che anticamente dominarono in DALMATIA, CROAZIA, BOSNA, SERBIA, RASSIA, & BULGARIA.

IN P R E S E N T I
Appresso Girolamo Concordia. Co' licenze de' Superiori.
M. D C I

Mauro Orbini müve,
A szlávok királysága
(1601)

A Lazarevicsek leszármazása, Vuk fiával, Brankovics Györggyel, valamint a bal oldal alján látható Máriával (Frangepán Ferdinánd feleségével), a szigeti Zrínyi feleségének, Frangepán Katalinnak édesanyjával (Forstall ugyanezt az ágat követi).

342 REGNO

di Bernardino Frangipano, & Geret Bano, assaltatigli al fiume Onauyze, caù loro dalle mani tutta la preda, & li tagliò tutti à pezzi. Et essendo Re Matia in guerra con Boerni, questo Vuk (un altro figlio di Despot) fu uno de' figli del Re Matia, & fu uno de' suoi capitani. Si portò in quella guerra tanto bene, che da Re Matia hebbe in dono vn nobil Castello, ch'istano Peteczo. Giovanni non lasciò altri, che vna figliuola, dimandata Maria, che fu poi moglie di Ferdinando Frangipano, & madre di Stefano Conte di Modrua, & di Catarina moglie di Nicolo Bano di Sdrina. Entrato adunque (come dicemmo) Maumete in Ralsia, occupò tutto quello che Lazaro posseduto haueua. Imperche alcune di quelle terre arreterò d'accordo, & altre gli prese per forza etido stati vani tutti gli sforzi de gli Vngari, che più volte tentarono di proibire il passo in Ralsia à Maumette. Onde Carafagio Cardinale di Sant'Angelo, che in quel tempo trouauasi nell'Allemagna, staturò mandato da Papa Calisto, per fauorire le cose de gli Vngari, per conforti di questi entrò con buon numero di gente in Ralsia, per vedere se con l'auorità sua poteua ridurre quelle genti alla diuotione de gli Vngari: trouato che Turchi di già le n'erano infignoniti, sendoli Ralsiani (come detto) dati loro parte volontariamente, e parte per forza, dato volta à dritto, mancò poco, che no vi restasse prigione, & hauendo hauuto gran difficoltà, nondimeno si condusse saluo à Buda. Et di Ralsia il Turco dimpartoni del tutto.

Orbini Szerbia történetét tárgyaló fejezetének utolsó lapja, a szigeti Zrínyi említésével („Nicolo Bano di Sdrina”).

Ezzel akár be is fejezhetnénk a kutatást, hiszen ha a „török cronika” valójában azonosnak bizonyult az „olasszal”, akkor a valódi, originális „olasz cronikát”, Orbini művét is értelmezhetjük „horvát cronikának” (a kifejezés ’délsláv’ jelentésében). Engem azonban mégsem hagy nyugodni valami: Orbini beállításából szinte teljességgel hiányzik a vértanú-mártír elem hangsúlyozása. Lázár fejedelem nála a humanista értékrendet megjelenítő világi hős, az ütközet előtt mondott beszéde,⁶³ Orbini munkájának retorikai csúcspontja, kizárólag humanista invencióra épül: az elkeseredés és reménytelenség (*disperatione*) emberfeletti, akár a csodaszerű győzelemhez elegendő erőt is adhat. A gondolat már a *Vitéz hadnagyban* is megjelenik, s később az *Áfium* és az utolsó Zrínyi-levelek alapmotívuma lesz majd a *desperatio* efféle, pozitív értelmezése.⁶⁴ A *Szigeti veszedelem* azonban ennél bonyolultabb képlet, nagyon erősen jelen van benne a „kenotikus” minta, a Lázár-kultusz liturgikus szövegeinek „szenvadó hős-mártír” modellje. Kontextusba állítva éppen e két összetevő – a mártírkoszorús apoteózis és az antikizáló heroikus halál – egyensúlyának megteremtése a Szigetvár-eposz befejezésének igazi újdonsága. Honnan vehette Zrínyi az előbbi elemet?

A válasz egyrészt könnyű és kézenfekvő, másrészt bonyolult. A mártírium-gondolat ugyanis, együtt a „victus victor”, a legyőzve is győztes topossal, a katolikus új hagiográfia logikus mozaikdarabja lenne – még az sem igazi probléma, hogy éppenséggel a lutheránus Schesaeus latin eposzából, illetve a szintén protestáns környezetben készült *Wittenbergi albumból* eredeztethető, amelyek a szigeti hős köré szőnek mártírkoszorút.⁶⁵ Hiszen tudjuk, hogy a szigeti Zrínyi fia, a protestáns György sem átalott erősen katolikus ízű, mártíriumot és apoteózist ábrázoló képet rendelni apja emlékére,⁶⁶ s úgy tűnik, a többi említett kultusz-szöveg is irénikus szellemben nyúl a témához. Felmerült még a szakirodalomban, s teljes joggal, Rimay János *Balassi-epicédiumának* ösztönző hatása (lévén hogy a Balassi fivérek itt szintén apoteózisban részesülnek), sőt, a magyar históriás énekek hagyománya is (Tinódi a *Hadnagyoknak tanúságban* így fejezi ki a gondolatot: „Itt valaki közzülünk elesik, / Az angyalok mennyországba viszik”).⁶⁷ Mehetünk még visszább is az időben, Janus Pannonius sokat idézett epigrammájáig, amelyben Hunyadi Jánosnak ígér halhatatlanságot (Nándor előtt szétszórta a vad hordát, s leigázta / Még a halált is! Ezért élve az égbe jutott!) [Csorba Győző ford.],⁶⁸ Mielőtt azonban a teljes rezignációig jutnánk (ősi motívumról van szó, mindenütt előkerül a *Mahábháratától* és a *Rámájanától* Tardi György *Szikszói*

63 ORBINI, *i. m.*, 316–317.

64 Vö. BENE, *A sztoikus Zrínyi, i. m.*, 83.

65 KLANICZAY, *i. m.*, 131–132; NÉGYESY László, *Gróf Zrínyi Miklós = ZRINYI Művei, i. m.*, 50; FODOR-VARGA, *i. m.*, 188–188.

66 GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti, 1986, 22–24; BUZÁSI Enikő, *Zrínyi és a későreneszansz vitézi allegória: A szigetvári hős festett apoteózisa = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1990, 431–442.

67 KLANICZAY, *i. m.*, 88–89 (Tinódi); 94–96 (Rimay). Vö. BENE, *A sztoikus Zrínyi, i. m.*, 74.

68 SZÖRÉNYI László, *Panegyricus és eposz: Zrínyi és Cortesius = Sz. L., Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., AmfipressZ, 1993, 30.

énekéig),⁶⁹ felhívnam a figyelmet egy különös elemre a szerb liturgikus szövegtörzsből. Egyik említett forrásunk sem kapcsolja ugyanis össze a vértanúhalál tudatosán vállalt áldozatát a nemzet, az ország következő generációkban bekövetkező esetleges szabadulásával, mint Zrínyi teszi eposzának rögtön első énekében – kivéve a következőt, amely Lázár szónoklatának sajátos változatát adja:

Induljunk, testvéreim és gyermekeim, induljunk a vészbe, s tekintetünket emeljük a jutalmazó Krisztusra. Ajánljuk fel halálunkat, mint az kötelességünk, s kiontott vérünkkel váltsuk meg életünket. Adjuk meg testünket, vágassuk le tagjainkat hitünkért és hazánkért: így az Isten bizonyára megkönyörül maradékainkon, és nem fogja végleg eltörölni nemzetünket és országunkat.⁷⁰

A szöveg rendkívül ismert, a Lázár-kultusz egyik egyik legősibb emléke: az ún. I. Ravanicai Névtelen *Szent Lázár élete (Žitije svetoga kneza Lazara)* című darabja, a szerb széppróza egyik legelső művészi színvonalú emléke. Akkor keletkezett, amikor Lázár fejedelem maradványait Pristinából a távolabb fekvő és védettebb ravanicai kolostorba vitték, az 1393-at közvetlenül követő időszakban (*terminus ante quem*ként a szakirodalom 1398-at, a ravanicai kolostor leégését jelöli meg). Nagyon hamar belépett a liturgikus szövegek körébe, a *Služba*, azaz a Lázár-istentisztelet 6., utolsó darabja utáni szabad *lectió*ént, perikópaszerűen az év meghatározott napjain olvasták fel. Tehát annak ellenére, hogy archaikus szöveg, mindvégig hallható, jelenlévő maradt a századok során, és befolyásolta mind a humanista prózát, mind a folklór alkotásokat.⁷¹ Ahhoz, hogy a Zrínyiek, akár Miklós, akár Péter közvetlenül is megismerjék, elegendő volt kapcsolatban lenniük szerb vagy részben szerb, de pravoszláv lakossággal – ez a feltevés közismerten teljesül, akár a Zágráb megyéig felhúzódó szabad határőr-lakosság, a vlahok, akár a Zrínyi-birtokok déli, tengerparti részén élő uszkókok esetén.⁷² Zrínyi Miklós bánként csak az 1650-es évek elejétől szembesült a „vlah problémával” (majd az Erdődy-birtokon kitört felkeléssorozat rendezése is jórészt rá várt),⁷³ de már a *Szigeti*

69 A rigómezei „népika” központi motívumát, Lázár választását a földi és a mennyei királyság között, közhelyszerűen hozzák kapcsolatba a hindu eposzokkal: Milica BAKIĆ-HAYDEN, *Devastating Victory and Glorious Defeat: The Mahabharata and Kosovo in National Imaginings*, Chicago, University of Chicago, 1997; STEPANOVIĆ, *i. m.*, 26–27 (a *Ramájána* és a régi szerb epika kapcsolatáról); Tardi Györgyről és a Zrínyiaszról: KLANICZAY, *i. m.*, 92–93.

70 *Spisi o Kosovu, i. m.*, (15. lj.-ben id. kiad.); hálózati változat: https://www.rastko.rs/istorija/spisi_o_kosovu.html#_Toc655 (2017.11.12).

71 Vö. Dorđe TRIFUNOVIĆ ugyancsak itt olvasható bevezetőjét (*Ravanicanin I: Predgovor*) a szöveghez: https://www.rastko.rs/istorija/spisi_o_kosovu_p.pdf (2017. 11.12).

72 A pravoszláv vlah lakosság beáramlása a Zrínyi-birtokokra a 16. század folyamán zajlott; a kérdés számos vonatkozása további kutatásra szorul. Alapvető szakirodalom: Hrvoje PETRIĆ, *Koprivnica u 17. stoljeću*, Samobor, Meridijani, 2005, 206–212 (*Kršćani istočnog obreda – pravoslavlje i pitanje crkvene unije*); Uő, *O iseljavanju vlašskog stanovništva iz zapadnog Papuka, Ravne gore i Psnja te susjednih područja krajem 16. i početkom 17. stoljeća*, *Zbornik Janković*, 1(2015), 39–50; Zlatko KUDELIĆ, *Marčansko-Svidnička biskupija tijekom bečkog rata*, *Croatia Christiana Periodica*, 50(2002), 51–74; Uő, *Povijest grkokatoličke Marčanske biskupije („biskupije Vlahá”) zagrebačkog biskupa Petra Petretića iz 1662. godine*, *Povijesni prilozi*, 25(2003), 187–216.

73 KLANICZAY, *i. m.*, 497–519.

veszedelem fogantatása és keletkezése idején is benne élt abban a közegben, amelynek egyik fő gondja a horvát katolikus területeken erőteljesen terjeszkedő pravoszláv egyházi struktúra kezelése, a vele való együttélés szabályozása volt.⁷⁴ Testvére kapcsán többszörösen dokumentált a távolabbi, velencei és raguzai fennhatóság alatt élő szerbekkel való kapcsolatfelvétel is.⁷⁵ Természetesen elképzelhető, hogy a Zrínyiek között, a *Služba* szövegekörnyezetéből táplálkozó népének útján hallottak a rigómezei mártírokról, mint ahogyan a hagiografikus források közvetlen ismerete is. Tény azonban, hogy ezek a szövegek a szó legszorosabb értelmében „körülzümögtek” őket, ott voltak a levegőben körülöttük. Mondhatnánk, unalomig otthonos kontextusát alkották a mindennapi beszédnek éppúgy, mint a költői képzeletnek. Ha tehát „horvát cronikát” keresünk a körükben, nem kell a dubrovniki végekig, Orbiniig menni.

De nem is érdemes leragadni a reáliáknál. Zrínyi az 1640-es években két kimondottan horvát krónikát ismerhetett, az egyiket, Pethő Gergelyét, kéziratból, a másikat, a reformátor Antun Vramecét nyomtatásban. Utóbbit, ha nagyon akarjuk, forgathatjuk oda az értelmezéssel – levágva a kontextust róla –, hogy Szulejmán „tisztázatlan körülmények között” leli halálát, ugyanakkor, ugyanott, mint Zrínyi,⁷⁶ ám az előbbi, Pethő Gergely *Rövid magyar krónikája* ezt világosan cáfolja: „... a várnak megvétele előtt három nappal, meghala Szulimán császár Sziget alatt, 4. napján szeptembernek, ideje 66. esztendőjében, de az el vala titkolva Mehemet basátul a fővezértől”.⁷⁷ Világos tehát: ezek a krónikák nem azok a krónikák, amelyeket keresünk.

A „horvát cronika” (Zrínyi Miklós mint népköltő)

Mielőtt e bizonytalan terepre merészkednék, előrebocsájtok két módszertani megjegyzést. Az egyik: korszakunkban és a most vizsgált területen a „népének”, „népköltészet” alatt nem a 19. századi értelemben vett folklór, hanem inkább a közköltészet értendő: a nemesi és egyházi, írástudó verselők is a „nép” részét alkották ebben az értelemben, az orális és az írásos szövegahagyományozódás között folyamatos volt az átjárás, egészen az elit irodalom köréig. Brne Karnarutić kiseposzának Zrínyi Györgyhöz szóló ajánlását azzal kezdi, hogy Zrínyi Miklós halhatatlan hírnevének tulajdonképpen nem is lenne szüksége az ő írásos közreműködésére, ragyogni fog az „az egész világ, népről

74 László HADROVICS, *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću*, Zagreb, Globus, 2000, itt: 109–118, valamint a KUDELIC, *Povijest...*, i. m., 188–189 (3. lj-ben) felsorolt szakirodalom.

75 Vladimir KOŠČAK, *Korespondencija Dubrovačke vlade s Nikolom Frankopanom i Petrom Zrinskim*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hazu, 1(1954), 189–222; BENE, *Szirének a térképen...*, i. m., 72–72.

76 Antun VRAMEC, *Kronika vezda*, Ljubljana, Manlius, 1578. A koszovói történetet téves évszámmal 1349-nél közli (43r), röviden említi Milos „Kobilich” nevét, s a későbbiekből kiderül, ő is használta Khal-kokondülész históriáját (44v). A szigetvári eseményeknél annyit jegyez meg, Szulimán szintén itt adta vissza lelkét Mohamednek („Szoliman Czar takaise po Zygetom vmre Mahometu szuoiemu d vruku dusu”, 62v).

77 PETHŐ Gergely, *Rövid magyar cronica*, Bécs, 1660 (RMK I. 955), sztlan (Anno 1566).

népre terjedve minden írás nélkül”.⁷⁸ Látni fogjuk, a megállapítás szó szerint értendő, szó sincs humanista szövirágról. A másik: a Zrínyi-epika és a „népköltészet” kölcsönhatásainak tanulmányozásában sem azt nem tartom célravezető eljárásnak, hogy a pusztá névemlítés alapján az eposz lehetséges ihletői közé soroljunk tücsköt-bogarat, ahol „Zrinović bánnak” nyoma van a népi epikában, sem pedig azt, hogy a *Szigeti veszedelem* állítólagos folklorizálódását próbáljuk dokumentálni a „nép körében”.⁷⁹ Az egyes cselekményelemek narratológiai vagy tipologikus rendszerezésénél több eredményt ígér, ha magát az orális kultúra közegét próbáljuk rekonstruálni, amely körülvette a Zrínyieket, a maga eleve vegyes, elit és népi regisztert keverő, a nyelvi határokat átlépő voltában.⁸⁰ Ezen belül érdemes az autentikusnak tűnő (tehát az oralitásban hagyomá-

78 „... sluti se do suda svita prohodeći od naroda do naroda bez svakoga pisanja” – idézet, kommentár: Josip VONČINA, *Predgovor = Zrinski, Frankopan, Vitezović: Izabrana djela*, Zagreb, Zora-Matica hrvatska, 1976 (Pet Stoljeća Hrvatske Književnosti, 17), 11; valamint Lőkös István, *Recepcija Karnarutića u mađarskoj književnosti*, Croatica et Slavica Iadertina, 1(2005), 166.

79 Az alapvető szakirodalom: SZEGEDY Rezső, *Zrínyi Miklós és a Szigeti veszedelem a horvát költészetben* (I), ItK, 25(1915), 292–297; BAJZA József, *A szigetvári hős a horvát népepikában*, ItK, 47(1937), 10–21; *Zrínyi-énekek: A szigetvári hős Zrínyi Miklós alakja a szomszéd népek költészetében*, szerk. VUJICSICS D. Sztóján, ford. KISS Károly, előszó ORTUTAY Gyula, Bp., Katonai Kiadó, 1956; JUNG Károly, *Újonnan felfedezett horvát hősnének Szigetvár elestéről*, ItK, 91–92(1987–1988), 339–355; *Zrínyi-énekek és feljegyzések: Horvát, szerb, bosnyák és szlovák népi énekek*, kiad. FRANKOVICS György, Pécs, Frankovics, 2002. A horvát anyagról: Josip KEKEZ, *Sigetska bitka u usmenoj književnosti u usmena književnost u sigetskoj epopeji od Karnarutića do Vitezovića = Sigetska epopeja od Karnarutića do Vitezovića (1584–1684)*, ur. Nikica KOLUMBIĆ, Zadar, Hrvatsko filološko društvo, 1986, 67–83. Az általam is említett módszertani problémák jelzése: JUNG Károly, *Zrínyi-hagyományok a Balkánon: Vázlatos alkalmi áttekintés*, Iris, 13(2002), 129–139.

80 A „keveredés”, vagy inkább közlekedés szempontja (magas kultúra és népi regiszter, vallásos sőt, liturgikus és világi szövegek, illetőleg fikciós „szépirodalom” és krónikás szövegek között) a teljes korábbi rigómezei folklór-anyag (az ún. „koszovói ciklus”) geneziséét újragondoltatta a kutatókkal az utóbbi időben. A régi elképzeléseket a teljességgel autonóm népi keletkezésről és hagyományozódásról – vö. Vatroslav JAGIĆ, *Južnoslavenska narodna epika u prošlosti* (1880) = V. J., *Rasprave, članci i sjećanja*, prir. Marin FRANIČEVIĆ, Zagreb, Matica hrvatska–Zara, 1963 (Pet Stoljeća Hrvatske Književnosti, 43), 255–301 – egyre inkább felváltja az újabb konszenzus, mely szerint a rigómezei népepika nem a néphagyományban, hanem a korai hagiografikus irodalomban gyökerezik – REDEP, *The Legend of Kosovo, i. m.*, 256 –, lényegében annak folklorizált válfaja, s terjedése, fomálódása az ereklyék vándorlását követte: a kotori öbölben, Perastában, majd Dubrovnikban feltűnő epikai anyag a Hercegovinából Szent Száva ereklyéivel a török ildőztetés elől e vidékre áttelepülő pravoszláv szerzetesek mozgásához köthető, lásd REDEP, *O Žitiju... i. m.*, 5–39; ennek dokumentumait őrizte meg Bogišić híres gyűjteménye: *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*, skupio Valtazar BOGIŠIĆ, Biograd, Glasnik srpskog učenog društva, 1878 – repr. Gornji Milanovac, Lio, 2003, míg a Ravanicáról 1697-ben az Újvidékhez közeli Vrđnik kolostorába áthozott Lázár-ereklyék körül epikát örökítette meg Vuk Karadžić gyűjtése, vö. Aleksandar PAVLOVIĆ, *Rereading the Kosovo Epic: Origins of the „Heavenly Serbia” in the Oral Tradition*, Journal of Serbian Studies, 23(2009), 83–96. A 18–19. század során e gyűjtőtevékenység – Miočić-Kaćić, Kopitar, Karadžić és mások esetében – természetesen az erősödő nemzeti öntudatokhoz és irodalmi identitástudatokhoz is kötődött, vö. Aleksandar PAVLOVIĆ, Srđan ATANASOVSKI, *From Myth to Territory: Vuk Karadžić, Kosovo Epics and the Role of Nineteenth-Century Intellectuals in Establishing National Narratives*, Hungarian Historical Review, 5(2016), 357–376; Davor DUKIĆ, *Predgovor = Usmene epske pjesme*, I, prir. Davor DUKIĆ, Zagreb, Matica hrvatska, 2004, 9–59, itt: 21. skk. Úgy vélem azonban (s a következőkben emellett érvelek): ez az átpolitizáltság már a 17. században is megfigyelhető, s éppen a Zrínyiek a legkorábbi kezdeményezők. A korábbi korszak, bár ilyen kultúrpolitikai tudatosság

nyozott és/vagy közvetlenül a Zrínyiekhez köthető) közköltészeti alkotásokra figyelni, főként abból a szempontból, hogy vajon reagált-e Zrínyi Miklós ezek poétikai sajátosságaira (elbeszéléstechnika, metrika stb.).

Térjünk vissza Karnarutiéhoz, az ő kiseposzából is a már említett strófához: a szigeti vitézek a siklósi diadal után bugarkinjákat énekelnek az ősök dicső tetteiről. Az eposz születése és a szigeti ostrom között alig 18 év telt el, tehát a zárai költő idejében még élő gyakorlat volt ez az ünneplési forma. Az maradt azonban a következő fél évszázadban is. Zrínyi Péter Batthyány Ádámhoz írott kamaszos csínytevő levelére utalok, 1633. december végéről, amelyben feledhetetlen leírást ad a nagyszombati arisztokrata diáktársaság mindennapjairól: „Többet is írnék, de bátyám uram kobzolásal impediál, Baranyai uram is nem szűnik az száraz fának hasát vakarni [...] De higgye kegyelmed, ha egyebet nem, még ma egy davorit én is elzörgetek a Homonnai uram tamburásával”.⁸¹ Ez a davoria pedig (feltehetőleg az immár rövidsoros, deseterac-hősénekre gondol Péter) műfajilag az a davoria, ami bekerül a *Szigeti veszedelem* negyedik énekébe, majd onnan tovább vándorol az *Obsida sigetszka* lapjaira. Egy bizonyítékunk már van, hogy a Zrínyiek nemcsak ismerték, hanem maguk is aktívan művelték a délszláv hősi epikát – lássuk most a többit is. Hiszen még nem tudjuk, miről is szóltak ezek a hősénekek. Erre nézve pedig érdemes ahhoz a szerzőhöz fordulni, akinek a fontosságát R. Várkonyi Ágnes sosem győzte hangsúlyozni Zrínyi Miklóssal kapcsolatban: a fantasztika egyházegyesítőhöz, nyelvreformerhez és politikaelmélet-íróhoz, Juraj Križaničhoz.⁸²

Križanič (1617–1683) korának egyik legképzettebb polihisztorja volt, aki kalandos élete fénypontjáról zuhant a kegyvesztettség legmélyebb bugyrába. Moszkvában igyekezett győzködni a cárt a keleti és a nyugati kereszténység egyesítéséről, s mintegy mellékes feladatként a török elleni felszabadító hadjáratban való részvételről, az orosz-szal rokon balkáni szláv népek megsegítéséről, amikor tisztázatlan okok és egy névtelen feljelentés következtében másfél évtizedre a szibériai Tobolszkban találta magát. Itt írta az 1660-as években alapvető teoretikus művét, a *Beszélgetések a hatalomról* (*Razgovori ob vladateljstvu / Politika*) címmel, amely a pánszláv gondolat és az újsztoikus politikai filozófia sajátos keveréke.⁸³ A szakirodalmat még évtizedekkel korábban, a csáktornyai Zrínyi-könyvtárban kezdhette gyűjteni: Zrínyi Miklós ugyanis éveken keresztül, 1642-től 1646-ig, tehát éppen az eposz írása idején, a közeli Nedelišcén nyújtott neki menedéket (szó szoros értelmében) magasabb megbízások elől, amelyek eltérítheték volna nagy álmától, a moszkvai utazástól és az egyházegyesítő, uniós tervekre való

nélkül, de hasonló példáit mutatja a folklór, a vallásos hőskultusz és a magaskultúra keveredésének – lásd például CSORBA Dávid, *Mohács – egy „mesemondó” szemével: Emlékezeti rétegek Szerémi György Epistolájában*, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2012, 104–114.

81 Zrínyi Péter Batthyány Ádámnak, Nagyszombat, 1633. dec. 27. Közli TAKÁTS Sándor, *Zrínyi-levelek* = T. S., *Magyar küzdelmek*, Bp., Genius, 1929, I, 51.

82 R. VÁRKONYI Ágnes, *Horvátország reménye: Juraj Križanič és a nemzetközi törökellenes szövetség* = R. V. Á., *Európa Zrínyije: Válogatott tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2010, 173–201.

83 Életéről és munkásságáról összefoglalóan Ante PAŽANIN, *Uvod u Križničevu Politiku* = Juraj KRIŽANIČ, *Politika*, Zagreb, Golden marketing, 1997 (Povijest Hrvatskih Političkih Ideja, I/3), 7–60. A tekintélyes méretű Križanič-bibliográfia a kiadás évéig: *uo.*, 61–91. Magyar vonatkozásairól Kiss Farkas Gábor, „*Difficiles nugae*”: *Athanasius Kircher magyar kapcsolatai*, *ItK*, 109(2005), 436–468.

felkészüléstől.⁸⁴ Az ismert tények alapján szoros kapcsolatot feltételezhetünk a tudós egyházi ember és a fiatal főúr között. Nedelišće kegyurai a Zrínyiek voltak, s a kor gyakorlatától alaposan eltért volna, ha az alig három kilométerre fekvő falu plébánosa nem járt volna fel a csáktornyai várba. Az *Áfium* oroszokról szóló eszme-futtatása („Muszkát nem számlálom [...] noha tudom, hogy némely nagy emberek nem tudom micsodás reménségeket csináltak magoknak”) a Križanićsal folytatott, feltehetőleg heves viták emlékét őrzi.⁸⁵ Ha politikáról beszélgettek, nyilván költészetéről is, vélhetnénk; erről a lehetőségről az eddigi kutatás nem vett tudomást, pedig érdemes számot vetni, mi minden következhet belőle. Križanić ugyanis jelentős alakja a zeneelmélet történetének,⁸⁶ s noha jelentős muzikológiai munkái elvesztek vagy egyelőre lappanganak, egy rövidebb, önállóan fennmaradt *De musica* írásában igen érdekes nyomai maradtak költészettel kapcsolatos nézeteinek, s joggal tételezhetjük fel, hogy ezek valamilyen mértékben Zrínyire is hatottak. Ezúttal csak néhány idézetre szorítokozom; az első történeti jellegű, s mivel szerzőnk ifjúkorára vonatkozik, különösen érdekes számunkra, mivel Križanić Zrínyi-birtokon, az Ozalj melletti Obrh faluban született, emlékei tehát bizonyára a Zrínyi-udvarra is (vagy talán csak arra) vonatkoznak.

A horvátoknál és a szerbeknél még a mi gyermekkorunkban is élt a rómaiak szokásának utánczása. Magam is láttam, hogy amikor nemesek és vitézek ültek a lakománál, hátuk mögött katonák álltak, akik az ősökrol már említett dicséreteket énekelték. [...] E dalok mind Markó királyfi, Novák Debelják, Milos Kobilics és más hősök dicséretét zengték, akik mintegy háromszáz évvel ezelőtt éltek, abban az időben, amikor a török uralma alá vetette ezt a vidéket.⁸⁷

84 Križanić úgy tűnik, személyesen is jó kapcsolatot ápolt Lippay György érsekkel is, akit nyilván uniós egyházpolitikai elképzelései érdekeltek. A nedelišćei évekről, a Zrínyi-könyvtár feltehető használatáról: Ivan GOLUB, *Zrinski, Križanić i Lippay: Tragovi dodira = Susreti dviju kultura: Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti*, ur. Sándor BENE, Zoran LADIĆ, Gábor HAUSNER, Zagreb, Matica hrvatska, 2012, 383–446, itt: 404–411.

85 ZRÍNYI Miklós, *Az török áfium ellen való orvosság* = ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, I, *Költői művek*, s. a. r. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1958, 647–648. Križanić feltételezhető hatásáról erre a részre: Prošperov NOVAK, *Povijest hrvatske književnosti*, III, i. m., 440–441.

86 Stanislav TUKSAR, *Juraj Križanić, His Treatise De Musica (1663–1666) and His Remarks on Performing Practices, Diasporas: Circulations, migrations, histoire*, 26(2015), 35–55.

87 „Apud Croatos et Serbos adhuc nobis pueris viguit aliqua istius Romanae consuetudinis imitatio. Vidi enim convivio assidentes nobiles ac militares viros: et post terga ipsorum stantes milites, qui canebant praedictas maiorum laudes. Unus quispiam alta voce decantabat unum versum, et tibia alternatim flabat alterum versum, uno cum timpanista modice percutiente timpanum. Inter plebeios autem homines aliquis ex convivii mensae assidens canit aliquod antiquum. Omnia autem illa cantica continent laudes Marci Cralevitii, Novaci Debeliaci, Milosti Cobilitii et aliorum quorundam heroum, qui vivebant ante 300 annos, quando Turci illos regiones subegerunt.” A *De Musica* kritikai kiadása: A. L. GOLDBERG, J. P. AVVAKUMOV, A. S. BELONENKO, V. G. KARCOVNIK, *Traktat o muzike Jurja Križanića*, *Trudy otdela drevnerusskoj literatury*, 38(1985), 357–410, itt: 368. A részletet (kontextus nélkül) először közölte Vatroslav JAGIĆ, *Gradja za slovinšku narodnu poeziju*, Rad JAZU, 10(1876), 119.

Az idézet önmagáért beszél, s megerősíti a feltevést, hogy bizony Zrínyi Miklós maga már gyermekként is találkozott Rigómező hőseivel (Križanić ifjúkora egybeesik Zrínyiével). Miért ne beszélhettek volna később is ezekről a dalokról, amelyek a délszláv egyesülést a nyelvkérdésnél kezdő, közös balkáni grammatikát kidolgozó tudóst később is szenvedélyesen érdekelték. Pillantsunk bele a Zrínyi-könyvtár egyik értékes darabjába, Athanasius Kircher *Oedipus Aegyptiacus*ába (Róma, 1652), amit a bejegyzés szerint személyesen Lippay érsek ajándékozott költőnknek.⁸⁸ A kötetben, a soknemzeti-ségű ajánló karban, amely Kircher ösztönzésére III. Ferdinánd császárnak dedikálta a vaskos művet, Zrínyi régi ismerőst üdvözölhetett: Juraj Križanićot. A több változatban megfogalmazott „illír” szövegegyüttesből most csak két darabot emelek ki: a második vers (*Davorija Sarbski*) a bugarcsticák hosszú soraiban szól, a negyedik pedig, a „horvát” davoria, a verstani irodalom tanúsága szerint az első kísérlet a horvát nyelvű hexameter írására.⁸⁹ Ha hozzászámítom ehhez, hogy Križanić zenetörténeti értekezésében a hajdútáncot is magyar táncfajtaként határozza meg (s ezzel eldönti az egyébként nem egyértelmű kérdést, minek tekintette Zrínyi a fegyveres táncot, amiről Bonfininél olvasott, s amit átköltöztetett a délszláv bugarkinja-recitálók társaságába),⁹⁰ akkor azt hiszem, nem rugaszkodom el túl messzire a valóságtól, ha felteszem, hogy a nedelišcei vagy inkább csáktornyai beszélgetések metrikai, ritmikai kérdések taglalásáig is elementek. Sőt a nyelvkarakterológia kínos kérdéseit sem kerülték meg, ti. azt a kérdést, hogy mely nyelvek alkalmasak a költészetre és melyek kevésbé, s a különböző nézeteket metrikai érvekkel argumentálták. Legalábbis erre enged következtetni Križanić első megjegyzése, amely a magyar nyelvre vonatkozik: „A magyar nyelvnek van valamiféle készsége a szomorú és a heves melódiára: bár szavai kevésbé kellemesek.”⁹¹ Mintha ez a gondolat köszönne vissza a *Syrena*-ajánlásból, ahol Zrínyi a török, horvát és deák szavak magyarba keverésének gyakorlatát mentegeti.

De azért ne essünk kishitűségbe, a délszláv nyelvekről Križanić még lesújtóbban nyilatkozik:

A mi szláv nyelvünk teljességgel alkalmatlan bármely költői műfajra: a szerbek és a horvátok ezért énekelnek elnyújtott hangon, s ezért ismételnék minden sort kétszer; ám énekeik teljességgel izetlenek, s nélkülöznek minden zenei vagy poétikai szabályt. Valahány szó vagy akár szótag van bennük, annyi vétség a költészet ellen.⁹²

88 Athanasius KIRCHER, *Oedipus Aegyptiacus, hoc est universalis hieroglyphicae veterum doctrinae temporum iniuria abolitae instauratio*, I, Roma, Mascardi, 1652 = *Bibliotheca Zriniana, i. m.*, 324 (kat. 398, BZ 249/I).

89 *I. m.*, sztlan (az ajánlóversek között). A *Davorija Sarbski* kezdete: „Kliknite mi silna cara mila bratyo, i druxino / Nacni more Davoriju, ili qu iu ja za peti”. A *Davorija latinski* (ti. a horvát davoria): „Ni cestiti caru, tvim dikam bilo dovolyno / Ca se neizbroinih glasom proslavlyase lyudi”. Vö. Ivan SLAMNIG, *Hrvatska versifikacija: Narav, povijest, veze*, Zagreb, Liber, 1981, 35, 48–50.

90 „Apud Ungaros est quaedam saltatio, quae appellatur Haidonica. Liricen Liram praecinit et miles quispiam saltat pedibus contractis, it ut sedere videatur et interea nudam frameam celeriter vibrat ac gesticulatur.” KRIŽANIĆ, *De musica, i. m.*, 369.

91 „Ungarica lingua habet aliquam aptitudinem ad mestam et vehementem melodiam: sed verba habet parum suavia.” *Uo.*, 379.

92 „Quia vero lingua nostra Slavonica prorsus inepta est ad omne genus carminum: ideo Serbi et Croati

Ezzel szemben:

Vannak nemzetek, amelyek nyelve alkalmas mind a versre, mind az énekekre: ilyenek mindenek előtt a török, a görög és a magyar nyelv. Ezekben ugyanis sok és változatos hangsúly van, könnyű nagon kifejező dallamokat alkotni velük, sok ilyet is alkotnak.⁹³

Nem akarom azt sugallni, hogy Zrínyi éppen Križanić hatására döntött a magyar nyelvű versírás mellett (bár nem érdektelen apróság, hogy itt egy szláv, sőt pánszláv tudós dicséri a magyar nyelvet). Mégis azt hiszem, egy két- (de inkább három-) nyelvű költő esetében a nyelv választását a horvát kutatás által hangsúlyozott gazdasági vagy a magyar kutatók által preferált politikai okoknál erősebben határozza meg az, hogy melyik nyelvet tartja alkalmasabbnak választott tárgya megverselésére. Ez ügyben pedig, ha Križanić véleménye nem is perdöntő, de azért figyelmen kívül nem hagyható dokumentumnak számít.

Vonjuk le a könnyen adódó következtetéseket. (1. **tematikai**) Zrínyi gyermekkorától ismerte a koszovói legendáriumot, annak feltehetően két regiszterét is, az egyházit a pravoszláv lakosság közelsége miatt, és az orális epikait. (2. **nyelvi**) A horvát nála bizony szerb „cronika” is lehet (nemcsak azért, mert vegyes közegben mozgott, hanem azért is, mert testvére és sógornője, illetve sógora, az ún. „ozalji kör” tudatosan dolgozott ki a három nagy délszláv nyelvjárást ötvöző költői koinét, s ebben úgy látszik, Križanić nyelvújító törekvéseinek is szerepe volt). (3. **poétikai**) Akármennyire is magyar verset írt Zrínyi Miklós, a fülében ott voltak a Križanić által malíciózusan jellemzett szláv népének kötetlen szótagszámú, ingadozó metszetű sorai, ezek tehát legalábbis alternatív magyarázatul szolgálhatnak a „szabálytalan” verseles sokat vitatott kérdésére.

Ez utóbbi szempont megérdemel egy rövid metrikai kitérőt, hiszen a gigászok csatája, Horváth János, Vargyas Lajos és Klaniczay Tibor vitája a Zrínyi-versről évtizedekkel ezelőtt nem oldódott meg, csak lezárult.⁹⁴ Talán érdemes emlékeztetni rá, hogy Horváth János, aki purifikátori hévvel utasította el Németh László szabad szótagszámú tagoló verses ötletét, s annak felmelegítési kísérleteit látta Vargyas és Klaniczay nagyrészt izoszillabikus, de szabad cezúrással ütemezési kísérleteiben, végül maga is hajlott egy különös megoldásra, a recitáló stílusból adódó „egybeolvasásra” a 12-es Zrínyi-sort illetően. Példája az Árgirus-nóta csángóknál lejegyzett formája volt, amelyben a recitáló ritmus „cezúra nélkül szalad végig a 12 szótagon”.⁹⁵ Mármost a horvát metrikai nyelvelbeszélés

canunt tardissima voce, et semper eundem versum bis repetunt: et carmina sunt omnino inepta, et nullam carminum seu musicae aut poeticae legem habentia. Imo quot fere sunt verba, aut sillabae, tot sunt errores contra poesim.” *Uo.*, 368.

93 „Itaque nationes quaedam habent linguas aptas ad versus et ad cantum: et tales praecipue sunt lingua Turcorum, Graecorum et Ungarorum. In his enim linguis sunt multi et varii accentus, et melodiae valde affectuosae facile componuntur, et compositae sunt plurimae.” *Uo.*, 379.

94 VARGYAS Lajos, *Zrínyi ritmusa*, It, 33(1951), 452–464; KLANICZAY, *i. m.*, 286–305.

95 HORVÁTH János, *Vitás verstani kérdések* = H. J. *Verstani munkái*, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2004, 739–868, itt: 820–821.

arról szól a 16–17. századot illetően, hogy – főként a partvidéken és Dubrovnikban – a korábban univerzális 12-es sort kiszorítja a 8-as (a példa éppen Gundulić *Osmanja*). A 12-es megmarad „jelölt” sorfajtnának: nem témafüggetlen, általánosan használt forma, hanem adott témához és területhez, illetve műfajhoz rendelődik. Ezért írta például Karnarutić a maga kiséposzát párrímes alexandrinban, mutatni akarván a Marulić-hagyományhoz való csatlakozást; mindazonáltal ő szinte hibátlanul szabályos verselést alkalmaz.⁹⁶ Zrinyiek északi vidékén azonban más a helyzet: itt a népköltészeti alapforma is 12-es, olykor 6-osokra törve. Ez a 12-es két jellemző sajátosságot mutat: nagyrészt izoszillabikus (de olykor ingadozó szótagszámmal), valamint a sor csak kétütemű, nincs benne kisczúra; az az egy metszet pedig, ami pedig van, szabadon mozog a sorban.⁹⁷ Pillantsunk vissza Križanić példásorára: a „harvacki” vers 7-es és 8-as rövidsoros vers, a „sarbski” hosszúsoros változó (15–18) szótagszámú bugarstica, a „latin” davoria hexameter, a „staroslovinski” ének pedig ingadozó szótagszámú, szabad ütemhatárú kétütemű 12-es!

Van-e ilyen vers, mint ez utóbbi, szigetvári (vagy az analógia lehetőségére is figyelve: rigómezei) tematikával Zrínyi és a *Szigeti veszedelem* születésének közelében? Igen, van, nagyon is ismert, a lelőhelyét *Murántúli daloskönyvnek* hívják, a címe pedig – hiányozván az első két lap, a filológusok keresztelték el – *Pjesma o Sigetu*, azaz *Ének Szigetvárról*.⁹⁸ A négyrészes epikus ének valamikor az 1590-es évek első felében keletkezett, talán nem függetlenül a kezdődő 15 éves háborútól, és több mint valószínű, hogy Zrínyi György környezetében.⁹⁹ Elég, ha egy strófát mutatok belőle, hogy látszszék: arról a verselésről van szó, amely Zrínyi számára otthonosan szólt, és amelyen a *Szigeti veszedelem*, a magyar négysarkú 12-es felé mozdulva, még sokat is javított, például rímessé tette.¹⁰⁰ Vagy ha úgy tetszik, s a másik oldalról tekintve: a monoton magyar formát Zrínyi a maga másik költői anyanyelvére támaszkodva próbálta oldani. (Horváth János magyarázata, aki szó szerint veszi Zrínyi kijelentését a *Syrena*-bevezetőből, a korrigálás hiányáról, az elméje „első születését” rögtönzésnek értelmezve, elfogadhatatlan, hi-

96 A kiindulópont: Vatroslav JAGIĆ, *Dvanaesterac u starijim pjesmama slavenskih (srpskohrvatskih) pjesnika u Dalmaciji* = V. J., *Rasprave...*, i. m., 302–324; a 12-es funkcióváltásáról: SLAMNIG, i. m., 36; PAVAO PAVLIČIĆ, *Barokni stih u Dubrovniku*, Dubrovnik, Matica hrvatska, 1995, 77.

97 JAGIĆ, *Dvanaesterac*, i. m., 313; SLAMNIG, i. m., 43, 60–62.

98 *Pjesma o Sigetu* = *Hrvatski kajkavski pisci*, I, *Druga polovina 16. stoljeća*, prii. Olga ŠOJAT, Zagreb, Matica hrvatska–Zora, 1977 (Pet Stoljeća Hrvatske Književnosti, 15/I), 211–223.

99 A kutatástörténet historiográfiáját összefoglalja és megfogalmazza a feltevést, mely szerint az ének talán egy elveszett magyar históriás ének fordítása: JUNG Károly, *Zrínyi-hagyományok a Balkánon: Vázlatos alkalmi áttekintés* = J. K., *Elbeszélés és éneklés: Újabb magyar és egybevető folklorisztikai tanulmányok*, Újvidék, Forum, 2004, 179–190, itt: 183–189. Újabb a kéziratról és magyar kapcsolatairól: LŐRKÖS István, *Litteratura kajkaviana: A kaj horvát irodalomtörténet magyar szemmel*, Bp., Kairosz, 2014, 20–34; a *Pjesmáról*: 37–55.

100 „Kako Turci vidiše sigečko pogibelnost, / Sigeta grada veliko rasipanje, / Lekmesto oni vsi gori zakrirknoše / »Hala, hala, hala« s tem velikom glasom. [...] Ino mi počne Zrinski v petek večerjati, / dobre viteze včini vse zezvati, / ino mi počne batrivno govoriti: / »Večerjamo vezdaj, mâ leipa gospoda, // Sutra do te dobehočemo večerjati / pri Gospodni Bogi, vu njegovoj zmožnosti. / Veselo čakajmo mi te naše smrti, / kô nam je strpeti za kršćansko vero.” *Quarta pars*, 1, 4, 5. str., i. m., 219–220. Az ütemek és szótagszámok: 7,7 5,7 6,6 6,6 || 5,8 5,5 5,7 6,6 || 6,7 6,7 6,6 6,6.

szen ebben a korban alacsony fokú írástudással is illett tökéletes 12-est alkotni.)¹⁰¹ A fiatalabb Zrínyi azután tovább „javítja” a verselést, mintha csak Horváth Jánoshoz járt volna iskolába: olyan merevvé teszi, hogy annak azután költőként maga már nem tud megfelelni, de a metrikája szinte hibátlan: kétütemű, izoszillabikus 12-esek, négy soros strófában, a sorvégi rím mellett végigvitt belső rímmel. (Zrínyi Péter tartja egyébként a második helyet a horvát hexameter-kísérletek versenyében: ő ugyanis lefordította a bátyjánál csak latinul szereplő Petronius-idézetet az ajánlásban.)¹⁰²

Nemcsak a verselés, igen sok tartalmi elem is arra utal, hogy a *Pjesma o Sigetu* bizonyosan ott volt Zrínyi Miklós keze alatt – kérdés, lehetett-e ez a „horvát cronika”, amiről az ajánlás beszél? Ami a szultán halálát illeti, nem. A *Pjesma* ugyanis szokatlan változatot ad elő: a kirohanó Zrínyit lelövik, levágott fejét Szulejmán elé hozzák, aki erre elátkozza janicsárjait, amiért nem élve fogták el a hőst, bosszankodik, hogy nem fogadta el ajánlatát, hiszen királyságot ígért neki, s még meg is könnyezi ellensége halálát. A kódexből itt több strófa hiányzik, amely a szultán betegségét részletezhette – a befejezésben annyi maradt meg, hogy az ostromot követő napon Szulejmán is kiadta lelkét. A *Pjesmáról* a magyar kutatás persze szeretné úgy tudni, hogy a magyar törtéris énekek hatását tükrözi, esetleg hogy egy magyar változattól a Zrínyiek közelében készült fordítás-adaptáció.¹⁰³ Az én véleményem ettől eltér. Azt gondolom, hogy az ének világosan bizonyítja: a rigómezei mítosz kör elért a Muraközig, sőt, a Murán túlra is, hatása a versben tetten érhető; másfelől pedig: a szultán halála nem népköltészeti lelemény. Ami az előbbi tételt illeti, már a horvát kutatás felhívta a figyelmet a sztereotip bugarstica-formulák jelenlétére a szövegben (*hervacka gospoda, vengerska gospoda, dobrimi vitezi, dobrimi junaki* stb.).¹⁰⁴ Ehhez azonban mindenképpen hozzá kell tenni: van két olyan elem, amely erősen rokonítja az *Éneket* a szigeti ostromról szóló egyetlen hiteles hosszúsoros bugarsticával, a *Ban Mikloš Zrinski u Sigetu graduval*. Az egyik: a délszláv elbeszélő epika zömétől eltérően, a törökökről itt nem tisztelettel, hanem gyűlölettel beszélnek, állandó jelzőjük (formulaszerűen ismétlődően mind a bugarsticában, mint a *Pjesmában*) az „átkozottak” (*prokleti*). A másik ilyen elem ismét csak formula: a „víg halál” toposza. Mind a két műben számos alkalommal, rendkívül hangsúlyosan fordul elő.¹⁰⁵ Olyan erős ez a mártíriumot jellemző vidámság, hogy óhatatlanul arra gyanakszik az ember, amit már Zrínyi költői tájékozódása kapcsán említettem: nemcsak az orális epika, hanem közvetlenül, a liturgián keresztül, a *Služba*, Danilo pátriárka és az első Ravanicai Névtelen szövegeiből származott át az orális hagyományba, majd abból a *Pjesmába*. Onnan aztán – éppen Zrínyi Miklós eposza és verseskötete révén (ne feledjük, nemcsak a szigeti hősök hálnak „vigan”, a költő magát is azzal ajánlja

101 HORVÁTH, *Vitás verstani kérdések, i. m.*, 822. Az a bizonyos „első szülése elmémnek” kitétel Zrínyi előszavában nem valódi mentegetőzés, hanem nagy valószínűséggel rejtett Tasso-idézet; a szóba jövő locusokat lásd BENE, *Szigeti veszedelem, i. m.*, 144–145.

102 SLAMNIG, *i. m.*, 50–52.

103 LŐRKÖS, *Litteratura kajkaviana, i. m.*, 54–55; JUNG, *Zrínyi-hagyományok, i. m.*, 183–189.

104 KEKEZ, *i. m.*, 82 (20–21. lj.).

105 „Kako ban je njima rekao, tako bjehu učinili Mladi Ugričići, / Pak veselo izjezdili iz Sigeta bjela grada.” *Narodne pjesme, i. m.*, (1878), 97–100, itt: 99.

a *Peroratió*ban: „vigan burittatom hazám hamujával”) – visszaáramlik a magas költészetbe, az elit irodalmi regiszterbe.

A *Pjesma* csúcspontján, a negyedik rész bevezető strófáiban, a reális helyzetnek mindenben ellentmondó, logikátlan módon, péntek este vacsorán gyűlnek össze a védők:

És pénteken immár készülődött Zrínyi,
vacsorázni hívta összes vitézeit;
nékik azt mondotta, őket bátorítván:
Költsük el, jó uraim, most vacsoránkat.

Holnap ilyen időtájt vacsoránk leszen
az Úristennél, az ő nagy hatalmában.
Vigan várjuk hát meg halálnak óráját,
Keresztény hitünkért kapjuk azt cserébe.

Ne reménykedjünk többé királyainkban,
hanem Krisztusban, királyok királyában,
ki megvédhet minket a gonosz pogánytól
Ne szomorkodjunk hát, örvendezzünk inkább.¹⁰⁶

Ebben a részletben nehéz volna mást látni, mint a koszovói legenda hatását: mennyei és földi királyság hasonlították össze, mint Danilo és a Ravanicai Névtelen szövegeiben, az „utolsó vacsora”-motívum a Lázárról szóló népi epika elmaradhatatlan eleme (önálló kidolgozást a *Knezeva večerá*ban kap), s a folytatás sem különbözik:

Ne hagyjuk magunkat rabként elhurcolni,
Mint aprójószágot, úgy összefogdosni,
Vigan mindahányan ragadjunk most kardot,
Így mutassunk példát s hűséget az Úrhoz.

– szól a *Pjesma*,¹⁰⁷ hűen visszhangozva a liturgikus szövegeket.

Összegezve tehát: azt gondolom, hogy Klaniczay Tibornak részben mégis igaza volt, amikor arra gyanakodott, hogy a „néphagyományban” már lezajlott valamiféle fúzió a szigetvári és a koszovói anyag között. Motívumok vándorlását, átköltözését igyekeztem most én is megmutatni. Ám abban nem volt igaza, hogy ezek közé a szultán személyes megölése is odatartozna. Erre nincs példa, ezt a lépést maga Zrínyi Miklós tette meg – azonban nem győzöm hangsúlyozni: maga is mint „nép”, azaz mint az orális epika poétikai hagyományainak követője. A lépés legitimálására persze nem áttalott Tassót jegyzetelni, s ha megkérdézték volna, bizonyára erre a B-tervre hivatkozott volna. A kérdés azonban – sokadszor, most éppen ebben a

106 Frankovics György fordítása = *Zrínyi-énekek és feljegyzések*, i. m., 96.

107 Lőkös István fordítása = *Litteratura kajkaviana*, i. m., 50.

vonatkozásban – nem az, hogy használta-e Tassót, hanem az, hogy mire használta? De nem ő volt az egyetlen, akit a téma szenvedélyesen érdekelt. Öccse szintén anyanyelvüként beszélt az olaszt, könyvtárának fennmaradt töredékei azt mutatják, ugyanabban az irányban tájékozódott, mint Miklós, s ha lehet, még nála is nagyobb érdeklődéssel tanulmányozta (s művelte) a népköltészetet, illetve ál-népköltészetet. A fentiek alapján azt lehetne gondolni, hogy a számos népi „Zrínyi-ének” közül mindössze kettőről gyanítom, hogy genezisük nagyon közel esik Zrínyi György korához és köréhez: a hosszúsoros bugarstica (*Ban Mikloš Zrinski u Sigetu gradu*) és a most bemutatott *Pjesma o Sigetu*. Ezt a megállapítást most pontosítom: van még egy, amely nem oda esik közel, hanem jóval korábbi, ha úgy teszük, grantáltan ősi darab. Viszont éppen Zrínyi Péter hagyatékában maradt fenn.

Srpska nastojanja (Zrínyi Péter, a folklorista)

Idézzük fel még egyszer a magyar eposz II. énekének török hitszegésről szóló strófáját.

Forgasd föl az egész magyar historiát:
De még az régít is, az görög chronikát,
Meglátod, hogy török ollyat nem fogadhat,
Az kit ű tenéked örömet megáll s tart. (II, 58)

Zrínyi Péter kétszer kezdett neki a *Szigeti veszedelem* fordításának. Először a VIII. énekig jutott, majd félbehagyta, s a második nekifutásra már az egész *Syrena* kötetet lefordította. Az első változat kéziratában ezt a strófát pontosan adja vissza:

Prošti vsakojake bar ti hištorije,
vse grčke kronike nove i starije:
čim već da obeća Turak marlivije,
tim mu običane nestanovitije.¹⁰⁸

A második, nyomtatásban is megjelent változat már kissé másként szól:

Prošti vsakojačke svita hištorije,
Nastojanja srbske i pisma širije,
Latinske, dijačke slova vse meštrije,
I kronike grčke nove i starije.¹⁰⁹

108 „Forgass csak át mindenféle históriát, / az összes görög krónikát, újakat és régebbieket: / minél állhatatosabban ígér neked a török valamit, / annál megbízhatatlanabbak az ígéretei.” Petar ZRINSKI, *Adrijanskog mora sirena*, prir. Tomo MATIĆ, Zagreb, Jugoslavenska Akademija, 1957, 322.

109 Uo., 58.

Magyarul: „Olvasd át az összes világtörténetet, a szerb énekeket és a hosszabb verseket, a mindenféle latin, olasz munkákat s a régiebb és újabb görög krónikákat”. Zrínyi Péter világosan utal rá, hogy hosszú soros bugarsticák („nastojanja srpska”) és rövidsoros, de terjedelmesebb hősénekek („pisma širija”) is bekerültek a források körébe. Ami mármost Szulejmán halálának leírását illeti, nyilvánvaló, hogy a kérdés vita vagy legalábbis eszmecsere tárgyát képezte a testvérek között. Bár a Péter részfordítását tartalmazó bécsi kézirat befejezetlen, s a záró ének nem szerepel benne, de azért ki lehet következtetni az eredeti elképzelést. A kézirat második énekében pontos fordítását olvassuk a magyar *Szigeti veszedelem* utalásának, ahol Isten maga mondja Zrínyinek Szulejmánról: „De ő nem fogja te romlásodat látni, / Mert vitéz kezeid miát fog meghalni” (II, 85: 1–2) – a horvátban: „Ali smrti tvoje ta vuk vidit neće, / ar ga će obalit mrtva tvoje pleće”.¹¹⁰ (Szó szerint: „mert kezed fogja őt halottan ledönteni.”) Itt tehát még azonos a terv Miklóséval – a nyomtatott verzió azonban alaposan eltér ettől: „Niti smrti tvoje ta vuk vidit neće / jer ga plti svoje prvo znoji stoće”.¹¹¹ Azaz: Szulejmán azért nem látja a halálokat, „mert saját levébe fullad majd bele”. Mi magyarázhatja a változtatást?

Az semmiképpen, hogy Zrínyi Péter az eposz végén ne rugaszkodna ugyanolyan messzire a valóságtól, mint bátyja a szultán halálának leírásakor. A fantasztikus elem ugyanaz: a szigeti hős keresztülvágja magát a testőrségen, és eljut Szulejmán sátráig. Ha a szokott módon szemelgetnének a forrásokat, és csak a 16. századi eseményre vonatkozó folklór-anyagban keresgélnének, sosem gondolnánk, hogy a megoldás egészen közel van, szinte kiszúrja a szemünket. A horvát szakirodalomban régóta ismert, sőt, az egyik legszebb, legköltőibb bugarsticaként tartják nyilván az *Ének Szilágyi Mihályról* (*Popevka od Svilojevića*) címűt.¹¹² A szöveg azért is különösen fontos, mert a műfaj és a versforma legészakibb előfordulása, nyelvtörténetileg is érdekes, hogy mindhárom horvát nyelvjárás rétegei felfedezhetők rajta – az utolsó talán éppen a feljegyző, Zrínyi Péter köréből, mert bizony ő írta le magának a szöveget, állítólag 1663-ban. Azért állítólag, mert a kézirat, a 19. század közepi első publikáció után elveszett, pontosabban azóta is lappang. A magam részéről biztos vagyok benne, hogy Zrínyi Péter már jóval korábban (1663 előtt) ismerte az éneket, amelynek egyébként több változata is megőrződött, rövidsoros formában.¹¹³ A cselekmény típus-szüzsé: a szultán megkérdi bebörtönzött rabját, Szilágyi Mihályt, ki volt az a vitéz, aki Rigómezőn a csatában hattollú buzogánnyal kergette a katonáit? Szilágyi válasza: Markó királyfi. A szultán kérdi: ki volt a hosszú bajszú hős, aki kopjájára tűzte az ellenséges katonákat? A válasz: Sekula (ti. Székely László, Szilágyi sógora). Majd az utolsó kérdés: és az ki volt, aki harc közben egészen a szultáni sátorig hatolt, elvágta annak köteleit, s kis híján magát a szultánt is

110 *Uo.*, 325.

111 *Uo.*, 62.

112 Kiadva: *Popivka od Svilojevića = Narodne epske pjesme*, I, prii. Olinko DELORKO, Zagreb, Matica hrvatska-Zora, 1964 (Pet Stoljeća Hrvatske Književnosti, 24), 50–52. Alapvető szakirodalom: Maja BOŠKOVIĆ-STULLI, *Popevka od Svilojevića (iz ostavštine Petra Zrinskoga)*, Narodna umjetnost: Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, 9(1972), 23–39.

113 Lásd Olinko Delorko jegyzetét = *Narodne epske pjesme*, 208.

megölte? Szilágyi válasza: én voltam. A szultán erre jutalmul felajánlja: Szilágyi megválaszthatja halála módját. Ő annyit kér, tegyék hátrakötött kézzel lovára, és küldjenek utána 300 vitézt – a janicsárok azonban nem akarnak nemtelenül küzdeni, eloldozzák Szilágyit és fegyvert adnak neki, aki ezután mind a háromszázat levágja, csak egyet hagy életben, hírvivőnek.

A szöveg bekerült a magyar irodalomtörténet-írás látókörébe is, de csak mint a *Szilágyi és Hajmási*-monda változatával foglalkoztak vele.¹¹⁴ Mivel Zrínyi neve nem fordul elő benne, senki nem hozta kapcsolatba sem a szigetvári hőssel, sem a költő dédunokákkal. Armin Pavić már a 19. század végén mesteri módon szálazta szét a történeti és a fiktív elemeket a szövegben.¹¹⁵ Elemzésében bizonyította, hogy az *expressis verbis* a második rigómezei ütközetre (1448) hivatkozó *Popevka* valójában a nyolc évvel későbbi nándorfehérvári ostrom végső szakaszának emlékét őrzi: Szilágyi ott az utolsó pillanatban kap felmentő se-reget, amelynek élén Hunyadival együtt kitörnek, s egészen II. Mehmed szultán táboráig vágják előre magukat, a harcban maga az uralkodó is megsebesül. A szüzsé majd tovább vándorol, Vuk Karadžić kései lejegyzésében már Hunyadiból és a kőszegi Jurisics Miklós-ból gyúr a hagyomány „Jurisics Jankót”, akit Szulejmán szultán kérdezet majd hasonló módon. A számunkra érdekes pont azonban itt a sátor, pontosabban a sátorkötelek. A kötelek („konopci šatora”) a versben kétszer kerülnek elő, még hozzá különös hangsúllyal, hiszen a konvenciók szerint egyszer a szultán kérdez rájuk, egyszer pedig Szilágyi ismétli több soron át a szultán szavait.¹¹⁶ Azt hiszem, nem gabalyodom túlzottan közéjük, ha azt feltételezem, hogy Zrínyi Pétert ez az ének ihlette bátyja hagyományos eposzi eljárásának felülbírálására, Szulejmán sátorkötelek általi önmegfojtásának víziójára. Módszere szintén az orális énekek alkotóinak technikáját idézi, ugyanúgy, mint bátyjéé. Ami ott filológiaiilag igazolható volt, itt legalábbis erősen feltételelezhető: az orális epika poétikai alapeljárása a történeti analógia behelyettesítő alkalmazása. A különbséggel együtt a vetélkedés szándéka is kitapintható az *Obsida Sigeckában*. Ha az idősebb Zrínyi fivér az első koszovói csata mítoszát költöztette Szigetvár alá, a fiatalabb sem adta alább, ugyanazzal a módszerrel a második rigómezői ütközet motívumait hozta át az Almás-patak partjára.

Epikai fájdalom, regionális emlékezet és az „országos dolog” (A történeti poétika lehetőségei)

Amit a fentiekben előadtam, s aminek a feltárásához meglehetősen méretű apparátusra volt szükség, egy délszláv kultúrában szocializálódott literátus számára a 17. században evidencia volt. De még a 19.-ben is. Amint valaki Zrínyire és Szulejmán megölésére gondolt, minden különösebb filológiai képzettség vagy kutakodás nélkül máris Murád

114 SZEGEDY Rezső, *A Szilágyi és Hajmási monda délszláv rokonai*, ItK, 25(1915), 32.

115 Armin PAVIĆ, *Dvije stare hrvatske narodne pjesme*, Rad JAZU, 47(1879), 93–128, itt: 104–113.

116 „A on' junak gdo biše mlado momče golom sabljom na doratu jednom, / prik tabora moga prošal sikuć ljuto mojih Turak'; / bil došal do šatora na viteškim konjem, jedno mlado momče, / kod šatora rasikao konopce šatorove / i ja sam se kumaj maknul da ni me posikao mene gospodina? Ali side Svilojević caru svome govoreti: [...] / I još jesam konopce kod šatora prosikao / i da bi se ne bil maknul ispod britke sablje moje, moj čestiti care, / bil bi tebe ja rasikal pred tvojimi delijami.” *Popivka od Svilojevića*, i. m., 51.

szultánra és Miloš Obilićre asszociált. Karnarutić eposzának új kiadója, Vjekoslav Gaj 1861-ben Zrínyi és Szolimán kapcsán azonnal Murádot és Lázárt emlegette, s a két mítosz homológiájában a jugoszláv egyesülés legfőbb történelmi ösztönzőjét látta.¹¹⁷ Vagy vegyünk egy minőségi költőt és fordítót, szintén a 19. század második feléből, Vladislav Vežićet, aki a maga új Zrínyiászában lefesti nekünk Szulejmán rémálmát: a szultán a felé közeledő Zrínyi mögött Miloš Obilić szellemalakját látja megjelenni...¹¹⁸

Nincs rajta csodálkoznivaló, hogy egy alapvetően politikai töltettel rendelkező nagy mítoszt politikai célokra (is) használnak. Ha feltesszük a kérdést, hogy Zrínyi vajon kinek szánta a palackba zárt üzenetet, ki érthette a rigómezei célzást a kortársak közül *magyarul* – akkor arra kell gondolnunk, hogy az ő korában és társadalmi közegében mindennapos jelenség volt a horvát–magyar kétnyelvűség, s ebből Zrínyi és környezete politikai programot épített.

Tanulmányom alcímében a kutatás és értelmezés módszereként a történelmi poétikát jelöltem meg. Most ezt azzal kell kiegészítenem: a történelmi poétika akkor igazán jó, ha összehasonlító, és a komparatív szemléletet nemcsak a *centrum–periféria* vonatkozásában működteti (vagyis nem pusztán arra kérdez rá, hogy egy adott magyar szöveg hogy viszonylik az adott európai minták poétikai vagy retorikai hátteréhez, hogy milyen a szerző tudatossági foka, csak divatot követ, vagy alkotó módon tovább is gondolja az olvasottakat), hanem *periféria–periféria* vonatkozásban is látni és vizsgálni kívánja a párhuzamos jelenségeket. Zrínyi eposzának jelentése, még az „alapeszme” jelentős hányadát tekintve is elveszne a számunkra, ha csak az előbbi viszonyrendben próbálnánk olvasni, s például csak Tassóhoz, Marinóhoz, esetleg a nagy antik mintákhoz, főként Lucanushoz és Ovidiushoz mérnénk. A jelen vizsgálódásnak e szempontból a mellékterméke fontosabb, mint a konkrét filológiai eredménye: igyekeztem megmutatni, milyen volt az a mára már elveszett kontextus, amelynek ismeretére Zrínyi számíthatott, illetve számítani szeretett volna műve olvasói részéről. Az elveszett kontextus feltárulta nyomán egész program bontakozik ki: a Zrínyi-fivérek kétnyelvű irodalmi programja, amelynek kutatása új eredményeket ígér. A Zrínyiek álmai nem hozhatók vissza, az általuk feltételezett kontextus azért szűnt meg, azért veszett el, mert a kizárólagos (egymás hagyományait elfelejteni akaró) nemzeti narratívák keresztülgázoltak rajtuk. Azt hiszem, hogy az utólagos igazságtételnek itt van némi értelme. Az összehasonlító történelmi poétika ebből a nézőpontból tulajdonképpen posztkolonialista projekt, saját bennszülött-létünk rossz beidegződései alól szabadíthat fel bennünket. Zrínyi Miklós talán a legjobb költő a Tasso-epigonok között, de onnan nézve mégiscsak epigon – innen, Közép- és Délkelet-Európából nézve viszont az első, aki a hagiografikus szövegek, a történelmi irodalom és az orális epika művészi összegzőjeként meg tudta mutatni, hogy az igaz hit győzelméért folyó harc hogyan nyerhető meg. A *Szigeti veszedelem* menny és pokol küzdelmével magyar példán akarja demonstrálni, hogy Krisztus üzenete egyetemesebb érvényű, mint Mohamedé. Az eposz csúcspontján (XIV. 62: 1–2; 64: 1–3) Hazret Ali elismeri: a keresztények meg-

117 Stjepan ANTOJIAK, *Velimir Gaj, izdavač i tumač Karnarutićeva „Vazetja Sigeta grada” = Sigetska epopeja od Karnarutića do Vitezovića, i. m.*, 101–111.

118 SZEGEDY Rezső, *Zrínyi Miklós és a Szigeti veszedelem a horvát költészetben* (II), ItK, 25(1915), 420.

nyerték a vallások háborúját. Ha ebben csak magyar nemzeti eposzt látunk, akkor röviden látunk. Szigetvár még közel volt, és lokális fájdalmat hozott. Zrínyi tudta, hogy (Léon Gautier-val szólva) nagy epikához nagy fájdalom kell.¹¹⁹ Népek, országok összeomlása – s ő még tudta, hogy az ilyesmiért erről a vidékről nem kell nagyon messzire menni. Ezért vetítette egy másik, szomszéd nép és ország (azaz inkább egy egész régió, a Balkán) tragédiáját és egyszersmind morális győzelmét, a megváltás ígétét, a jelentőségében ahhoz nem mérhető szigeti ostromra, megemelve, „országos dologgá” téve dédapja hőstettét. Ő még tudta, de ha mi nem tudjuk, és elveszítjük a kontextusokat, a felét sem értjük (ha úgy tetszik: a felét talán értjük) klasszikusainknak, itt állunk más anyagra kifejlesztett, sokszor másodlagos frissességű értelmező elméletekkel a kezünkben, örökké frusztráltan hasonlítgatva a sajátunkat valami gazdagabbnak vélthez. Amitől pedig igazán „érdekesek” lehetnénk, nem valamely elképzelt külső vagy felsőbb instancia, hanem egymás számára, azt sokszor észre sem vesszük, pedig itt van a kezünk ügyében.

119 „La douleur est le premier des tous les élément épiques”. Léon GAUTIER, *Les épopées françaises: Étude sur les origines et l'histoire de la littérature nationale*, I, Paris, Société générale de librairie catholique, 1878, 12.

PENKE OLGA

Voltaire filozófiai meséi és regényei „magyar ruhában”

Labádi Gergely (1975–2017) emlékének

Voltaire a legeredetibb műfajt talán a fikció területén alkotta filozófiai meséivel és regényeivel, amelyre már a korabeli európai olvasók felfigyeltek. Nagyobb jelentőséget tulajdonított ugyan tragédiáinak és eposzainak, amelyek a kortárs közönség előtt zajos sikereket arattak. Azonban ezek a művek ma már egyáltalán nem ismertek, miközben prózában fogalmazott meséit és regényeit máig olvassák, fordítják, értelmezik. Munkásságának második korszakában már maga is többször megfogalmazta azt a véleményt, hogy „rövid” prózai művei – köztük a fikciók – érinthetik meg az olvasók legszélesebb körét.¹

A címben megfogalmazott műfaji megjelöléssel Voltaire életében és halála óta nem teljesen azonos műveket illetek. Maga a szerző mindkét terminust használja. Abban sincs egyetértés, hogy hány, ehhez a rövid műfajhoz tartozó művet írt Voltaire. A modern Pléiade kiadásban (amelyet referenciaként használunk) huszonöt filozófiai mesét és regényt adnak közre.²

Voltaire filozófiai regényeiből és meséiből 1787 és 1821 között tizenhárom magyar fordítás készült, amely jelentős korpusznak mondható: kilenc különböző mű tolmácsolása, közülük egyeseket többször is lefordítottak. Az alábbiakban Voltaire műveinek kronológiáját követve (zárójelben az első kiadás évét említve) soroljuk fel a magyar fordításokat:

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanára.

A tanulmány első, rövid változata a jeles magyar Voltaire-kutató, Ferenczi László emlékére tervezett könyvhöz készült. A közölt kutatási eredmények hozzá kívánnak járulni az általa hiányolt „hiteles, legendák és túlzások nélküli” Voltaire hatás megismeréséhez. Vö. FERENCZI László, *Voltaire a XVIII. századi Magyarországon = „Sorsotok előre nézzétek!”: A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, szerk. KÖPECZI Béla, SZIKLAY László, Bp., Akadémiai, 1975, 183.

1 Sylvain Menant hívja fel a figyelmet arra, hogy a fiatal Voltaire-nek a költészet jelentette az irodalom lényegét, és fokozatosan „tért meg” a prózához. Sylvain MENANT, *L'esthétique de Voltaire*, Paris, SEDES, 1995, 20–21.

2 A korabeli kiadásokról: VOLTAIRE, *Romans et contes*, éd. Frédéric DELOFFRE, Jacques VAN DEN HEUVEL, Paris, Gallimard–Pléiade, 1979, XI–LXXIV. A műfaji sajátosságokról: Jean GOULEMOT, *Contes philosophiques = Inventaire Voltaire*, Paris, Gallimard, 1995, 313–316; Pierre CAMBOU, *Roman et pratique romanesque = Dictionnaire général de Voltaire*, dir. Raymond TROUSSON, Jerom VERCROYSSÉ, Paris, Champion, 2003, 1061–1065. Az 1940-es Pléiade kiadást vették alapul Voltaire meséinek legutóbbi magyar fordítói, a műfaji elnevezést modernizálva: VOLTAIRE, *Regények és elbeszélések*, ford. BENEDEK Marcell, GYERGYAI Albert, KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, SZÁVAI Nándor, Bp., Európa, 1995, 678.

Zadig ou la destinée (1748) – *Zádig, vagy is a' Végezések* (SZH 55–97);³ *Cserei. Egy honvári herceg* (Dugonics „magyarítása”)⁴
Memnon ou la sagesse humaine (1748) – *Memnon, vagy az emberi Böltsesség (Bétsi Magyar Musa, 1787, július 7, 429–436); Memnon vagyis az emberi böltsesség* (SZH 136–145)
Le Monde comme il va (1748) – *Igy folynak mindenütt a dolgok* (SZH 146–166)
Histoire des voyages de Scarmentado (1756) – *Scármentádó Utazásbéli Történetei* (MV4 65–75);⁵ *Skarmentádonak utazása. Magától le írva* (SZH 124–135)
Candide ou l'optimisme (1759) – *Kándid avagy a leg-jobbik világ, Eldorádóban* [Bécs], 1793, VIII, 168; *Kandide, vagy is, Még is jó ez a' Világ* (SZH 268–339)
Histoire d'un bon bramin (1761) – *Egy jó Bramin históriája* (MV4 62–64)
L'Ingénu (1767) – *A Huroniai Amerikanus* (SZH 167–234); *A Nyílt Szívű* (1821)⁶
La Princesse de Babylon (1768) – *A Babiloni Hertzeg Aszszony* (SZH 1–54)
Les Lettres d'Amabed (1769) – *Amabed levelei* (MV4 1–61)

A fordítások közül három jelent meg nyomtatásban. Kettő hűséges tolmácsolásra törekszik: a *Memnont* 1787-ben, a *Kándidot* 1793-ban adták ki Bécsben, mindkettőt a szerző és a fordító neve nélkül. A harmadik Dugonics András „magyarítása” a *Zadig* alapján *Cserei, egy honvári herceg* címmel jelent meg Szegeden 1808-ban.

A tíz kéziratos fordítás három fordításkötetben maradt fenn. A *Magyar Voltaire 4* című kötet három fordítása francia eredetiből készült, a *Szabad Holmik* hat meséje német kivonatos fordítás közvetítésével, de keletkezésükről nincs pontos ismeretünk. A *Nyílt Szívű* címet viselő kéziraton dátum és az elkészülés helyére utaló adat szerepel. A fordítót egyik kéziratos fordítás esetében sem ismerjük.

A kéziratos fordítások kis körben terjedhettek, íróársak-barátok között, másolás útján. Csak a 21. században váltak ismertté. A szerző és a fordító nevének eltitkolása akadályozhatta a kéziratok felbukkanását. A rejtőzködést pedig a cenzúra erőteljes működése indokolhatja. Meg kell említeni, hogy a pápa által tiltott könyvek listájára több Voltaire-mese felkerült, 1762-ben a *Candide*, 1779-ben a *Lettres d'Amabed*. Ezen kívül a mesék betiltott gyűjteményes kötetekben is szerepeltek, így 1804-ben a tiltó listához csatolták még az 1780-as kiadású *Romans et contes* című kötetet is.⁷ Mivel a pápai tiltás egész Európára érvényes volt, a magyar fordítók, kiadók és könyvterjesztők veszélyes tevékenységet végeztek.

3 *Szabad Holmik a' Voltér a'probb Munkái között, Mellyeket a' Bétsben Vallishausernél 1790be kijött Német Nyomatásból ki szedegetvén rövidítve fordított Egy Hazafi, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, é. n.* (A továbbiakban: SZH.) Itt fejezem ki köszönetemet azért, hogy a kézirat másolatát és néhány (hallgatók által) belőle készült átiratot Labádi Gergely szívességéből használhattam.

4 *Cserei egy honvári herceg*, Meg-magyarosította DUGONICS András királyi oktató, Szeged, Grün Orbán, 1808.

5 *Magyar Voltaire 4*, OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 1788 (a továbbiakban: MV4), 1–76 fol.

6 *A Nyílt Szívű, valóságos történet a Páter Quesnel kéziratabul*, írta Voltaire, franciából fordított Tokajban 1821^{sk} esztendőben május hónapban, Sárospatak, Tiszáninneni Református Könyvtár Kézirattára, Kt.a 565, 1–176.

7 Vö. Jesus Martinez DE BUJANDA, *Index Librorum Prohibitorum (1600–1966)*, Montréal–Genève, Médiaspaul–Droz, 2002, 928–932.

Voltaire meséinek korabeli népszerűségét jól mutatja a Szegeden található *Mélanges littéraires* című kézirat, amely kilenc kötetben Voltaire műveiből tartalmaz szó szerinti másolatokat. A kézirat első kötetében hét filozófiai mese másolatát olvashatjuk. Ez a kötet gróf Galánthai Fekete János kézírásával készült, feltehetően 1770 és 1780 között.⁸

Egy eredeti műfaj

A 17–18. század fordulóján a francia irodalom egyik sajátos jellemzője a regényműfaj válsága.⁹ Ekkor válik le véglegesen a regény az eposzról és a történetírásról, és a terjedelmes, többnyire az antik történelemre építő fikció helyett új műfajt keresnek a regényírók. Az átmeneti korban megjelennek az „ál-memoárok”, az egyes szám első személy válik dominánssá az elbeszélésben a század első felében.¹⁰ A francia irodalom ekkor fogadja be a népmeséket (Charles Perrault tevékenysége nyomán), és megjelenik François Galland francia orientalista nevezetes fordítása, az *Ezeregyéjszaka meséi*, amely az európai irodalom számára másfél évszázadon át meghatározó lesz a keleti és egzotikus téma, de a történetmesélés módjának szempontjából is. A regényműfaj kritikai megítélése oly mértékben pejoratív, hogy még a regényírók is kerülnek a regény terminus használatát. Helyette a levél, a mese, a történet, a novella kerül a rövidsége miatt is nagy olvasótábort meghódító írássok címébe. Szinte minden regény „kísérletinek”, vagyis egyedinek, eredetinek tekinthető, műfaji kánon nem alakul ki.

Voltaire fiktív prózai műveket már első alkotói periódusában írt. Ilyenek improvizált meséi, amelyek megjelentetésére nem törekszik. Közülük kettőt a közelmúltban *novella* műfaji megjelöléssel adtak ki.¹¹ Ezek a művek a képzelet könnyed játéka, amelyekben a szerző filozófiai kételyeit úgy fogalmazza meg, hogy stílusuk közel áll a beszélgetéshez. Mindkettő egy-egy maximát illusztrál, a korabeli erkölcsi mesékhez hasonlóan. Meséinek és regényeinek másik részét, amelyekből a fordítások is készültek, több mint harminc évvel később kezdi írni, jelentős filozófiai műveivel párhuzamosan.¹²

A szerző a korabeli mesékről iróniával nyilatkozik (a tündérmesékről éppúgy, mint a keleti vagy az erkölcsi mesékről), és azt is többször kijelenti, hogy a regénynek nincs jövője. A kortárs regényeket azért tartja veszélyesnek, mert lehetővé teszik, hogy az olvasó azonosuljon a hősökkel, ezáltal elbizonytalanítják a valóság és a „kitalált dolgok” megkülönböztetésében. A „jövő regényéről” beszélve egyik kritikájában az olyan

8 Szeged, Egyetemi Könyvtár, MS 1937–1945. Az első kötet (MS 1937) tartalma: *Histoire d'un bon bramin, Le Blanc et le Noir, Jeannot et Colin, Candide ou l'optimisme, Pot-pourri, L'Ingénu, Les Lettres d'Amabed*. Vö. PENKE Olga, „Az olvasás szörnyű veszélyei”: *Rejtőzködő kéziratok Voltaire-másolatok feltárása*, MKSz, 132(2016), 299–318.

9 Franco PIVA, *Crise du roman, roman de la crise: Aspect du roman français à la fin du XVIIIe siècle*, http://www.filologiafrancese.it/wp-content/uploads/2015/05/3_p.pdf (2017.11.13).

10 René DÉMORIS, *Le roman à la première personne: Du classicisme aux Lumières*, Genève, Droz, 2002.

11 *A Così-Sancta és a Crocheteur borgne c. mesék*. Vö. *Nouvelles françaises du XVIIIe siècle*, I, *De Voltaire à Voisenon*, éd. Jacqueline HELLEGOUARC'H, Paris, Livre de Poche, 1994, 65–87.

12 VOLTAIRE, *Romans et contes*, i. m., LII–LIV.

elbeszéléseket tartja elfogadhatónak, amelyekben a főhős(ök) egyéni sorsa „történeti képekbe” ágyazódik.¹³ Saját regényeire és meséire a *filozófiai* jelzőt alkalmazza. Ebben a szövegtípusban, amelyben a belső törvények által meghatározott világot hoz létre, felhasználja különböző műfajok eljárásait saját technikájának kidolgozására. Olyan rugalmas formát alkot, amelyben valószerű és elképzelt elemek kapcsolódnak egymáshoz. A történetben felidézett valóság töredékei az elbeszélést az aktualitáshoz kötik. A történetet „filozófiai üzenetet” hordoz, és szimbolikusan értelmezhető.

Egyik bibliai tárgyú elbeszélésében, amelyet élete alkonyán írt (78 évesen), így fogalmazza meg a műfajjal kapcsolatos elvárásait:

Azt akarom, hogy a mese a valószerűsége alapján, és ne az álomhoz hasonlítson. Ne legyen benne semmi túlságosan nyilvánvaló és semmi túlságosan extravagáns. Azt szeretném, ha a mese fátyla mögött áttetszene a finoman megfogalmazott igazság, amelyet csak a gyakorlott szem vesz észre, míg az egyszerű szemlélőnek láthatatlan marad.¹⁴

Az idézet iróniáját nemcsak az adja, hogy egy keleti mese hősnője fogalmazza meg a gondolatot, akinek boldogtalanságát mesékkel próbálják enyhíteni, hanem az is, hogy a meséket egy kígyó adja elő, és hogy a figyelmeztetés neki szól.

Voltaire meséi tragédiáitól vagy filozófiai műveitől eltérően nem didaktikusak, és bár kérdésvetetésük hasonló, nem adnak nyilvánvaló válaszokat. Bravúros és mindmáig nehezen lefordítható stílusuk a valóság felidézésben és a történet elbeszélésében egyaránt meghatározó. A szerző különböző nyelvi regisztereket, kifinomult retorikai eljárásokat alkalmaz. Elbeszéléseinek hőseit úgy választja meg, hogy – a nevelési regény szereplőire emlékeztetően – nyitottak legyenek a tapasztalatok befogadására: általában fiatalok, érdeklődők, naivak (ezt fejezi ki például a két főszereplő, Candide vagy az Ingénu neve is). A valósággal szembesíti őket, földrajzi, történelmi, társadalmi utazás keretében. Tapasztalataikat azonban nem tudják megfelelően értelmezni. Erre még kísérőik sem alkalmasak, akiknek *a priori* filozófiája ellentmond a megpróbáltatásokból levonható tanulságnak. Mindentudó narrátort alkalmaz a történet elmeséléséhez, aki a valóság elemeit, az előadott történéseket gondolati összefüggésbe helyezi. Szerepe az, hogy a létezés értelmét, az emberi cselekedetek racionális okait kereső hős jóhiszeműségét leleplezze, rajta keresztül valójában az olvasót figyelmezteti, hogy a kérdésekre nincs válasz, a világ abszurd. Az elmesélt történet tanulsága az, hogy a bemutatott példa elkerülendő, és csak abban lehet biztos az ember, hogy mindig kételkedni kell. Ha a hősök, akik a boldogságot keresik, történetük egyes állomásain úgy

13 Lásd 1764-es ismertetését egy frissen megjelent angol regényről: *Idées sur le roman: Textes critiques sur le roman français (XIIe-XXe siècle)*, ed. Henri COULET, Paris, Larousse, 1992, 172. Voltaire szerint a történetírások előbb-utóbb jobban kielégítik az olvasó igényeit, aki a sajátjától eltérő „világ” megismerésére törekszik. Gondolatmenete érdekes párhuzamot mutat a Mindenés Gyűjtemény *Román*, 's mi a jobb a Románnál c. írásával (1789, II, 187–188).

14 VOLTAIRE, *Romans et contes*, i. m., 553. Az idézet a *Le Taureau Blanc* [A fehér bika] c. meséből származik, saját fordításom. Vö. MENANT, i. m., 63–64, 66; BÓDI Katalin, *A valóság poétikája a francia és a magyar levéregényben*, ItK, 2003, 483–503.

érezik, hogy azt megtalálták, rá kell döbenniük, hogy örömük időleges és sem a túl mozgalmas, sem a visszavonult életmód nem ad megnyugvást.¹⁵

Ritkán alkalmazza a kor regényeire jellemző elbeszélési módot, amelyekben a narrátor azonos a hőssel. Azok a meséi, ahol ez az eljárás érvényesül – így a kéziratos magyar fordításokban is olvasható *Histoire des voyages de Scarmantado* és *Les Lettres d'Amabed* című írásokban –, értelmezhetők a korban legnagyobb népszerűségnek örvendő két regénytípus paródiáiként. Az első a pikareszk utódjának tekinthető nevelési (utazási vagy fejlődési) regény, csakhogy az élményeit elmesélő hős, számos országban zajló történetét befejezve azt látja be, hogy utazni nem érdemes, és hogy a kalandokból nem lehet tanulni. A „levélregény” végén pedig a két, egymástól elválasztott szerelmes – ahelyett, hogy egymásra találna – elfogadja az erkölcstelen világ törvényeit, filozófus tanácsadójuk, a harmadik levelezőpartner véleményét semmibe véve. A valóságos referenciákat felidéző történelmi tér (azonosítható kor, történelmi események, helyszínek, személyek) mintha csak szükségszerűen megrontaná a naiv, fiatal hősök gondolkodását és erkölceit.

A nyomtatásban megjelent mesefordítások

Memnon

A *Memnon* az első magyarra fordított Voltaire-mese. A *Zadigot* korábban írta a szerző, eredetileg ennek volt a címe *Memnon*. *Zadig* történetének végkicsengése a második változattól kezdve lett optimista, ekkor kapta a hős az igazságos, bölcs jelentésű nevet. A *Memnon* Voltaire egyik legpezzsimistább meséje, amely az ember törekénységét, a felfokozott vágyak hiábavalóságát és a sors kérlelhetetlenségét hangsúlyozza, megkérdőjelezi az emberi előrelátást. A két mű ihletése és kiindulópontja hasonló: mindkettőben feltűnik a jellegzetes hőstípus, aki úgy véli, hogy a boldogság megvalósítása egyszerű, megjelenik a keleti környezet, a bölcs tanácsadó. Filozófiai háttérük Voltaire személyes csalódása, akinek meggondolatlan kijelentése következtében el kellett hagynia a királyi udvart és Franciaországot. Ennek ellenére jelentősen eltérnek: *Memnon* bölcsnek gondolja magát, hiú és az élvezeteket keresi, ám sorozatos csalódás áldozatává válik, mivel nem hajlandó számot vetni az emberi lét sajátosságaival. Elveszíti vagytonát, hitét a szerelemben és a barátságban. Fél szemére megvakul, és vaksága nemcsak fizikai, hanem szimbolikus is. Nem tudja meggyőzni az idegen égitestről érkezett „tanácsadó” arról, hogy a világegyetemben „minden jól van”, csak saját szerencsétlen sorsát és a Földön érvényesülő igazságtalanságokat látja. *Memnon* a csalódott *Zadig*, sebezhető és naiv, az ő alakját formálja tovább Voltaire későbbi hőseiben: *Candide*-ban és *Scarmantadóban*.¹⁶

15 A kor boldogságfilozófiájáról (és konkrétan a *Candide*-ről és a *Zadigról*) lásd Robert MAUZI, *L'idée du bonheur au XVIIIe siècle*, Paris, Colin, 1969, 51–79.

16 Jacques VAN DEN HEUVEL, *Voltaire dans ses contes*, Paris, Colin, 1967, 203–216.

A fordítás *Memnon, vagy az emberi Böltsesség* címmel jelent meg egy periodikában, a Bétsi Magyar Műsában. A Magyar Kurir kiegészítő társlapjának fordítója feltehetően rövidsége és a divatos keleti téma miatt választhatta. Az eredetit hűségesen követi, nincs benne félrefordítás, kihagyás, még Voltaire jegyzete is a fordítás része.¹⁷ Megfogalmazásai ugyanakkor nehézkesek, az előadásmódot, a nyelv játékosságát és a pergő szövegritmust alapjában megváltoztatja. A hős belső monológjait megszakítja a narrátor közbeszólásaival (*úgy mond, így szólta*), egyes szavakat körülírással tolmácsol (például: *affligé* helyett *búba borult nyavalvás*). Régies stílusa különösen zavaró a Voltaire által használt különböző igeidők lefordításában. Az egész szöveget lelassítja a befejezetlen múlt jelölésére szolgáló *vala* használatával,¹⁸ amely egy mondatban akár négyszer is előfordul: „Az edgyik öreg *vala*, és nem láttatik *vala* semmin gondolkodni; a' másik ifjú, és rendes *vala*, és úgy mütattya *vala*, mintha elméjében nagy gondokkal küszködnek.”¹⁹

Ha a *Memnon* nyomtatásban megjelent fordítását összehasonlítjuk a *Szabad Holmokban* található, német közvetítéssel valamivel később készült *Memnon, vagy is az emberi böltsesség* című kéziratos, kivonatos fordítással, azt tapasztaljuk, hogy a görcsösen szó szerinti fordítástól való eltérés utóbbiban lendületesebb, könnyedebb stílust eredményez, amelyet egy példával illusztrálunk: „Az hideg-lelés elő-vészi, a' rázás közt el-aluszik: azonban edgy mennyei Angyal álmában nála meg-jelenik” (1787, 434) – „hideglelést kapott és ebbéli bádgyadtsága után való álmában egy Mennyei Lelket látott” (SZH 142). Nemcsak mondatok szintjén látunk jelentős különbséget a nyomtatott és a kéziratos fordítás között. Utóbbi a szókészlet lefordításában is az eredetinek jobban megfelelő megoldásokat talál. Érdekes példa erre a bölcs tanácsadó megnevezése a két szövegben. A francia *esprit céleste, bon génie* magyar megfelelője a folyóiratban *lélek, Angyal és őrző Angyal*, míg a kéziratban *mennyei lélek, jó Géníus*. A periodikában olvasható fordítás láthatóan az olvasók számára otthonosabb megoldást keresi, eltérve az eredeti világtól. Egyik fordítót sem ismerjük, és a fordítások kritikai visszhangjáról sem tudunk.

Candide – Kándid, Kándide

Voltaire legismertebb filozófiai meséjének fordítása *Kándid avagy a leg-jobbik világ* címmel 1793-ban jelent meg Bécsben, Eldorádó kiadási hellyel, a fordító és a kiadó nevének elhallgatásával. A kiadás körülményeiről csak annyit tudunk, amennyit *Az kiadónak Elöl-járó Beszédgye* elárul. A megjelenést nagy sietség jellemezhetette, a fordítás a bevezető írásakor feltehetően még nem volt készen. Erre következtethetünk a főhős neve írásmódjának eltéréseiből: a bevezetőben „Cándid”, míg a fordításban: „Kándid”. Figyelemre méltó a bevezető szabadkozásában kétszer ismétlődő fordulat: „ha a Magyar ruhája nem is volna olly jó mint kívánnám [...] ezen Munkának magyarban lett öltözetének gyámo-

17 1787. júl. 7, LIV, 429–436.

18 *Uo.*, 430. Az eredetiben imparfait-ban található alakok fordítása.

19 „L'une était vieille et paraissait ne songer à rien. L'autre était jeune, jolie et semblait fort occupée.” Benedek Marcell fordításában: „Az egyik öreg volt, s úgy látszott, nem gondol semmire; a másik fiatal, csinos, és mintha nagyon gyötörte volna valami.” VOLTAIRE, *Regények...*, i. m., 138.

la lennék”. Galánthai Fekete János használja a ruha-metaphorát Voltaire-fordításaiban – vajon van szerepe a mű fordításában és megjelenésében?²⁰ A kérdésre a későbbiekben megkísérelünk választ adni. Annak említése, hogy a nyomtatás „külső Országban” készült, a cenzúra megtévesztésére is szolgálhat, az esetleges hibákat is ennek tulajdonítja. A bevezető írója visszafogottan nyilatkozik a várható olvasókról: „csak kevés része egy Hazának olvashattya haszonnal, vagy is olvasni kívánnya azon mélységét az emberi értelemnek”. Őket a korra jellemzően „Polgár társainak” és „Társnéinak” nevezi, és vállalkozását „hazafias” cselekedetként értékeli, amelyet a közjó iránti elkötelezettség vezetett. A kiadásban sehol nem szerepel Voltaire neve, a bevezető így utal rá: „ezen mostani Philosophusok-Előljárója”. Méltatja a szerző szerepét a „józan” gondolkodás terjesztésében, a „bal vélekedések” üldözésében. A lefordított műfaj sajátosságaként említi, hogy benne a „tanítás mulattsággá válik”. A szerző érdemének tartja az ironikus megfogalmazást: „Nagy ereje volt azon tréfában öltözött ostorjának.”²¹

A fordítás hűséges és pontos, a teljes szöveg tolmácsolására vállalkozik. A fejezetekre osztásban az eredetit követi, feltünteti az alcímeket. Voltaire képes stílusát, szófordulatait sajátosan tolmácsolja.²² A fordító láthatóan igyekszik a mű filozófiáját közvetíteni és az eredeti filozófiai terminusokat következetesen alkalmazni. Az ember törekénységéről és törpeségéről folytatott dialógust idézzük kicsit hosszabban a 30. fejezetből, amely Voltaire kételkedő filozófiáját tükrözi, és ahol Pangloss megfogalmazza filozofálásának kedvenc tárgyait. Az idézetben előforduló terminusok azért különösen érdekesek, mert a műben többször visszatérnek. A fordító a magyar szavakat részesíti előnyben, amelyek között vannak ma már elavult kifejezések: *causes et effets* – *fogantok és okok* (bár máshol latinus megoldást is találunk: *raison suffisante* – *elégéges fundamentum*, a modern fordításban: *nyomós ok*).

Panglossz mint szó-szólló monda neki: Mester, te hozzád jöttünk, hogy meg mondjad nekünk, az a különös állat, mint a millyen az ember, minek teremtett? Mibe avatod magad, mondá a Dervis, a te gondod é az? De tisztelendő atyám, mondá Kándid, hiszen rettenetes nyomorúság vagyon a földön. Mi közöd neked hozzá, felele a Dervis, akar nyomorúság, akar boldogság legyen a világon? Ha ő Felsege hajót küld Egyiptomba, búsul-é azon, ha az egerek a hajóban kények szerint élnek é vagy sem? Mit van mit tenni hát, monda Panglossz? Halgatni, felele a Dervis. Leg-alább azt hittem, hogy egy kisség elmélkedhetek veled a fogantokrul és az okokrul, a lehetséges leg-jobbik világrul, a rossznak eredetirül, a léleknek természetirül, az előre el-rendelt harmóniarul. A Dervis ezen szavaknál örök előtt be-tsapja az ajtót. (164.)

20 Gróf Fekete János Voltaire *Pucelle d'Orléans*, *Az Orleáni Szűz* címmel fordított mű fordításáról ír: „szegény szüzem magyar köntösben”. *Levele Aranka Györgyhöz* 1798. húsvét havának 15. napján: MTA Kézirattár K 684/II. *Néhai Galánthai Gróf Fekete János Munkái*, II. rész, 59.

21 Az olvasók megválogatásának szükségességét és a szöveg játékosságát a *Magyar Voltaire* című kézirat „Kedves olvasó Barátom!” kezdetű bevezetője is fontosnak tartja hangsúlyozni, amelynek ismeretlen fordítója a francia szerző *Filozófiai szótárából* válogatott részletek mellett három meséjét is lefordítja.

22 Például: „Candide avait le coeur sur les lèvres” szófordulatot így fordítja: „a nyelvén hordta az eszét”, a *monstre* szó „titokra egy képtelen dolog”.

Különösen az Eldorádóról írt fejezet lehetett ismert a kortársak előtt. Erre következtethetünk abból, hogy a Magyar Kurirban, a *Memnon* fordításának évében *A' leg-jobb Világ* címmel közölnek egy szatírárt. A cikk azonban csak apropóját veszi Voltaire-től. Allegóriának tekinti Eldorádót, és különböző irodalmi példákat említ leírására; felveti azt a lehetőséget is, hogy valaha létezett, és a földrengés pusztította el.²³ Az Eldorádóról írt fejezetek a regény fordításában láthatóan nagy gonddal készültek. Az alcím fordítása pontos: „Kándid az ő szolgájával együtt Eldorádóba érkezik. Mit látnak ott?” (77.) Az utópia működési elvét is szépen fogalmazza meg a szöveg: „a kellemes a haszonnal mindenütt együtt jární látszék”. Sok érdekes és ötletes fordítói megoldást találunk ebben a szövegrészben. Közülük olyanokat idézünk, amelyek a kor szóhasználatát tükrözik: *femmes d'une beauté singulière* – *tündér szép asszonyok*, *politesse* – *pallérozott*, *forme du gouvernement* – *igazgatás módja*. Az egzotikus ételek lefordítása a 17. fejezetben különösen sikeres:

Négy féle leves, mindenikében két papagájok, két mázsát nyomó főtt kontur [kondorkeselyű], két sült majom, három száz kolibrik egy tálban, s hat száz légy fogok, egy másikban válogatott rágú, és jó ízű sütemények rakattak fel, mind hegyi kristály tálakban. A szolgálak és szolgálók tzukornádbul készült különbféle italokat töltögettek. (80.)

A király közvetlenségét beszédmódjának egyszerűségével jellemzi, akárcsak az eredeti: „A király elneveti magát: Meg nem foghatom, úgymond, olly mohón mért kaptok ti Európaiak a mi sárga sárunkon, de vigyetek belőle akármennyit s egészségetekre váljon.” (92.)

Irodalom- és fordítástörténetünk kevés figyelmet szentelt ennek a fordításnak, pedig már 1821-ben olvashatunk értékelést róla Döbrentei Gábortól. Igaz, hogy tanulmányában a több mint húsz évvel korábban készült fordítást negatív példának választja – annak bemutatására, hogy az eltelt időben a magyar fordítások élvezetesebbek lettek –, írása mégis a fordítás ismertségét tanúsítja. Leginkább a szöveg ritmusát és stílusát bírálja. Úgy véli, Voltaire művét „a legsebesebb folyammal kell vissza adni”, és hogy ez a fordítónak nem sikerült. Az első fejezetből idézi a fordítás két részét és javítja a régies, nehézkes megfogalmazásokat. Elsősorban a régmúlt kifejezésére szolgáló alakokat kifogásolja. A fordító nehézkes stílusával Mikes „eleven”, „könnyű és elmés” írásmódját állítja szembe (akinek művét a *Candide*-fordítást követő évben adták ki). Döbrentei írásának érdekessége a fordító személyével kapcsolatos megjegyzés: „A csintalan Voltaire *Candid*[ját...] a mint tudom Gróf Fekete Ferenc fordította 's 'a munka Eldorádóban jött ki.” Nem lehet tudni, hogy melyik Fekete Ferencre gondolha-

23 1787. júl. 25., LIX. 473–474. A rövid írásban Pangloss nevét olvashatjuk. Tévesen jegyzi meg György Lajos, Baranyai Zoltánra hivatkozva (MNY, 1927, 436), hogy az említett írás a *Candide* részlete. Az is tévedés, miszerint az 1793-as fordítás csak az eredeti mű első része lenne, „hiányzik belőle a nem kevésbé érdekes rész, amely Kándidnak, feleségének és leányának további kalandjait beszéli el.” György Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., MTA, 1941, 294–295. Voltaire *Candide*-ja ott fejeződik be, ahol az 1793-as magyar fordítás. A hiányolt részek a francia kortársak által írt „folytatásokban” olvashatók. Filológianknak ezt a többször ismételt tévedését tudomásom szerint még nem korrigálták.

tott, de érdemes megkockáztatni azt a feltételezést, hogy Gróf Galánthai Fekete János fia lehetett, aki a fordítás megjelenésekor 26 éves volt, és akinek irodalmi ambícióit édesapja (Voltaire híve és levelezőtársa, a mesék másolója) bátorította. Az „elő-beszéd” szerzője, aki úgy nyilatkozik, hogy „gyámolította” a fordítást, esetleg Fekete János. Ezt a feltevést támaszthatják alá a bevezető bemutatása során kiemelt szövegrészek is. Döbrentei bírálata egyébként jogos, a *vala* előfordulása és a régies alakok valóban gyakoriak a fordításban.²⁴ Ha azonban az 1787-ben megjelent *Memnon*-fordításhoz hasonlítjuk, a fordítást könnyednek érezzük, észrevesszük a fordító humorérzékét, találékonyságát. Az eddig idézett szövegeken kívül érdemes még Kunigunda jellemzésére odafigyelni, aki a történet elején „piros, friss, testes és gyönyörűséges”, a viszontagságokat követően azonban „barnán, tsipásan, száraz melyűen, rántzos ábrázattal, veres és fonnyadt kezekkel” áll az olvasó előtt. Egyes megoldások a korabeli olvasóhoz közelebb hozhatták a szöveget: az ifjú *gyerkőcze*, a kék katonaruha *hacoka*, a kísértet *tündér* (Voltaire-nél *fantôme*), a vérbaj *Vénus nyavalya*, a vulkán *tüzet okádó hegy*. Kifejezetten szellemes, amikor például a Pangloss jellemzésére használt *raisonneur* szót az *eszekoptató*val fordítja (174). A számtalan kalandot átélő, sok országot megtapasztaló és sok embert megismerő hős kalandjainak magyar tolmácsolása ötletességet kívánt a fordítótól. Transzponálásai nyelvünk korabeli állapota vonatkozásában is érdekesek lehetnek. Bátran belevág a legnehezebb részek tolmácsolásába. A mese boldogságfilozófiáját – amely a szkepszist, a megbékélést és a tevékeny életmódot kívánja összekapcsolni – világosan tolmácsolja: „az ember arra született, hogy a háborgatásoknak zűrzavarjában vagy pedig az unalomnak álmasságában éljen”; „a munka három nagy ellenséget távoztat-el tőlünk, az unalmot, a fertelmességet, és a szükséget” (166).

A fordító erőfeszítéseit akkor tudjuk igazán értékelni, ha munkáját a *Szabad Holmikban* olvasható kézirattal összehasonlítjuk. A német közvetítéssel készült *Candide*-fordítás kéziratában a rövidítés különösen erőteljes. A fejezetekre tagolás és a fejezetcímek eltűnnek, sőt bekezdések sincsenek (egyreszint viszont át vannak írva drámaszöveg-szerűen dialógusba). A filozófiai részek, például Pangloss elmékedései vagy hiányoznak, vagy átalakulnak, így például a *lehetséges leg-jobbik világ helyett a jó ez a világ* vagy a *mindenek jó tzélra vagynak teremtve* megfogalmazást találjuk. Maga a történet fontosabbá válik, mint a mese által közvetített filozófia.

A *Candide* két magyar fordításának eltérései azért is érdekesek, mert arra engednek következtetni, hogy 1793-ban Voltaire filozófiájának magyar közvetítése volt a legfontosabb a fordítónak, aki feltehetően a szerző filozófiai írásait és más műfajú műveit is jól ismerte. A kéziratban maradt és erősen megrövidített fordítás a filozófiai mesét inkább a magyar regény útkereséseiben kívánta hasznosítani. Pikareszk elemeket, elbeszélési technikákat keresett benne, amelyek az olvasók érdeklődését szélesebb körben felkelthették.

24 *Nyelv csinosságára való ügyelet*, Tudományos Gyűjtemény, 5(1821)/12, 37–39. Megjegyzí, hogy az eredeti „nincs elötte”. Csak egy rövid részt idézünk: „megkötözték öket, egyiket, mivel beszéllett vala, a másikat, mivel rá hagyással halgatta vala” (1793). Döbrentei javítása: „kötelet vetnek mind a' kettőre, még pedig azért hogy az egyik beszélt a' másik rá hagyással hallgatott” (1821). Lásd a témáról: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 269.

Döbrentei Gábor fordításkritikáira visszatérve érdemes megemlíteni, hogy jól ismeri és összefoglalóan ismerteti már 1816-ban Voltaire prózai műveit és regényeit, amelyeket a 17–18. századi francia regény történetén belül helyez el. Voltaire filozófiai regényei között megkülönböztet *elmés* és *érzékeny* írásokat:

Geniejének az a' titkos ereje, 's követhetetlen játéka, csak egyedül az ő tulajdon első-sége. Ő a' legtávolabb látszó tárgyakat is magához közel tudja hozni, 's visszasságok által bámit. Candide, mint az optimizmus legelmé debates gúnyolása mindig kedves lesz, Zadig közönségesen fog tetszeni, mivel ebben enyelgő 's lelkes rajzolatokkal szünetlen múlattat; Ingénu tele lévén érzékeny festésekkel, az élet való jelenésivel, talán remekje volna e nemben, ha abba némelly csinatlan kétértelműséget, 's illetlen tréfákat ne elegyítsen. Ha a többi románjai nem érnek is fel az említettekkel, még is jobbak mások legtöbb darabjaiknál, 's az idők folytában minden jó ízlésű embernek lelkes mulatságára fognak szolgálni.²⁵

Zadig – Zádig, Cserei

Ha a magyar kritika keveset foglalkozik a *Candide*-fordítással, annál több kommentár és elemzés jelenik meg Dugonics András *Zadig*-átültetéséről, az 1808-ban megjelent *Cserei*ről. Voltaire *Zadigja* a fordítások történetében kitüntetett helyet kap. A *Zadig*gal kezdődik majd újra a nyomtatásban is megjelent Voltaire-mesék története a 19. század második felében, mindjárt két különböző fordításban, 1870-ben és 1879-ben. Ez a legtöbbszor magyarra fordított Voltaire-mű, amely Dugonics magyarázásán kívül öt fordításban olvasható.

Dugonics adaptációjáról, rögtön a mű megjelenését követően Kölcsey Ferenc ír kritikát. A 18 éves kritikus igen tájékozott, beszél a mese esetleges forrásairól, megjelenéséről és párhuzamairól más korabeli művekkel. Taglalja a Dugonics-fordítás anakronizmusait, hiányolja belőle az eredeti mű szatiráját, főleg a „tudósák”, a papság és az inkvizíció vonatkozásában. Elismeri azonban szerepét az olvasók megnyerésében:

Elméssége ezen könyvnek a magyarban is szembetűnő, noha azt az Öreg a maga caprice-jainak feláldozta. Zádig helyett egy Magyar Herceg csúszott a könyvbe s a Taxon idejébéli dolgok, amennyi tekintetet adnak, annyit vesznek el az elmésségből.²⁶

A későbbi kritika is kiemelten foglalkozik Dugonics magyarázásával. Horváth János száz évvel a mű megjelenését követően veti össze nagy alaposággal a *Cserei*t forrásával. Kitér a francia változatokra, amelyekben Voltaire kiadásról kiadásra új fejeze-

25 Lábjegyzetben megemlíti még a *Scarmentadot* és a *Memmont*. A 17–18. századi francia regény vázlatos történetét adja, ezen belül helyezi el Voltaire-t. Marmontel meséit, amelyeknek fordítása a magyar írókat Voltaire meséinek fordításával egy időben foglalkoztatta, mesterkéltnek tartja. DÖBRENTÉI GÁBOR, *A francia nyelv' kimivelése' története, 's prózaikusai munkájának meg-vizsgálása*, ErdMúz, 5(1816), 65.

26 KÖLCSEY FERENC, *Cserei, egy honvári herceg Dugonics által*, Szeged, 1808, Debrecen, 1808. nov. 21. <http://mek.oszk.hu/06300/06367/html/01.htm> (2017.11.13).

tekkel bővítette a regényt. Azonosítja azt a német fordítást, amelynek közvetítésével Dugonics dolgozhatott. Fejezetenként részletezi az eltéréseket, hangsúlyozva, melyek a hiányzó elemek és melyek a betoldások, melyek az európai vándormotívumok. A francia mű tolmácsolását sikertelennek ítéli, mivel véleménye szerint abból csak a történet maradt meg. Minősítése lesújtó: „Dugonics regényeinek [...] alig van valami értéke”, csak irodalomtörténeti jelentőségét ismeri el.²⁷

Sommás ítéletét már az is cáfolja, hogy Dugonics *Csereije* Voltaire egyetlen korabeli, magyarul megszólaló meséje, amely modern kiadásban is megjelent. A kiadást gondozó Kerényi Ferenc hangsúlyozza a „magyarító” Dugonics „alkotói tevékenységét” a „befogadó környezet rajzában, és a kölcsönzött cselekmény tégláit rögzítő irodalmi »kötőanyag«, az új utalások rendszerének kidolgozásában.”²⁸ Dugonics átalakításai valóban alapvetőek és nemcsak a részletekben: a *Zadig* kétszeresére bővül a magyartítás során, a párbeszédet a magyar szerző a drámaszövegekre emlékeztetően tagolja. A változtatások nagyrészt abból származnak, hogy a *Csereit* Dugonics saját munkásságába illeszti be, abba a koncepcióba, amelyet az *Etelkával* kezd kialakítani, és amelybe beletartozik minden ezt követő munkája,²⁹ így például *A szerecsenek*, amelyet Dugonics Héliodorosz klasszikus regényének fordításaként készít. A görög regény 17–18. századi fordításai a nyugati, így a francia irodalomban is fontos szerepet játszanak a regény műfajának fejlődésében. Dugonics a *Zadig* magyartítása során több célt akar beteljesíteni: emelni szeretné a nemzeti nyelven olvasók számát és elmélyíteni a magyarok története és a (nap-)keleti mítoszok közötti kapcsolatot. Voltaire könnyed stílusát, érdekes történetfonását, a keleti mese elemeire építő, a jelen és a múlt erkölcsi között dialógust kialakító fikcióját erre alkalmasnak találhatta.³⁰

Labádi Gergely kitűnő tanulmányában a *Szabad Holmik* fordításai között olvasható kéziratos *Zadigot* hasonlítja össze a *Csereivel*. Függelékben közli a kéziratos kivonatot, megállapítva, hogy fordítója „több mint felét elhagyja a forrás szövegének”, mégis „néhány részletet meglepő hűséggel ad vissza”, főleg az „udvari világ”, a rossz tanácsadók bírálatát.³¹ Arra is helytállóan mutat rá, hogy noha Dugonics „semmilyen értelemben nem törekedett ekvivalenciára”, „tisztában van az eredeti kiábrándult-ironikus beállítódásával”. A történet megformálásában Voltaire-nél a nyitottságot, töredezettséget, Dugonicsnál a lezártágot hangsúlyozza. Értelmezésével teljesen egyetértve továbbgondoljuk azokat a korábban említett tanulmányokban is felvetődő kérdéseket, melyek

27 HORVÁTH János, *Dugonics „Cserei”-jének forrása*, EphK, 31(1907), 545–560.

28 Kiemeli: az „átültetésnek ez a módja külön szakszót teremtett magának”. KERÉNYI FERENC, *Dugonics András és a Zadigból lett herceg* = DUGONICS András, *Cserei egy Honvári Herceg*, Megmagyarosította D. A. királyi oktató, Bp., Magyar Helikon, 1975, 169, 171.

29 Vö. KERÉNYI Ferenc, *Egy sikeres eredetmítosz a 18–19. század fordulóján: Dugonics András hat művéről* = K. F., *Színek, terek, emberek: Irodalom és színház a 18–19. század fordulóján*, Bp., Ráció, 2010 (Ligatúra), 23–43.

30 Vö. PENKE Olga, *Mythe, histoire, fiction dans le premier roman hongrois, Aux confins du roman, Eighteenth-century fiction*, vol. 16, n. 4, july 2004, 561–571; DUGONICS András, *Etelka: Kritikai kiadás*, s. a. r. PENKE Olga, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002 (Csokonai Könyvtár: Források. Régi Kortársaink, 8), *A regény műfaja*, 424–437.

31 LABÁDI Gergely, *Zadig, Zádig, Cserei: Tudásformák a magyar regényben 1800 körül*, FK, 58(2012), 369–395. (Alcímünket a tanulmányból kölcsönöztük.)

szerint a *Zadig* története csak egy lazán összekapcsolódó anekdotafüzér, és megvizsgáljuk, hogy a forrás és Dugonics magyarításának filozófiája valóban elsősorban eltérő elemeket tartalmaz-e.

A kérdések megválaszolásához térjünk vissza a *Zadighoz* hasonló ihletésű *Memnonhoz*. Utóbbi mind a történetformálás, mind az elbeszélés módja, mind a közvetített filozófiai tanulság vonatkozásában erősen eltér. *Zadig* megtanulja sorsának irányítását, őt a gondviselés megvilágosítja az angyalon keresztül, és sikerül egy elfogadható életfilozófiát kialakítania, míg *Memnon* nem tanul tapasztalataiból, és a tanácsokat sem fogadja el. *Memnon* megvakul, míg *Zadig* meggyógyul a zemsérülésből. Ha a befejezéstől visszatekintve értelmezzük a *Zadigot*, a főhős lineárisan előadott történetének epizódjai új jelentést nyernek. Amikor megtalálja szerelmét, *Astarté* elmeséli neki mindazt, ami vele történt. Az ő történetéből válik világossá, hogy *Zadig* életének lazán összefűződő epizódjai valójában szoros kapcsolatban vannak, azaz minden tapasztalata hasznos volt. Ha nem történtek volna meg vele életének szörnyű eseményei, nem lehetett volna király és *Astarté* férje. A *Zadig* – Voltaire egyik kitűnő monográfiája szerint – olyan pillanatban születhetett, amikor Voltaire megpróbálta Leibniz providencializmusát elfogadni, azaz a befejezés azt sugallja, hogy össze lehet egyeztetni az emberi szabadságot egy felsőbb renddel. Voltaire hőse ezt a rendet nem a keresztény, hanem a keleti filozófiák bölcsességén keresztül érti meg, a regény filozófiája azokat szintetizálja: *Zadig* nem ért ugyan meg mindent, de elfogadja a „végezést”. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy Voltaire nem elégedett meg műve első változataival, és többször kiegészítette írását új fejezetekkel, valamint hogy az egyik kiegészítést jegyzettel zárja, mely szerint még más kalandok is történtek a hőssel. A regény szerkezete csak látszólag egyszerű, valójában tükrözi a világ bonyolultságát, a feltételezhető rendet és a véletlen szerepét.³²

Dugonics választása nem véletlenül esett a keleti mítoszokat felidéző Voltaire-regényre. Filozófiájával ugyan nem ért egyet, a műben azonban megtalálja azt a témát és azt az elbeszélési módot, amely megfelel az *Etelkától* kezdve kialakított koncepciójának. A műben közvetített filozófiát úgy alakítja át, hogy a francia filozófus keleti története a „magyarítást” követően belesimuljon többi munkája közé, amelyek „Régi Magyarainknak Nap-keleti eredeteket”³³ vannak hivatva bizonyítani. A történetet – eltérve az eredetitől – teljesen lineárisan adja elő, s ezt olyan tartalmi módosításokkal éri el, amelyek a meggyőződésének is jobban megfelelnek. Hőse nem királynéba lesz szerelmes, hanem a fejedelem lányába, s eléri ugyan célját, de nem lesz király. *Cse-rei* (*Zadigtól* eltérően) teljesen el tudja fogadni sorsa alakulását, míg *Zadig* félelme a kiszámíthatatlan újabb eseményektől nem enyészik el végleg a boldog befejezésben. Nem teljesen idegen azonban Dugonics számára Voltaire filozófiája sem. Mindketten bírálják az ésszerűtlen szokásokat, és a 18. század vége erkölcsseit visszavetítik az eltérő korra és térre. A világ rendjét biztosító lény mindkettejük számára szükségszerű. Filozófiájuk – és így a két mese – vallási meggyőződés vonatkozásában tér el alapve-

32 VAN DEN HEUVEL, *i. m.*, 140–200; VOLTAIRE, *Roman et contes, i. m.*, 736–795.

33 DUGONICS, *Etelka, i. m.*, 10, a *Honnyaim!* c. bevezetés.

tően. Ebből a szempontból legtanulságosabb a *Vacsora* című epizód magyarítása, ahol egy ideig Voltaire gondolatmenetét követve mutatja be Dugonics a különböző keleti vallások furcsaságait, a francia szerzőnél szereplő vitázók megjelenítésével és megszólaltatásával. Azonban, míg Voltaire Zadigja a vitát úgy zárja le, hogy a különböző vallásokban rámutat a közös magra, mely szerint mindegyik feltételezi a teremtő és a világ rendjét biztosító „legfelsőbb” lény létezését, és ezzel összehétközést keresi, Cserei saját meggyőződését erőlteti rá a vitázókra, számára a „Magyarok Istenében” való hit az egyedül üdvözítő. A kéziratos *Zadig*-fordításban egyébként ez a fejezet teljesen kimarad.

Kéziratos mesefordítások

A *Scarmentado*-fordítások és a pikareszk

Voltaire *Histoire des voyages de Scarmentado écrite par lui-même* című filozófiai meséjének két korabeli kéziratos fordítását sikerült feltárni a közelmúltban. Mindkét fordítás a század fordulóján készülhetett, amikor a pikareszk – amelyben a hős maga adja elő történetét, és amelynek sajátos elemeit egyedül ebben az írásban alkalmazza Voltaire – aktuálisnak látszott a magyar olvasók érdeklődésének felkeltésére. Ebben az időszakban jelent meg Lesage *Sánta ördögének* magyar fordítása, melynek bevezetőjében Schedius Lajos „vig és mulatságos beszédnek” nevezi a műfajt és a művek szerzőit „tréfás költőknek”. Úgy véli, ez az írásmód különösen erősen hat az olvasók érzelmeire. Lesage másik híres regényének, *Gil Blas történetének* lefordítása – amelyet a francia pikareszk prototípusának tartanak – 1800-tól tizenöt éven át a magyar írók tervei között szerepel, azonban végül nem valósul meg.³⁴

Mielőtt a két kéziratos fordítást közelebről megvizsgáljuk, érdemes azt is megfigyelni, milyen szövegek társaságában találjuk őket, és milyen célt szolgálhattak. A *Szabad Holmikban* a *Skarmentádonak utozása Magától le írva* több regény, dialógus, prózában írt szövegtörödékek között található. A *Magyar Voltaire 4* című gyűjteményben a *Scarmentádó Utazásbéli Történetei melyet tulajdon maga írt* két másik mesével kerül egy kötetbe (az azonos kézzel írt másik kéziratkötet szintén prózai írásokat tartalmaz: válogatást a *Filozófiai szótár* szócikkeiből és a *Saul* című drámát, amely a szerző egyetlen prózában írt színházi műve). Utóbbi bevezetője szerint a fordítások nem „nyomdaprés alá” készültek, és csak szűk olvasói körnek szólnak, míg a *Szabad Holmikban* a fordító célja kifejezetten a megjelentetés volt.

A *Scarmentado* Voltaire életének legkeservesebb személyes élményeit követően íródott, 1756-ban, amikor II. Frigyesnél kegyvesztett lett, és Poroszországból távoztában a határon letartóztatták, csomagjait elkobozták, és több napon át fogva tartották. A filo-

34 LESAGE, A *Sánta ördög*: Elme futtató könyv, az olvasást kedvelőknek, ford. RÁTH Pál, Pest, 1803; Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez 1815. febr. 21. Vö. LABÁDI Gergely, A *pikareszk Magyarországon a 18–19. század fordulóján*, ItK, 120(2016), 179–191; Uő, A *magyar regény 1807-ben*, It, 95(2014), 324–325.

zófiai mese felidézi saját életérzését, amikor a létbizonytalanságot kényszerű utazásai során megtapasztalta, más útvonallal, más történeti korban, mint hősei. A mű párhuzamosan születik világtörténetével, amelynek ekkor jelenik meg első, a szerző által nagy figyelemmel kísért kiadása. Az „utazási regényben” a fikció és a történelmi valóság a legszorosabban összefonódik.³⁵ A naiv, kiváló származású, kivételes tudásvágyú, és nyitott egyéniségű Scarmentado a pikareszk regények főszereplőjéhez hasonlóan a sors játékszerévé válik, rabszolgasorsra jut, ahonnan végül kiváltják és hazatér. Utazásai során fokozatosan elveszti minden reményét arra, hogy a meglátogatott országokban tapasztalt abszurd és tragikus eseményeket megértse, noha újra és újra belevág az utazásba. Végül a megismerés vágya is kihal belőle, visszavonul a túl zajos világból. Magánéletének lezárulása is emlékeztet a pikareszk regényekből ismert befejezésre. Megnősül ugyan, de felesége megcsalja. Iróniával szemléli önmagát, helyzetét mégis kellemesnek ítéli a kegyetlen világban.

A filozófiai mese történései a világtörténelem egyik legragikusabb időszakához kötődnek: az 1615 és 1620 közötti időszakra utalnak, amelynek embertelen borzalmait Voltaire világtörténelme több fejezetben részletezi. „1600-ban születtem” – kezdődik a történet, majd a hős pontosítja, hogy tizenöt évesen elutazik otthonról, hogy tanuljon. Kandia³⁶ városából indul el, és előbb európai úti célokat követ (Róma, Franciaország, Anglia, Hollandia/Hága, Spanyolország/Sevilla, Törökország), majd eljut Ázsiába (Perzsia/Ispahan, Kína, Makaó, India/Delhi) és Afrikába, végül visszatér szülőföldjére. Van den Heuvel párhuzamba állítja az elmesélt, személyes történetet a felidézett történeti háttérrel, és megállapítja, hogy Voltaire az azonosítható történelmi utalások segítségével sűrítve tudja bemutatnia az emberek közötti (főleg vallási alapú) ellenségeskedés, a háborúk, a pénzszerzés vágyának következményeit, amelyek az emberből a legrosszabbat hozzák ki. A hős az utazások során megtapasztalja az erkölcstelenséget, a jogtalanságot, a kínzásokat, a háborúkat, a gyarmatosítás borzalmait, amelyeknek nemcsak szemlélője, hanem maga is áldoztává válik, és csak nehezen szabadul a veszélyes helyzetekből. Az utazás az egyéniséget gazdagító tapasztalatok helyett büntetés, ahogyan a főszereplő spanyol nevének jelentése sugallja.³⁷ Míg a *Candide*-ban a „rossz” létezésének visszatérő megállapítása ellenére az újrakezdés lehetőségét, a folytonos aktív tevékenységet, a kis közösséget összekötő emberi kapcsolatokat hangsúlyozza a mindentudó elbeszélő, Scarmentado maga által elmesélt története megkérdőjelezi az utazások értelmét. Kifordult világot mutat be, ahol az ember magányos (a főszereplő alkalmi kísérői sem kapnak nevet), amelyet a félelem ural, és amelyben az ember véleményét sem tanácsos megfogalmazni. A történetben a hős tapasztalatai nem vezetnek tanúlaghoz, intellektuálisan és lelkileg egyaránt megsemmisül. Sorsába beletörődik, akárcsak az eredeti pikareszk alakok. De míg a „pizaro” a kezdeti állapothoz tér vissza

35 Lásd a témáról: Daniel ROCHE, *Voltaire voyageur = Apprendre à porter sa vue au loin: Hommage à Michèle Duchet*, textes réunis par Sylviane ALBERTAN-COPPOLA, Paris, ENS, 2009, 153–180.

36 Ma: Iráklio, a Görögországhoz tartozó Kréta sziget legnagyobb városa. A 17. század végén húszéves harcot követően elfoglalják a törökök, és majd csak a 20. században kerül vissza Görögországhoz.

37 Luciana Alocco BIANCO, *Le vocabulaire dans l'Histoire des voyages de Scarmentado = Voltaire et ses combats*, eds. Ulla KÖLVING, Christiane MERVAUD, Oxford, Voltaire Foundation, 1997, I, 223–228.

a történet végén, Scarmentado elveszíti öröklött társadalmi rangját. Voltaire iróniája keserű: a műben bemutatott primitív és civilizált népek, a keresztények és más vallások szokásai és erkölcsi egyformán borzalmasak és kegyetlenek.

Először a *Szabad Holmik* című gyűjteményben található fordítás sajátosságait vizsgáljuk. A német közvetítéssel készített, jelentősen lerövidített fordításban – a *Zadig* és a *Candide* fordításához hasonlóan – jól látható a fordítói rutin. Az utazás kerete nem változik, de kimaradnak az utalások a konkrét történeti háttérre és a pikáns, kicsit vaskos részletek. Azonosak maradnak az utazás helyszínei, a meglátogatott földrészek, országok, városok. Az egyik legnagyobb változtatás az utazás befejezését érinti, amely az eredetnél kevésbé pesszimista. A fordításban ugyanis a hős az elinduláshoz nem az illúziók végleges elvesztése miatt tér vissza, hanem azért, mert a hazatérés vágya vezeti. Felesége sem csalja meg, így Voltaire iróniája elvész, hiszen teljesen elégedett lehet sorsával: „tsupán Hazámat kívántam viszont meg látni. Ezt elérvén meg házasodtam, és meg győződtem az iránt, hogy ez a leg jobb állapotja az embernek.” (135.) A szövegmodosításoknak köszönhetően módosul a történet eredeti filozófiája, a magyar szöveg ugyanakkor jól tolmácsolja az eredetiben található valláskritikát. Elhagyja ugyan az európai és ázsiai országokban gyakorolt vallások konkrét részleteit, amelyek a jól tájékozott olvasóban felidézhetnék a történelmi hátteret, de nem marad adós a különböző helyszínek *couleur locale*-jával. Utal a szerzetesrendek ténykedésére (jezsuiták, dominikánusok), beszél az inkvizícióról, a kanonizálásról, kiátkozásról, a jezsuiták erőszakos kínai hittérítéseiről, a francia és az angol „Anyaszentegyház” viszonylagos szabadságáról a pápától, a görög és az örmény keresztényekről, a pápai udvar fényűzéséről és erkölcsének lazaságáról. Még a törökök „imám”-jairól is ír, amelyet azért érdekes megemlíteni, mert a fordító egyedül itt tartja fontosnak, hogy zárójelben magyarázatot fűzzön a szóhoz: „tudniillik egy Török Pap” (131). A számos részlet kimaradása ellenére jól visszaadja Voltaire véleményét a vallási vitákról, harcokról és az egyház politikai befolyásáról, amelyeket a társadalomra és az egyénekre nézve egyaránt veszélyesnek és károsnak tart.

A *Magyar Voltaire*-ben található fordítást elsősorban az eredetihez való pontosabb ragaszkodás jellemzi. Legjelentősebb eltérésnek látszik a másik fordításhoz képest a szöveg társadalom- és valláskritikai jellegű részeinek gondos fordítása. Azokat a részleteket is megtaláljuk benne, amelyeket az előbbi fordítás kihagyott. Így például a pápai udvarban uralkodó erkölcsök kapcsán a „fiú szeretőket” *ágyas gyermek*nek (Voltaire-nél: *mignon*) fordítja. Humorosan tolmácsolja a hős pajkos-ironikus mondatát törökországi kalandjának előadásában, aki szerelmeskedés közben meggondolatlanul Allah nevét többször kiejti, amit a muzulmánok hitvallásként értelmeznek: „Reggel eljött az Imám, hogy engemet körülmétyen – s mivel némely ellen vetéseket tettem, a’ Ház Kádija, egy húséges ember előmbe terjesztette, hogy engemet karóba húz, én az én monyám végét és a’ hátuljamat ezer szekinen váltottam meg [...]” (71v).³⁸ A kor-

38 A modern fordítás persze világosabb: „Másnap reggel megjelent az imám, hogy körülmétylen, s mint-hogy én nehézségeket támasztottam, a városnegyed kádija, e derék ember, karóba húzatásomat javasolta, ezer zecchinóval mentettem meg fitymámat és a fenekemet [...]”. VOLTAIRE, *Regények...*, i. m., 182. A ’hím vessző’ jelentésű *prépuce* szó fordítása a korabeli szövegben: *mony*, amely 1742-től használatos, vö. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*, Bp., Akadémiai, 1970, II, 953.

hoz köthető jellegzetes fordítás a *Magyar Voltaire*-ben a *nègre* – *szerecsen* megfeleltetés. Egyetlen szó esetében jelzi kipontozással, hogy nem találja a magyar megfelelőt (*alguazil*). Az *Église* fordítása az előző szövegben *Anyaszentegyház*, itt *Ekklésia*. A befejezés ebben a fordításban az eredeti ironiáját követi: „Hazamba meg házasodtam a Feleségtől való meg tsalattatást szenvedtem ’s láttam, hogy ezen életben ezen állapot a leg édesebb” (75r).

Amabed levelei – levélregény?

Voltaire korának egyik legtermékenyebb levelezője. Írt egy sajátos „levélregényt” is, amelyről mint „Pamelájáról” beszél, utalva a richardsoni modellre.³⁹ Meséi között is találunk egy művet, amelyre a műfaj bizonyos poétikai sajátosságai ráillenek, a *Lettres d’Amabedet*: a szerelmi történetet kizárólag két, egymástól elválasztott szerelmes indiai fiatal levélváltásából ismerjük meg, a levelek sorát sehol nem szakítja meg narrátor. A kommentáló szerepét némileg betölti a műben szereplő harmadik levelezőpartner: a szerelmesek tanítómestere, aki folyamatosan tanácsokat ad nekik, leveleikre válaszolva. Az Indiában kezdődő történet sok helyszínen játszódik, a Gangesztől Vatikánig és Párizsig. A levelek datálása a keleti naptárat követi, a hónapok állatneveket idéznek, és az évek sem az európai naptárnak felelnek meg. Az európaiktól eltérő datálás némileg emlékeztet Montesquieu *Perzsa levelek* című levélregényére, de a levelek megírásának helyszíne és keltezése nincs következetesen jelölve.

Voltaire műve a felsorolt sajátosságok ellenére nem kapcsolható szervesen a levélregény történetéhez. Szentimentális regényként indul, azonban az egzotikus szerelmi idill a kényszerű utazások során szertefoszlik. A hittérítők álszentségének bírálata válik egyre dominánsabbá, akik a két „természetes ember” naivitását kihasználva elválasztják őket egymástól. A történet végén – semmibe véve tanítójuk tanácsait – elfogadják az erkölcstelen, „civilizált” társadalom által felkínált élvezeteket. A regény műfaja egyedi keverék: a levélregény legfontosabb poétikai és tematikai sajátosságainak alkalmazása mellett, amely a szerzőnek lehetőséget ad az érzelmek leírására és a filozófiai dialógusra, a történeti regény néhány jellegzetességét is hordozza. A cselekmény a 16. században játszódik, a lábjegyzetekben évszámok is szerepelnek, történeti alakok és történeti események azonosíthatók benne. Mai értékelői szerint Voltaire szándékosan arra az időpontra sűríti történetét, amely fordulópontot jelent Ázsia és a gyarmatosítás történetében. Szerepet kap benne a dominikánusok és a ferencesek ellentéte, a búcsúcédulák árusítása. A két fiatal kapcsolatba kerül az Inkvizíció képviselőivel, megismerik módszereit és a pápai udvar romlottságát. A történeti tényeket azonban a szerző ironikusan alkalmazza. Minden vallást megkérdőjelez, köztük a brahmanizmust is. Vidám stílusa ellenére pesszimista írás.⁴⁰

39 Így nevezi valódi és fiktív levelekből összeálló levélgyűjteményét, amely *Lettres de M. de Voltaire à Mme Denis* címmel először 2004-ben jelent meg, André MAGNAN kiadásában, aki a valódi/fiktív levelek kérdését is tisztázta *L’Affaire Pamela* c. munkájában (Paris, Méditerranée).

40 Jacques DELOFFRE és Jacqueline HELLEGOUARC’H jegyzetei = VOLTAIRE, *Romans et contes*, i. m., 1107–1116.

A mű magyar fordítása abban a kéziratban található, amelynek fordítója különösen szívesen válogat Voltaire filozófiai és valláskritikai esszéiből. Általában pontosságra törekszik. Különösen gondos az ál-keleti stílus magyarítása, ebből idézünk: „Lelkemnek világossága, gondolataimnak Attya, Te, ki az embereket az Örökkévalónak útjaiban vezeted, betsület és tisztelet tenéked, tudós Shasztaszid!”⁴¹

Voltaire „érzékeny” filozófiai meséje – az *Ingénu*-fordítások

Voltaire filozófiai meséi közül a kortárs és nemzeti történelemhez, a hétköznapi emberekhez és erkölcsihez az *Ingénu* áll a legközelebb. „Erkölcsei mese”, amely felkavarja az olvasó érzelmeit, a szereplők pszichológiáját árnyaltan mutatja be, szentimentális, melodramatikus.⁴² A mű első fejezete szatirikus valláskritikát fogalmaz meg – legtöbbször hasonló alkotásához hasonlóan –, kifejezetten karikatúra jelleggel. Fokozatosan vált át szerelmi történetbe, amely először idilli, majd a szerelem egyre nagyobb akadályokba ütközik, a regény végén a hősnő meghal. Halálát lelki sérülés okozza, amely az első témával kapcsolatos, mivel az egyház képviselőinek erkölcsileg elfogadhatatlan viselkedése okozza. Olyan dilemma elé kerül, amelyet csak egyéniségének alapját megtagadva tud megoldani: ártatlansága árán tudja csak szerelmét a börtönből kiszabadítani. Lelki összeomlásának fizikai megsemmisülés a következménye. Haldoklását és halálát richardsoni jelenetekben adja elő Voltaire, amelyek könnyeket fakasztanak a mű legdurvább lelkű szereplőiből is. A tragikus befejezést a szerző némileg enyhíti azzal, hogy a hőst szerelme elvesztéséért a társadalom némileg kárpótolja, amikor hasznos tagjává teszi, így beletörődik sorsába. De a befejezés hangneme meghatározó marad, és az iróniát teljességgel mellőzi. Nemcsak a történet eltérő, hanem a szereplők megformálása is, akiket lelkileg gazdagon fest a szerző, egyéniségük jelentősen átalakul történetük során.⁴³ Főleg a főhős lelki fejlődését rajzolja meg Voltaire árnyaltan, érzelmi és intellektuális kiteljesedésének tanúi lehetnek az olvasók. A hős fiatal, őszinte, spontán emberi együttérzéssel jellemzett „természetes ember”. A sárospataki kézirat ezt a sajátosságát hangsúlyozza a cím lefordításakor: *A Nyílt Szívű*. A teljesen eltérő kultúrájú Amerikából érkezik a „civilizált” Európába, erre utal a másik korabeli (és a modern) fordítás címe: *A Huroniai Amerikánus* (illetve *A vadember*). Nem tudja, és nem akarja elfogadni a valódi érzelmek elrejtésének társadalmi szükségességét, a kompromisszumokat, amelyek a korabeli Franciaország mindennapjait jellemzik. A kor erkölcsihez való alkalmazkodáshoz a szerelem és a barátság szenvedélyes átélése juttatják el. A szerelmi szál mellett mindvégig erőteljes a műben a társadalom- és a valláskritika. Voltaire elítéli az állam és az egyház összefonódását, az egyházat képviselő személyek erkölcstelenségét, akik visszaélnek helyzetükkel. A „természetes ember” szemszögének

41 MV4 1r.

42 Marmontellel érdemes párhuzamba állítani, akinek *Contes moraux* c. művéből 1775-ben Báróczi Sándor *Erkölcsei mesék*, 1808-ban Kazinczy Ferenc *Szívképző regék* címmel jelentetett meg fordítást. Vö. SAUDER József, *Marmontel en Hongrie = De l'Encyclopédie à la Contre-Révolution: Jean-François Marmontel (1723–1799)*, éd. Jean EHRARD, Clermont-Ferrand, G. de Bussac, 1970, 299.

43 Vö. Jacques VAN DEN HEUVEL jegyzetei = VOLTAIRE, *Romans et contes*, i. m., 966–987.

érvényesülése miatt a társadalmi visszaélések, a megrögzött vallási kultuszok abszurditása állandó motívumai a műnek, és kiemelik az olyan erényeket, mint az őszinteség, az érzékenység, és a becsület.

A *Nyílt Szívű* című fordítás erénye a pontosság. Hüen közli a mű kettős játékos alcímét: a fikciót „valóságos történetként”, és egy kézirat töredékeként tünteti fel. A fejezetekre osztásban követi a forrást. A mese satirikus kezdésének lefordítása láthatóan nehézséget jelent neki, itt latinus megoldásokat választ, amelyek azonban Voltaire szó-játékainak visszaadását lehetetlenné teszik. Jobban sikerül a szentimentális haldoklási jelenet lefordítása, ahol a párizsi orvosok hanyagsága mellett („mert módi van egész az orvosságig”) a hősnő lelki bajainak fiziológiai következményeit gondosan részletezi: „az ő Lelke ölte meg a testet – az őszve halmozott gondolatok, a melyek őtet hányták vetették, az ő ereibe [...] veszedelmes [...] mérget öntöttek”. Ez a hűségre törekvő és a teljes tartalmi lefordításra vállalkozó ismeretlen fordító sem tudja azonban a mű könnyed stílusát visszaadni. Azonosításában talán segíthet a katalógus információja, mely szerint a kézirat Pécsi Sándor színművész adományaként szerepel a sárospataki könyvtárban, akinek birtokába családi hagyatékként kerülhetett. Felvetődik, hogy a fordító esetleg Péchy Imre, Bihar megye alispánja, aki *A magyar nyelvről* címmel 1806-ban írt értekezést, és aki Voltaire *Henriade*-jának egyik magyar fordításában közreműködött, amikor a súlyos beteg Szilágyi Sámuel munkájának befejezésében segédkezett.⁴⁴ Kivételes érzékenységről megemlékeznek a kortársak, köztük Bessenyei György: „Hány féle Igazságot kel az Urnak is sokaságunk elöt szíven meg szoritani, mely szemében gyakorta könyvez; és fogságát sirattya.”⁴⁵

Végül egy olyan mondat fordítását idézzük, amely a tokaji kéziratban és a *Szabad Holmik*ban egyaránt megtalálható: „Az agyvelő – melyet az értelem lakhelyének hisznek, szinte olyan erősen ostromoltatott, mint a szív – a mely a mint mondják az indulatok lak helye.” „Az agyveleje mellyet az értelem lak helyének tartanak éppen olyan tűzbe jött, mint a szive, mellyet a vonszodások lak helyének mondanak.”⁴⁶

A *Szabad Holmik* fordítása a gyűjtemény többi szövegéhez hasonlóan kivonat, egyes részei mégis teljesen megegyeznek az eredetivel. A fordítás érdekes sajátossága a kötetben, hogy ez a legbővebb kivonat valamennyi mesefordításból. A német közvetítés láthatóan segítette a fordítót: viszonylag kevés benne a magyartalanság. Ugyanakkor a kétszeres áttétel miatt előfordulnak a kihagyások mellett félrefordítások. Az ironikus szövegrészek maradnak el. Gondos fordítás jellemzi viszont a valláskritikában bővelkedő részeket: Anglia dicséretét (mivel ott nincs hittérítés), a protestánsüldözés bírálatát, a nantes-i ediktum visszavonását és a pápa világi hatalmának kárhuztatását. Nincse-

44 Péchy Szilágyi Sámuel *Henriade*-fordításának befejezésében és a jegyzetek készítésében működött közre. PÉCZELI József, *Henriás* (1792), s. a. r. VÖRÖS Imre, Bp., Balassi, 1996 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 1), 30. KOMÓCSI Valéria, aki 1999-ben a kéziratot szakdolgozatként feldolgozta a Miskolci Egyetemen, felveti ezt a lehetőséget: www.c3.hu/~iris/00-23/komocsi.htm (2017.11.13).

45 *A Méltóság keserve poemában „ajánlása”* = BESSENYEI György, *Időskori költemények*, s. a. r. PENKE Olga, Bp., Balassi, 1999 (Bessenyei György Összes Művei), 75.

46 *A Nyílt Szívű*, 161; SZH 227. Az eredetiben: „Le cerveau, qu'on croit le siège de l'entendement, fut attaqué aussi violemment que le coeur qui est, dit-on, le siège des passions.”

nek kihagyások a jezsuiták politikai befolyásának és erkölcsi züllésének elítéléséből. Teljes részletességgel olvasható benne a janzenista Gordon történelmi, „tudományos” és irodalmi „leckéje”, amellyel a börtönben alakítja a (fordításban „Fránklinak” nevezett) főhős tudását és érzelmeit. Néhány érdekes megoldást idézünk végül a fordításból: *répandaient des ruisseaux de larmes – patak módra sírtak, raison – fundamentum, Etre des êtres – Fő valóság, grâce efficace – munkálkodó kegyelem* (ez utóbbi a másik fordításban latinosan: *efficax gratia*).

A keleti allegória a fordításokban

A magyarra fordított Voltaire-mesék kétharmadának középpontját képezi a keleti téma. Az előbbieken részletesebben elemzett *Memnon*, *Zadig* és *Lettres d'Amabed* mellett még három keleti mese fordítását találjuk a *Magyar Voltaire*, illetve a *Szabad Holmik* kötetekben: *Histoire d'un bon brahmin – Egy jó Brámin Históriaja*, *Le Monde comme il va – Így folynak mindenütt a dolgok* és *Princesse de Babylon – A Babiloni Hertzeg Asszony*. Voltaire „keleti meséi” és Kelet-felfogása bizonyíthatóan hatott a magyar írók gondolkodására és a regény fejlődésére, ezért érdemes sajátosságaikat és hatásukat összefoglalóan elemezni.

Voltaire munkásságának az a része, amelyet keleti meséknek neveznek, sokat köszönhet széles történelmi és vallástörténeti ismereteinek, valamint az *Ezeregyéjszaka meséinek*. Utóbbi mesegyűjtemény *Les Mille et Une nuits* címmel Antoine Galland fordításában 1704 és 1717 között jelent meg, és mélyen átformálta a korszak narratíváit.⁴⁷ Voltaire meséiben több területen kimutatták hatását: elbeszélési-szerkesztési technikájában (a mesélő szerepének felfogása, a hasonló vagy ellentétes elemek halmozása, az események láncreakció-szerű összekapcsolása, ismétlődése, felgyorsulása), stílusában (a szürreális és a burleszk elemek alkalmazása), és a mesék filozófiájában (az emberi sors kiszámíthatatlansága, amelyben a hős szinte játékszerré válik, a sajátos férfi–nő kapcsolat).⁴⁸ Az író soha nem kísérelte meg, hogy elméletileg megfogalmazza, miért fontos számára ez a téma, melynek segítségével az ember létezésére vonatkozó gondolatait allegorikus formában vagy parabolisztikusan tudja az olvasóhoz eljuttatni. A mesék kevésbé sötét képet festenek, mint filozófiája, némileg enyhítik radikális pesszimizmusát. A fikciók is végzetesen determinált valóságot közvetítenek, azonban az egzotikus, festői keret elfogadhatóbbá teszi a történelmi valóságot, az álomszerű, csodás elemek az esztétikai élvezet mellett a „jó” és a „rossz” alternálását biztosítják. A keleti mesék a rejtőzködésre is kiválóan alkalmasak. Lehetővé teszik, hogy Voltaire korának francia valóságát áttételesen bírálja, vagy akár saját filozófiájának egyes tételeit megkérdőjelezze. A mesék ugyanakkor nyitottak, többféle olvasatra adnak lehetőséget.

47 Antoine Galland a meséket arab nyelvterületen gyűjtötte, ahol tizenöt évet élt, egy részüket egy szír elmesélő előadása alapján jegyezte le. Vö. *Les Mille et Une Nuits: Contes arabes, traduits par A. GALLAND, prés. par Jean-Paul SERMAIN, Aboubakr CHARAÏKI*, Paris, GF Flammarion, 2004, I–XXXII.

48 Jean-François PERRIN, *L'Orientale allégorie: Le conte oriental au XVIIIe siècle en France (1704–1774)*, Paris, Champion, 2015, 81–121.

A *Kelet* fogalmát Voltaire – kortársaihoz hasonlóan – általános értelemben használja, egyszerre vonatkozik a Közel- és a Távols-Keletre. Nemcsak térben, hanem időben is tág jelentése van, még akkor is, amikor pontos évszámot, konkrét helyneveket találunk a szövegben. Mindenképpen eltérő világot jelent attól, amelyben ő maga és olvasói élnek. Földrajzilag három területet idéznek fel gyakran a mesék, amelyek a magyar fordításokban, illetve hatásban is jelen vannak: Perzsia legendás múltjának gazdagságát; India kettős képét, amely a természetes életmód és a bensőséges emberi kapcsolatok mellett a babonák és a hiszékenység földje; Kína pozitív példáját, amelynek politikáját, vallását és kulturális gazdagságát egyaránt idealizálja a szerző.

A három magyarra fordított keleti mese nagyon eltérő.

A *Szabad Holmikban* olvasható *A Babiloni Hertzeg Asszony* című fordításban a témához tartozó szinte minden elem megjelenik: a gazdag és díszes keleti környezet, számos különböző ázsiai nép (etiópok, perzsák, indiaiak, szkíták stb.), mindegyik sajátos „népkarakterológiával”. Nem hiányoznak a csodás tárgyak, a mitikus állatok (főnix, unikornis stb.). A bonyolult meseszövegben még a „szerelmi örület” is helyet kap, ebben azonban a francia író nem a keleti mesék, hanem Ariosto *Orlando furiosója* ihleti.⁴⁹ A *Memnon* és a *Zadig* gondolati körébe tartozik az *Igy folynak mindenütt a dolgok*, amelyhez a „legjobbik világ” kérdése is asszociálható. A parabolában a világ felett uralkodó szellem elküldi képviselőjét Perszopoliszba, hogy segítsen a döntésben, el kell-e pusztítani. A „bűnös” város Párizst idézi fel, ahol a hős az erkölcstelenség mellett felfedezi a „Mondain” világát, a kereskedelem áldásait, az egyéni érdek és a közhaszon összekapcsolódását, az örömök forrását a művészetekben és az irodalomban, amelyek az életet elviselhetővé teszik. Nemcsak Párizsra és Keletre utal a szerző (például az utazó Babouc-Babuk nevével), hanem a Bibliára is: Jónás utazására Ninivébe. A magyar fordító jól közvetíti a francia szöveg filozófiáját, mely szerint „ha nem is jó minden, leg alább szenvedhető” (SZH 166).

A *Magyar Voltaire* fordítója a szerző egyik legrendhagyóbb meséjét választja, maga Voltaire parabolának nevezi a kivételesen rövid, nagyrészt dialógusokból álló írást.⁵⁰ Az *Egy jó Brámin* arra vonatkozóan fogalmaz meg kételyeket, hogy a racionálisan gondolkodó ember számára egyáltalán elérhető-e a boldogság. A bölcs brahman boldogtalan, míg szomszédja, az öreg, bigott, „ostoba”, indiai nő elégedett sorsával: „mennél világosodottabb elméje volt nékie és szívbéli érzékenysége, annál inkább szerentsétlen volt ő”.⁵¹

A magyar fordításirodalom főleg francia forrásokat választ a keleti téma hazai adaptálására. Staud Géza helytálló megállapítása Voltaire hatására is érvényes: a 18. századi írók érdeklődése inkább intellektuális, míg a következő évszázad főleg érzelmileg vonzódik az orientalizmushoz.⁵² A magyar fordítók és írók több szerző műveiből

49 Frédéric DELOFFRE és Jacquelin HELLEGOUARC'H jegyzetei = VOLTAIRE, *Romans et contes*, i. m., 1007–1011.

50 *Uo.*, 892.

51 „plus [le bon bramin] avait de lumières dans son entendement et de sensibilité dans son coeur, plus il était malheureux”, MV4, 63v.

52 STAUD Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában*, Bp., Terebess, 1999, 10–30. Könyvében bemutatja a keleti témájú művek esztétikai, filozófiai, művészi sajátosságait és tárgyalja azokat a 18. századi műveket, amelyek már Voltaire meséire hatással voltak, de megjelentek a magyar recepcióban is.

válogatnak (köztük a már említett Galland vagy Pétis de la Croix), de Voltaire gyakorolja talán a legmélyebb hatást, akinek meséin kívül jól ismerik világtörténetének és filozófiai műveinek keleti témájú részeit.

A Kelet megjelenik Voltaire dialógusainak fordításában is. A fikciónak ez a típusa formailag nem esik távol bizonyos meséktől, például az *Histoire d'un bon Bramintól*. A közelmúltban lehetett pontosan azonosítani Voltaire dialógusával Laczkovics János fordítását, amely nyomtatásban is megjelent *A Jézus társaságbeli szerzeteseinek Khínából való kiűztetése* címmel 1792-ben.⁵³ Ezen kívül a keleti témájú dialógusra több kéziratos példát is említhetünk. Voltaire máig legnagyobb hatású művéből, a *Traité sur la Tolérance*-ből a század során csak egy rövid részt fordítottak, amely dialógusban van írva, és amely magyarul ezt a címet kapja: *Egy Chinai vetélkedésnek Historiaja. Volternak 19. Részéből, a' Békességről*.⁵⁴ A keleti vallások türelmessége áll szemben ezekben a dialógusokban a misszionárius hittérítők erőszakosságával. Ugyancsak kéziratban maradt a *Dictionnaire philosophique* keleti vallásokról írt néhány szócikkének fordítása. Közöttük legérdekesebb témánk szempontjából a „Brachmans, Brames” címszó, amelynek alcíme: *Des hommes et des femmes qui se brûlent chez les brachmans*, a magyar kéziratban: *A Brachmanoknál magok meg égető Asszonyokról*.⁵⁵ A fordításból érdemes azt a részt idézni, amelyhez a fordító jegyzetet fűz, mivel a jegyzet Verseyhy Ferenc keleti témájú regényére utal: „Holwell úr beszéllé, hogy egy tizenkilentz esztendő, különös szépségű Fijatal Özvegy a kinek három gyermekei voltak Roussel Asszonyság* [ide kapcsolódik a jegyzet:] Rózsafy Mantzi a' Katzajfalvi első szeretője.” Verseyhy *Gróf Katzajfalvi László avvagy a természetes ember* című regénye német forrás alapján készült, úgy véljük azonban, hogy nem pusztán a kézirat készítőjének asszociációjáról van szó. Verseyhy regénye írásakor ugyanis gondolatott Voltaire világtörténetének a keleti vallásokkal kapcsolatos részeire (amelyekből fordítást is készített),⁵⁶ és ismerhette az idézett szótárcikket is.⁵⁷

Egy rendhagyó szöveg

Végül még egy kéziratos fordításról kell szólni, melynek forrása a *Le Danger d'avoir raison* című „filozófiai mese”, amely magyarul a szellemes *Szóly igazat 's bétörök a fejed* címet kapja. Érdekessége, hogy franciául csak egy korabeli kiadása ismert, ahol Vol-

53 Vö. PENKE Olga, *Feltáratlan kéziratos magyar Voltaire-fordítások: A Dictionnaire philosophique magyarul = Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016, 224–240.

54 A kéziratos fordítás a műnek csak ezt a részét tartalmazza: TÖRÖK István, *Opusculum Miscellanea*, OSZK Kézirattára Quart. Hung. 14, 47r–48v. Érdemes odafigyelni a cím fordítására, ahol a *tolérance* szó megfelelője: *békesség*. A mű címe modern fordításban: *Értekezés a türelmességről*.

55 MV2 38v–40r.

56 [VERSEGHY Ferenc], *A világnak közönséges történetei*, Pesten és Budán, 1790–91, I, *A magyar fordítónak értekezései a leg-régiebb nemzetekről*. A keleti vallásokat is tárgyalja *A Religiónak eredetéről és elő-meneteleiről* c. részben, 219–245.

57 GYÖRGY Lajos szerint forrása August Heinrich Julius Lafontaine 1792-ben kiadott regénye: *Verseyhy Ferenc „természetes ember”-ének forrása*, It, 1(1912), 53–60; Uő, *A magyar regény előzményei, i. m.*, 376–377. György nem utal Voltaire-hatásra.

taire regényei és meséi között szerepel, ezt követi, elég hűségesen, a német fordítás, amelyben az elbeszélések között olvasható, a *Szabad Holmik* fordítója innen veszi át.⁵⁸ A mai Voltaire-bibliográfiák nem tartják számon. A Bibliothèque Nationale katalógusa szerint a szöveg Voltaire-től származik, mégpedig a *Questions sur l'Encyclopédie Raison* szócikkét tartalmazza, de a mű címe „hamis”.⁵⁹ Ehhez a szócikkhez képest azonban találunk benne egy hosszabb betoldást. Az igazság kimondásának veszélyét megfogalmazó szatirikus „tanmese” szerkezetét a betoldás teljesen felborítja, elviszi a pikareszk irányába, tartalma azonban Voltaire szellemétől egyáltalán nem idegen. Mivel nem tartozik témánkhoz, a fordítás elemzésétől itt eltekintünk. Több ok miatt tanulságos mégis ez a mű. Mutatja egyrészt, hogy Voltaire rövid meséi más műfajú rövid írásaihoz (dialógus, esszé) milyen közel állnak, árulkodik a korabeli műfaji és értelmezésbeli bizonytalanságról.⁶⁰ Feltehetően idegen kéztől származik a kiegészítés, ez az eljárás a korban, és konkrétan Voltaire művei esetében sem ritka. A fordítást a szerző szótárcikkeinek korabeli magyar fordításai között tarthatjuk számon.

Voltaire filozófiai meséi és a magyar regény kialakulása

Voltaire meséi magyar fordításának a magyar regény előzményeiben minden bizonynyal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint az eddigiekben. A tanulmányban feltárt és elemzett szövegek mutatják, hogy 1787 és 1821 között intenzív fordítói munka kísérel meg közvetítésüket. A fordítások száma a korábban ismert három, nyomtatásban is megjelent művön kívül a 21. századi feltárásoknak köszönhetően tíz kéziratos munkával gazdagodott. Noha a fordítók személye és a kéziratok datálása, valamint ismeretsege szempontjából nem rendelkezünk pontos adatokkal, érdemes megkockáztatni a magyar hatás szempontjából is azt a feltevést, amelyet Voltaire meséinek európai hatása kapcsán megállapítottak, miszerint jelentőségük megelőzné például Marmontel elbeszélő prózáját.⁶¹

Érdeemes felidézni a magyar regényről készült első tanulmányok megállapításait, amelyek időben nagyjából egybeesnek a mesefordításokkal. Mándi Sámuel egy évvel az első fordítás megjelenése előtt, Balogh Sámuel néhány évvel az utolsó fordítást követően készíti munkáját a regényekről, mindkettő német eredeti alapján. Mándi a fik-

58 *Romans et contes de VOLTAIRE*, Bouillon, Aux dépens de la Société typographique, 1778, III, 131–132; VOLTAIR's *ausgesuchte Romane, Erzählungen und Dialogen*, Wien, Wallishausse, 1790, I, 212–216; SZH, 98–101.

59 [catalogue.bnf.fr/ark:12148/cb31604013v](http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31604013v)

60 A *Raison* (Értelem) szócikk kritikai kiadásának kommentárja is úgy fogalmaz, hogy a „filozófiai mese” formája jellemzi ezt az írást. VOLTAIRE, *Questions sur l'Encyclopédie*, Oxford, Voltaire Foundation, 2013 (Euvres Complètes, 43), 113.

61 Vö. Roger MERCIER, *Les contes de Voltaire: Accueil du public et influences = Voltaire et Rousseau en France et en Pologne: Actes du Colloque de Nieborów (octobre 1978)*, [Varsovie], Éditions de l'Université de Varsovie, 1982 (*Cahiers de Varsovie*, 10), 159–171; SZAUDER, *i. m.*, 299; LOVAS Borbála *Erköltsi mesék, avagy Zadig zsákutcái a XVIII–XIX. századi irodalomban* c. tanulmányában felveti azt a kérdést, hogy a magyar írókat is meghihető Marmontel-művek egy része Voltaire meséinek hatását mutatja: [5mp.eu/fajlok/madarka/zadig-
www.5mp.eu](http://5mp.eu/fajlok/madarka/zadig-www.5mp.eu) (2017.11.13).

ciókban egyaránt fontosnak ítéli a gyönyörködtetést és a tanítást, kiemeli a regények olvasásának erkölcsnemesítő hatását, elsősorban a vallási tolerancia elterjedésében, és konkrétan Voltaire-re is hivatkozik.⁶² Balogh már az esztétikai élvezetet helyezi előtérbe és külön méltatja a regényekben az „emberi szív történeteinek rajzolását”. A Voltaire-meséket a „komikus” regények közé sorolja Cervantes, Lesage, Diderot és Smolett mellett.⁶³

A Voltaire-mesék fordítása a magyar regény korai időszakában a „szövegteremtésben”⁶⁴ is fontos forrást jelent. Ebben az első időszakban a fordítók célja főleg a mesék filozófiai üzenetének közvetítése. Francia eredeti alapján dolgoznak, és igyekeznek gondosan lefordítani a terminusokat, hasonlóan a szerző filozófiai műveit magyarra fordítókhoz. Az időszak második felében a különböző regénytípusok választása jellemző, és a fordítás gyakran német közvetítéssel készül. Az utolsó, datált fordítás előnyben részesíti az érzelmes elemeket, megjelenik benne a lelki sérülések és a fizikai betegség árnyalt összekapcsolása, a szerelem és a halál témája.⁶⁵

A fordításra választott művek jellege tükrözi, hogy a fordítók érdeklődését egyaránt felkelthette Voltaire sajátos felfogása valóság és képzelet kapcsolatáról, a szenvedélyek ábrázolása, a történeti tények megjelenítése a fikcióban, és filozófiájának szórakoztatva tanító szándéka. A fordítókat láthatóan különösen vonzották azok a szövegek, amelyekben a filozófiai mondanivaló kifejtését lehetővé tevő fiktív keret felhasználja (jórészt ironikusan) a pikareszk, a levélregény és az érzelmes regény műfaji sajátosságait.⁶⁶ A legmélyebb hatást azonban kétségkívül Voltaire keleti témájú meséi gyakorolják, melyeknek különböző változatait megtaláljuk a lefordított mesék között. Közülük kiemelkedik a *Zadig*, amely több fordításban és adaptációban eljuthatott a korabeli magyar olvasókhoz.

62 „Talám hogy az emberek között [az] igaz felebaráti szeretet, a' türedelem magának az embereknek szívekben gyökeret verni kezd, azt is avvagy tsak valamelly részben a' Római Meséknek lehet tulajdonítani Voltaire *la Tolérance*.” MÁNDI Sámuel, *Szívet sebhető 's elmét gyönyörködtetéssel tanító Római Mesékben tett Próba*, Pozsony, 1786. www.kiad.hu/bibl./mmsamuel/mmsamuel1786pdf. A fordítás sejteni enged, hogy a *Filozófiai szótár* szócikkéről lehet szó.

63 BALOGH Sámuel, *A' Románokról*, Tudományos Gyűjtemény, 8(1824)/4, 72, 82.

64 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 36.

65 Párhuzamos tendencia figyelhető meg Voltaire tragédiáinak magyar fordításában. A *Brutus* c. tragédiát 1788-ban Kovács Ferenc, 1812-ben Kisfaludy Károly fordítja le. Az előbbi az eredetiből fordít, és főleg a társadalompolitikai tartalomra figyel, míg az utóbbi németből és a szerelmi szenvedély végzetességét hangsúlyozza fordításában.

66 Bíró Ferenc az 1798 előtti magyar regények sikerének okát abban látja, hogy bennük „a bölcsesség megnyilatkozását lehetővé tevő fiktív keret önálló történetként kel életre”. Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1994, 207.

HEGEDÜS BÉLA

Megtanult literatúra

Literatúra és annak históriája Budai Ézsaiás szerint

Budai Ézsaiás (1766–1841) életéről és műveiről a magyar szakirodalom meglepően csekély, de az alapokhoz elegendőnek tartom Borzsák István monográfiájára utalni.¹ Itt csak ritka keresztnevről szeretnék megemlékezni, amelyet az ószövetségi Éσαιás–Izajás próféta után kapott. A protestáns névválasztás soha nem volt véletlenszerű, különösen igaz ez egy relatív ritka keresztnév esetében. Maradva a protestáns bibliai névalaknál: *Éσαιás* próféta könyve a 18. század közepe táján – tehát Budai születése idején –, amikor velük szemben az állami intolerancia újra erőre kap, Európa-szerte vigaszt nyújtó olvasmánnyá vált. Kicsit korábbi, de világhírű példát idézve elég csak Johann Sebastian Bachnak a hugenották üldöztetése és lipcsei befogadása kapcsán született 39., ún. *Menekült-kantátájára* utalnom, amely a próféta következő szövegére épül (58, 7):

Brich dem Hungrigen dein Brot, und die im Elend ohne Obdach sind, führe ins Haus!
Wenn du einen nackt siehst, so kleide ihn, und entzieh dich nicht deinem Fleisch und Blut!²

Budai Ézsaiás hosszú élete során reformátusként egyaránt megélhetett mind hátrányos megkülönböztetést, mind a központi hatalom által támogatott toleranciát.

Budai históriái

Budai Ézsaiás így fogalmaz legismertebb könyvének, a *Régi tudós világ históriájának* bevezetőjében azokról a történeti munkákról, amelyek példaként állhattak előtte: „Görög és Deák Írókról [História oktatására] szólló nem hogy Deák, de más nyelvenn is, czélommal egygyező, s kívánságomnak megfelelő munkát egygyet sem tudok”.³ Ezzel két dolgot is magyaráz: egyrészt azt, hogy miért nem fordít le magyarra egy már

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1955.

2 „[...] az éhezőnek megszegd kenyeredet, és a szegény bujdosókat házadba bevigyed, ha meztelent látsz, felruházzad, és tested előtt el ne rejtsd magadat”. A Szent István Társulat Bibliája modern fordításában: „Törd meg az éhezőnek kenyeredet, és a hajléktalan szegényt fogadd be házadba. Ha meztelent látsz, öltöztess föl, és ne fordulj el embertársad elől!”

3 BUDAI Éσαιás, *Régi tudós világ históriája*, Debrecen, Szigethy Mihály, 1802, II.

meglévő művet (miközben Christian Gottlob Heyne göttingeni tanítványaként nyilván sokat ismerhetett), másrészt azt, hogy műve más *historia litterariáktól* feltétlenül különbözni fog.

Három pontban lehet összefoglalni, hogy Budai műve miben különbözik az elődeitől: 1) a periodizációban; 2) a feldolgozott anyag beosztásában és annak 3) eszmetörténeti megítélésében.

Engem jelen tanulmányban leginkább az utóbbi érdekel: annak tisztázása, hogy vajon Budai antik szerzőket illető irodalom-felfogása mennyiben egyeztethető össze a mi, modern irodalom-felfogásunkkal. Másként fogalmazva: miként különíti el a *litterae* egészétől egy konkrét, kijelölt időszak írott munkái közül a mai értelemben is irodalomnak tartott műveket?

A *Régi tudós világ históriája* mellett vizsgálataimba egy másik, két évvel korábban, 1800-ban megjelent tankönyvét is be kell vonnom: a *Közönséges Históriáját*,⁴ amelynek bevezetőjében a későbbi könyv szempontjából is fontos megállapításokat tesz *historiáról* és *litteraturáról* egyaránt.

A most középpontba állított kötetének teljes címe a következő: *Régi tudós világ históriája, mellybenn a könyvnyomtatás feltalálásáig élt mindenféle tudósoknak, főképpenn pedig, a görög és deák íróknak élete, munkái, érdemei, és a tudományoknak akkori állapotja, rendbeszedve, előadódnak*. Mivel az alcím a mű főcímét magyarázza, könnyen a következő következtetésekre lehet jutni: 1) ha valaki író, akkor, függetlenül attól, milyen témákról ír, a tudós világhoz tartozik; 2) a művek megítélése a szerzőik „élete, munkái, érdemei” és „a tudományoknak akkori állapotja” összevetésében lehetséges; 3) a nyomtatás feltalálása alapvető szerepet játszik a periodizáció és a szinkrón tudásállapotok történetének bemutatása során. A továbbiakban ezekből a következtetésekből és a Budai által gyakran hangsúlyozott, a tudományok rendszerének megalkotására való törekvéséből kiindulva fogom megfogalmazott gondolatait vizsgálni.

Szakirodalom, recenziók

Feltűnő, hogy mindeddig milyen kevés írás vállalkozott Budai említett két művének az elemzésére: mindössze két kortárs recenzióról van tudomásunk: Schedius Lajoséről⁵ és Rummy Károly Györgyéről.⁶ Talán nem véletlen, hogy mindkét recensens Budaihoz hasonlóan korábban göttingeni diák volt. Borzsák István 1955-ös monográfiája⁷ az egyetlen, amely teljes egészében Budaival foglalkozik, különös tekintettel annak életére, s életeseményeinek a művekre gyakorolt hatására, ezért a jelen munka szempontjaiból kevésbé hasznosítható.

4 BUDAI Ésaiaás, *Közönséges história*, Debrecen, Szigethy Mihály, 1800.

5 S[CHEDIUS] L[udwig], [*Bücher-Anzeige: Régi tudós világ Históriája*], Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur, 3(1803)/4, 242–246.

6 [RUMY] Károly György, [*Literargeschichte. Régi Tudós Világ Históriája*], Annalen der Literatur und Kunst in den oesterreichischen Staaten, 1805, October, 242–244.

7 BORZSÁK, *i. m.*

Schedius Lajos recenziójában Budai könyvének címét a következőképpen fordítja németre: *Geschichte der alten Literatur*,⁸ miközben Rummy annak főcímét másként, tulajdonképpen szó szerinti fordításban, *Geschichte der alten gelehrten Welt*ként adja meg. Schedius megoldása természetesen nem fordítói hiba, inkább annak bizonyítéka, hogy – legalábbis számára – a *Literatur*- és a szó szerinti *gelehrte Welt*-kifejezés azonos jelentéssel bírt. Szintén Schedius volt az első, aki fontosnak tartotta Budai említett két könyvét azok szoros összefüggéseiben ismertetni, kiemelve, hogy

[d]ieses Lehrbuch gehört, mit der im J. 1800. von demselben Verfasser herausgekommenen *Universalgeschichte* [...] zu den erfreulichsten Erscheinungen in der ungrischen Literatur. Mit überraschender Gründlichkeit und ausgebreiteter Gelehrsamkeit, mit feinem Geschmack und sehr richtigem Gefühl in Betreff der Auswahl und Anwendung des Stoffs und in Rücksicht des Ausdrucks, sind beyde Werke bearbeitet.⁹

Rummy Károly György recenziója az *Annalen der Literatur und Kunst* című folyóiratban látott napvilágot. Rummy kiemeli, hogy ez „[d]as erste Werk dieser Art in Ungern in ungrischer Sprache [ist], denn bisher hat kein Schriftsteller Ungerns in der Sprache seines Vaterlandes über ältere griechische und lateinische Literatur und über die Classiker derselben eine Zeile geschrieben”.¹⁰ Fontosnak tartja továbbá megjegyezni, hogy Budai könyve nem csupán a diákok számára hasznos, hanem mindenkinek, aki érdeklődik az antikok irodalma iránt.¹¹ Viszont szóvá teszi, hogy a szerző nem minden esetben idézi a legjobb és az összes szóba jöhető forráskiadást.

Két évvel korábban Schedius másfajta kritikát fogalmazott meg. Egyáltalán nem találja megfelelőnek a feldolgozott anyag felosztására Budai eljárását, tudniillik azt, hogy az irodalom történetét műfajilag rendszerezve adja elő, mivel érvelése szerint a görög és római irodalom történetének feltűnően különböző periódusai vannak. Vele szemben Rummy Károly Györgynek nem volt problémája a feldolgozott anyag tagolásával kapcsolatban.

Jómagam mindezt még azzal egészíteném ki, hogy a kötetnek nincs tartalomjegyzéke, csak tárgy- és névmutatója, ami annak tankönyvként való használatát szintén megnehezíti.¹²

8 S[CHEDIUS], *i. m.*, 242.

9 „[...] ez a tankönyv, ugyanezen szerző 1800-ban megjelent *Közönséges históriájával* együtt a magyar irodalom legörömtelibb fejleményeinek egyike. Meglepő alapossággal és széleskörű tanultsággal, a kiválasztott és felhasznált anyagot és a kifejezésmódot tekintve kifinomult ízléssel és helyes érzékkel lett mindkét mű kidolgozva”. *Uo.*, 243.

10 „[...] az első ilyen típusú munka magyar nyelven Magyarországon, mivel eddig egy magyarországi szerző sem írt hazája nyelvére az ókori görög és latin irodalomról, s azok klasszikusairól.” *Uo.*, 242.

11 *Uo.*, 243. Ez a megállapítása különösen tanulmányom utolsó bekezdésének ismeretében válik fontossá.

12 Lásd az általam összeállított tartalomjegyzéket a Függelékben.

Periodizáció és mediális váltás

Labádi Gergely bizonyította egy tanulmányában, hogy az újkor és a felvilágosodás néhány tudósa számára már egyértelmű volt, hogy az írásbeliség mediális váltása a tudománytörténet szempontjából is nagy jelentőséggel bír. Ezt bizonyítják a korszakban született *historia litterariák*, mint például Budai Ézsaiás könyve, amelynek már az alcíme is utal erre.¹³

Budai egyértelműen megjelöli a tudás általa feldolgozott történetének két határpontját, s mindkettő az írásbeliség két változatával áll szoros összefüggésben: az első a *chirographica*, a második a *typographica* megjelenéséhez kötődik. A történeti kiindulópont, amikor a gondolatok kommunikációja először nem szóban, hanem (kéz)írásban történt. Történetének végpontja pedig a könyvnyomtatás feltalálásához köthető, ami által az addig felhalmozott tudás nagy mértékű – és tegyük hozzá: relatív olcsó – terjesztése vált lehetővé.¹⁴ Azt, hogy itt valóban egy utólagos gondolkísérletről van szó a periodizációt illetően, az is bizonyítja, hogy Budai fontosnak tartja megjegyezni: még maga a könyvnyomtatás feltalálója (feltalálói) sem lehettek azzal tisztában, hogy milyen fontos találmányuk az emberi tudás szempontjából, illetve, hogy azáltal a jövőben a „régis és az új tudós világ” jól érzékelhetően elkülöníthetővé válik.¹⁵ Ezt fogalmazza meg nagyon szabatosan művének legutolsó mondatában is:

A Könyvnyomtatás elterjedésével, új tanulás módja, új gondolkodás, új tudományok jövénn bé, és a régiek is új ábrázatot öltözvénn fel; egyszóval, általánfogva megváltozván a Tudományok állapotja: itten A RÉGI TUDÓS VILÁG HISTÓRIÁJA Végződik.¹⁶

A felosztásról

A *historiájában* elmesélt történetnek ezzel a kezdő- és végpontjai ki lettek jelölve, de a belső tagolása sem a megszokott módon valósul meg: nem a számba vett szerzőket vagy korszakokat a hagyomány szerint illető értékítélet alapján történik. Az utóbbi lehetőségét Budai eleve elutasítja: „Senki az idők közt olyan határt nem húzhat, hogy egygyik idő bizonyos esztendőig általánfogva derék, tökéletes, és nagy tehetségű; másik pedig selejtes, és tsekély talentomú Írókat szült vólna.”¹⁷ Az *Előljáró Beszéd*ben nem fejt ki módszere lényegét, először csak *A Római vagy Deák Írókról* szóló fejezet elején fogalmazza meg ezzel kapcsolatos gondolatait: „sokkal jobbann, helyesebbenn, és a

13 LABÁDI Gergely, „meg-írott könyv” és „nyomtatott ének”: A kéziratos és nyomtatott kultúráról a XVIII. század utolsó harmadában = *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csórsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 446–458, itt: 451.

14 BUDAI, *Régi tudós...*, i. m., 1.

15 Uo., 685.

16 Uo., 690.

17 Uo., 255.

Tanulókra nézve épületesebbenn oszthatni el a Deák Írókat is azzal a móddal, mellyel fellyebb a Görög Írók előszámlálódttak, t. i. hogy azok, munkáiknak argumentuma, vagy az azokbann lévő dolgoknak neme szerint rendelődnek el¹⁸.

Nagyon fontos megállapítás ez, hiszen azon túl, hogy ő maga adja meg a „munkák argumentuma” kifejezés definícióját („az azokban lévő dolgok neme”), azt ma egy bizonyos fajta választásként is felfoghatjuk: a szöveg műfajának és retorikai kidolgozásának egyidejű választásaként. Az argumentumok (tehát az írásművek tulajdonképpeni tárgyának) műfaja a valóság dolgainak mindenkori taxonómiáját is reprezentálja így. Ennek teljesebb megértéséhez feltétlenül szükséges a műből kiolvasható nyelvelméleti álláspont rekonstruálása, már csak azért is, mert annak irodalom- és poéziselmélete szintén azon alapul.

Elméleti alapvetések

„Valamint azért természeti dolog, könnyebbről menni nehezebbre a tudományokban: úgy szükségesképpenn a *Prosaica* Írásnál elébb kellett kezdődnie a *Poésis*nek¹⁹ – fogalmazott Budai. Szeretném hangsúlyozni, hogy ebben az esetben a tudás megszerzésének útjairól, módjairól van szó. Másként mondva: mind a „prosaica írás”, mind a poézis céljuk szerint egy dologra irányulnak, tudniillik a dolgok megismerésére, s ez az, ami Budai számára a tudományt jelenti.

A világ értelmezésének ez a módja természetesen befolyással bír 1) a korábban egy-egy *litterae* tudományágakra bomlására, 2) a fikció fogalmának jelentésváltozására, 3) az irodalom számára feltételezett célok elérésére. Ahogy azt korábbi publikációimban már kifejtettem, mindezek összefüggései a romantikát megelőzően a leibnizi *cognitia symbolica* elvén keresztül értelmezhetők igazán, amennyiben törekednénk a korabeli szövegeket azok elsődleges kontextusából megérteni.²⁰ Nagyon röviden: az említett leibnizi fogalomnak a lényege és alapja annak eldöntése, hogy a gondolkodás során gondolatainkat képek vagy nyelvi elemek reprezentálják.

Budai esetében kétséget kizáróan a gondolatokról mint képekről lehet csak szó. Ebből következik, hogy ő a megismerhető világot és annak gondolati leképeződését minden ember számára azonosnak tartja. Szavai szerint ezekről a gondolatokról lehetséges a kortársakkal a nyelven keresztül beszédben kommunikálni, viszont a későbbiekkel csak az írás mint médium által. Az írás történetében elkülöníti a hieroglifák korszakát, amikor az írott jelekkel közvetlenül magukat a dolgokat és a gondolatokat ábrázolták, illetve a későbbi, fejlettebb időszakot, amikor a dolgok neveit (a szavakat) és magát a beszédet tükrözték az ábécé jeleivel.²¹ Ebből következik, hogy az írásos művek megíté-

18 *Uo.*

19 *Uo.*, 25.

20 HEGEDŰS Béla, *A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., reciti, 2015, 383–393.

21 BUDAI, *Régi tudós...*, i. m., 4.

lésének alapja szerinte csak az írott dolog és az általa ábrázolni kívánt valóság tartalom közti viszony vizsgálata lehet. Egyszerűbben fogalmazva: milyen mélyen nyilatkozik meg egy mű az ábrázolni kívánt valóságról?

Mi az irodalom? (És a tudományok, a história?)

Budai rendszerében a tudományok fejlődése egyidejűleg a mindenkori nyelv tökéletesedését is jelenti, ami az írás *feltalálása* nélkül nem lenne elképzelhető. Ennek a tökéletesedési folyamatnak a kezdőpontjánál áll az, amit poézisnek (vagy más helyeken *költésnek*) mint különleges nyelvhasználati módnak nevez. A nyelvi és megismerési tökéletesedés feltételezésének három fontos alapja a műben: 1) az alapvetően megismerhető és igaz valóság feltételezése, 2) amely mintegy pecsétnyomóként képes nyomokat hagyni a gondolatainkban, 3) amelyek nyelvileg kommunikálhatók. Ezekből következik, hogy az egyes nyelvek, nyelvállapotok fejlettségi szintjének függvénye, hogy milyen mértékben képes az ember verifikálható kijelentéseket tenni a nyelv által a valóságról:

Mert tudni való, hogy a régiek nem csak a szavaikért betsések: hanem a dólgokért, és gondolatjaikéért: a honnan nem is egyedül a Deákságért tanuljuk azokat; hanem azért, hogy akarmitsoda nyelvenn írunk, azoknak példája szerint írjunk; kiket mind-e mai napig az egész Túdós Világ Remek Íróknak tart.²²

Ezáltal *tisztán és egyértelműen* különválasztja egymástól Budai a dolgokat és az azokat ábrázoló szavakat (a nyelvet). Így a követésre méltó antik szerzők követése nem jelent mást, mint azok nyelvhasználatának az imitációját, ami által egyidejűleg azok auktoritása is bizonyítást nyer. Ebből következik, hogy a literatura vizsgálata és tanulása egyidejűleg a dolgok és az azokról képzett gondolatok szemlélését is jelenti.

Említett másik művében, *Közönséges históriájában* Budai a tudományokat „természetekre nézve” két csoportra osztja:

Nagy különbség van ugyan is a tudományok között magokra az ő természetekre nézve. Vagynak olyan tudományok, mellyek egyedül az észből telnek ki, következésképpenn azokbann jó elmének tsupánn gondolkozás által is böldogúlni lehet. A' kik ezekbenn újabb 's újabb igazságokat találnak fel, azokat megmutogatják, rendbeszedik, és haszonra fordítják: azok *Nagy Elméjüeknek* (Genies) mondattatnak.²³

Vagynak ellenbenn más tudományok, mellyeknek tanulása sok és külömbkülömbféle dolgok esméretének özvegyüjtésébe, és így felette nagy munkába és szorgalmatosságba kerül. Ezek közzül való kiváltképpenn a' *Historia és Literatura*.²⁴

22 Uo., VII.

23 BUDAI, *Közönséges história, i. m.*, V.

24 Uo., VI.

Ez utóbbi kifejezéssel a szerző e kettő prioritását hangsúlyozza a dolgok megismerése során. Úgy tűnik azonban, hogy ez még saját kora számára sem volt egészen egyértelmű, s ezért kell Budainak külön kiemelve hangsúlyoznia, hogy „[n]agyonn megsalatkoznak azért, a' kik a' Históriaról úgy gondolkodnak, hogy az egyedül az emlékezőtehetség foglalatossága: a' Literaturáról pedig azt tartják, hogy azzal tsupánn nyelv, dolog pedig nem tanittatik”.²⁵ Ebben az értelemben a história a tudás archeológiájának terepe, amelyet a szerző a *Chimaerának* nevezett haszontalan fantáziálással állít szembe.²⁶ Nem a múlt idejűsége miatt fontos, hanem a múltban már megszerzett tudás megtapasztalásának és elsajátíthatóságának lehetősége miatt. Hiszen a história valósága a megtörtént dolgoknak és azok okainak a viszonyából áll össze, ahogy a szerző kifejti.²⁷

Céljukat tekintve, mint már utaltam rá, irodalom és história nem különböznek. De valójában az első ennek eléréséhez több eszközzel is él célja elérésében, s amely eszközöket irodalmi műfajoknak nevez Budai. A lehetőségek többszöröződésének forrása a tökéletesedésként felfogott nyelvtörténet. Budai szerint ennek korai szakaszában a „nyelv, t. i. míg ki nints is pallérozva, sőt míg az felette szűk is: alkalmas arra, a mi a Poésisbann fő, t. i. hogy fessen; kivált hasonlatosságok által”.²⁸ Ezzel a szerző megmagyarázza, hogy miért vannak minden nyelvben, minden nemzetben előbb poéták, költők, s miért lépnek fel csak később az ideálisnak, fejlettebbnek feltételezett nyelvet használó tudományos szerzők. *Prózának* ugyanis Budai a valóság dolgainak szó szerinti leírását tartja, ehhez feltételezi a még inkább képzett, *csinosodott* és gazdagabb nyelv-állapotot.

Mindennek extrém példája, ahogy Budai az elégiáról ír, ami által az is egyértelmű lesz, hogy az ő valóság- és igazságfogalma jóval többet hordozott magában, mint a miénk. Szerinte az elégia egy olyan állapotot ábrázol, amikor a lélek egy erős érzelmi behatás után nyugalmi állapotba kerül, függetlenül attól, hogy ez a behatás valóban megtörtént-e vagy sem.²⁹ Az érzés valóságosságának egyetlen alapja tehát, hogy az nyelvileg lett kifejezve, előadva, megírva. Számunkra ez újra egy kellemetlen konklúziót hoz magával, ami azt támasztja alá, hogy a „valóság dolgai” kifejezés alatt nemcsak a természet jelenségeit, de a bennünk lejátszódó dolgokéit is érti a szerző. Egy kérdés marad ezután: hol van a fikció helye, hol vannak a valóság határai ebben a rendszerben?

25 *Uo.*, VIII.

26 „[...] mire fordíthatná, vagy mibe mutathatná ki inkább az ember elméjének minden erejét és tehetségét, mint azokbann a' dólgozbann, mellyek megestek vagy megesnek, egy szóval a' millyeneket a Historia tanít? és ha nem ilyenek körül forog, legtöbbször mitsoda az *chimaeránál*, haszontalan ábrándozásnál?” *Uo.*

27 „A' Histórianak valósága a' megesett dólgoz eredetének, okainak, egymásból való függésének és folyásának kikeresésébenn, megvi'sgálásábann és általlátásábann áll.” *Uo.*, IX.

28 BUDAI, *Régi tudós...*, i. m., 25.

29 „[...] az Elégia olyan állapotot tészzen fel; melybenn valaki a nagy indúlat után, melybenn mintegy megnémult, apródonként tsendesedvénn, magába száll, gondolkodóba esik, és úgy szóllal meg; már ez akár valósággal essék meg, akár pedig tsak a képzelődésbenn.” *Uo.*, 378.

Mindezek után korántsem meglepetés, hogy Budai e munkájában a fabulákat és a meséket szintén mint tudásközvetítő szövegekként mutatja be. Hangsúlyozza, hogy ezek az írásbeliség igen ősi műfajai, s leginkább filozófiaként lehet rájuk tekinteni. Ez az állítás különösen igaz szerinte Ezópusz meséire, amelyek Budai szerint nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a filozófia görög földön elterjedjen.³⁰ Levezetése természetesen teleologikus, amikor kifejti, hogy miként jött létre ez a nyelvhasználati mód: annak oka az absztrakciókat még kifejezni nem képes nyelv volt, s így az ahhoz szükséges hiányzó szavakat állatokkal mint bizonyos emberi tulajdonságok reprezentánsaival helyettesítette be a mesék szerzője.³¹ S hogy a műfaj később is fennmaradt, annak oka, hogy „látták az okosabbak, hogy [...] a homályos dologot így lehet világosabbá tenni”.³²

A mítoszok esetében is hasonló a helyzet, és létüket azok is a még kevésbé képzett nyelvnek köszönhetik. Fontos különbség azonban az a megfigyelése, miszerint a régi történetekben sokkal több mítosz található, mint mese. Egy másik, s valóban lényegi különbséget Budai a következőképpen fogalmaz meg:

Mivel pedig, egy részét a *Mythusok*nak, a *Philosophusok*, másikat a *Historicusok*, harmadikat az *Astronomusok*, mindeniket pedig egyformán, a *Poeták* vették fel; kik másképpen beszéltek azokról a *Dramabann*, másképpenn az *Eposbann*, ismét másképpenn a *Didacticum Poemábann*: a *Mythologia* bizonyos formábann és ábrázatbann nem maradhatott; hanem annak, minden egyéb tudományok között, legtöbb változásokon kellett általmenni.³³

Így a mitológia – hasonlóan a mesékhez és a fabulákhoz – nem más, mint a tudományos ismeretátadás egy különleges nyelvhasználati módja, amelyben a megismerni kívánt dolgokat a meséknél nyelviileg kissé bonyolultabban, de még mindig könnyen értelmezhetően ábrázolják. Szó sincs tehát arról, hogy az ilyen típusú szövegek esetében a mai értelemben vett fikcionalitás jelenléte miatt a modern szépirodalom csíráit kereshetnők.³⁴

30 *Uo.*, 190.

31 *Uo.*, 51.

32 *Uo.*

33 *Uo.*, 567.

34 Egy tanulmányában Bartók István veti fel és argumentálja alaposan, hogy a célulvű költészetben a *historiával* szembenállónak gondolt, és a mai modern irodalmi hagyományokból kiindulva jogosan annak gondolt *fabula* bizony egyáltalán nem képez dichotómiát a fikcionalitás szerint azzal: a fabula „mint az exemplum forrása, és mint ilyen, a nyelvi apparátust alkotó figurák része. Ebben a megközelítésben tehát a fabula a poézis nyelvi szinten megragadható alkotóeleme. Retorikai értelemben az elocutio eszköztárához tartozik, és a poétikai értelemben vett inventio lehetséges megnyilvánulása.” BARTÓK István, *História és poézis: Gyöngyösi István megjegyzései a költészetéről*, ItK, 109(2005), 243–258, itt: 257.

A regény mint a nyelvromlás szimptomája

Mindezek ellenére Budai művében ott van az az irodalom is, amelyet mi oly otthonosan ismerünk: viszont egy feltételezett nyelvromlási folyamat szimptomájaként. Ám előbb fontos megvizsgálni, hogy Budai miként különbözteti meg az általa *epicum poemának* és *historico epicumnak* nevezett narratív formákat:

Amabban egy különválasztott tselekedet, vagy történet, egy bizonyos Heros, várakozást szülő kerengésekkel, gyönyörködtető Episodiumokkal, kitérésekkel [...] széppenn öszvefont Mythusokkal, Istenek közbejövételivel [...], költeményekkel, egy szóval telyes szabadsággal íródik le.

Ellenben a Historico–Epicum Poema igazán megtörtént nagy dólgoakat, azoknak egész folyását minden benne részesülő személyekkel egygyütt, úgy ád elő, hogy azok az emberbenn tsudálkozást szerezzenek: de nem költemények, hanem tsupán a dólgoznak elevenenn, hathatósann, és Poetai színekkal s ábrázolásokkal való előterjesztése által.³⁵

Ezekben narráció tehát a módszer kiválasztását jelenti, ami által az előadott dolog alaposabb megismerése és elbeszélhetősége megvalósul.

Budai szerint a regény mint epikus műfaj mindezzel szembe megy. Mivel az ízlés már a görögnél (vagy a görögök esetében is) hanyatlásnak indult, létrejött a költött szövegek egy új műfaja. Ismert, tehát valóságosan létezett személyekből és nevekből, helyszínekből kiindulva „azokról szabad, és semmi régula által meg nem köttetett képzelődés szerint, tsudálatos történetek költődtek, többire szerelmes matériákban, a honnan az ilyen Írók [...] *Eroticusoknak* neveztetnek”.³⁶ Szerinte a latin nyelv is hanyatlásnak indult, amikor a római szerzők nagy számban kezdtek e műfajban írni, s azok „*Románoknak (Fabulae Romanenses)* neveztetek”.³⁷

Habár Budai Ézsaiás explicite sehol sem fejt ki, de literatúrájának tudományos rendszerére támaszkodva kijelenthető, hogy számára is létezik az írásos műveknek egy halmaza (ráadásul korszaktól függetlenül), amelyet műve alapján sem históriának, sem literatúrának nem lehet tekinteni. A szövegeknek ez a halmaza, amelyet Budaihoz hasonlóan mi is *román*nak vagy *regénynek* nevezhetünk, későbbi, de egyúttal korábbi szövegek csírájaként is felfogható, amelyeket mai értelemben is irodalomnak tartunk, s amelyek immár nem részei a korábbi értelemben vett *litterae*-nek. Budai művében a regény az egyetlen műfaj, amelynek nincs közvetlen leíró, magyarázó, tanító funkciója a valósággal kapcsolatban. Ebből következik, hogy ő a műfaj létrejöttét csak negatív folyamattal, konkrétan a nyelvállapot romlásával tudja magyarázni, ami egyúttal egy korábbi, kevésbé kifejtett nyelvállapothoz való visszatérést is jelent, de az azt jellemző, a dolgok pontos ábrázolását kívánó poétikai törekvés szerinte elvárható igénye nélkül (gondoljunk a mesékre).

35 BUDAI, *Régi tudós...*, i. m., 315.

36 *Uo.*, 166.

37 *Uo.*, 166–167.

Megállapítható továbbá, hogy az általa leírt folyamatnak nincs köze az esztétikai tapasztaláshoz. Ez akár meglepő is lehet, hiszen maga Budai is szól munkája néhány helyén arról, amikor egyes szövegek értékességét hangsúlyozza, de a regények esetében egyszer sem. Ennek oka, hogy Budai szerint a szépet – ahogy a rímes verselés elutasítása során fogalmaz – nem a szövegben és nem is a kifejezés módjában, de sokkal inkább a bemutatásra került dologban kell keresni, ami feltétlenül a valóság egy jól beazonosítható része kell legyen.³⁸

Budai Ézsaiás tankönyve több generáció számára jelentette az antik szerzőkkel való ismerkedés első lépését, s ne feledjük, ekkor már a romantika koráról van szó. Felmerül a kérdés, hogy vajon pl. Vergiliust, Horatiust vagy Ovidiust olvasva, s Budai művéből kiindulva modern értelemben vett szépirodalommal szembesülhetünk-e? A válasz nyilván egyértelmű: egyáltalán nem. Vergilius műveit mint epikus, didaktikus és bukolikus költészetet, Horatiuséit satirikus, didaktikus, lírikus és elégikus költészetként, míg Ovidius munkáit tragikus, didaktikus, narratív és elégikus szövegekként mutatja be, értelemszerűen könyve több helyén szétszórva.³⁹ Ahogy Budai fogalmaz: az esztétika ítélete szerint ez a három szerző írt a legszebben a valóságról. Az általuk művelt *tudomány* így ezáltal lesz példamutató a későbbiek számára.

Függelék

Tartalomjegyzék Budai Ézsaiás *Régi tudós világ históriája* című munkájához:

Előljáró Beszéd	I–XIV
Előrevaló Jegyzések	2–19
I. Az Ó Testamentomi Szent Írók	19–24
II. A Görög Írókról	24–252
1) A Poétákról	24–60
a) Epicus poéták	26–32
b) Lyricus poéták	32–36
i. <i>hymnus írók</i>	
c) A Gnomicus poéták, és epigramma írók	37–39
d) Dramaticus poéták	40–50
i. <i>tragicus poéták</i>	
ii. <i>comicus poéták</i>	
e) Apologus írók	51–54
f) Bucolicus poéták	54–56
g) Didacticus poéták	56–58
h) Elegiacus poéták	58–60

38 Uo., 413.

39 Megjegyzendő, hogy ezzel egy úttal nagy lépést tesz a szerzőközpontúságtól a műközpontúság felé.

2) Az Orátorokról, Sophistákról, Rhetorokról, és Epistolographusokról	61–86
<i>a) Orátorok</i>	
<i>b) Sophisták</i>	
<i>c) Rhétorok</i>	
<i>d) Epistolographusok</i>	
3) A Historikusokról	86–126
<i>a) Görög historikusok</i>	
<i>b) Byzantiumi historikusok</i>	
4) A Chronologusokról és Geographusokról	126–138
<i>a) Chronologusok</i>	
<i>b) Geographusok</i>	
5) A Grammaticusokról, Scholiastákról, Criticusokról, Philologusokról, és Lexicographusokról	138–156
6) A Mythologusokról	157–166
7) Az Eroticus Írókról	166–170
8) A Mathematicusokról	170–188
<i>a) Mathematicusok</i>	
<i>b) Astronomusok</i>	
<i>c) Tactica Írók</i>	
<i>d) Mu'sica Írók</i>	
9) A Philosophusokról	188–222
10) Az Orvosokról	222–228
11) A Physicusokról, és Természeti Históra Írókról	228–230
12) Az Új Testamentomi Szent Írókról, Ekklé'siai Tanítókról, és Szent Írás Magyarázókról	231–252
III. A Római vagy Deák Írókról (<i>közönségesen</i>)	253–648
1) A Római vagy Deák poétákról	256–413
<i>a) Dramaticus poétákról</i>	257–288
<i>i) A Római vagy Deák comicus poétákról</i>	261–278
<i>ii) A Római vagy Deák tragicus poétákról</i>	278–281
<i>iii) A Római vagy Deák mímus írókról</i>	281–288
<i>b) A Római vagy Deák satiricus poétákról</i>	289–301
<i>c) A Római vagy Deák epicus poétákról</i>	301–323
<i>d) A Római vagy Deák dogmaticus vagy didacticus poétákról</i>	323–366
<i>i) Gnomicus poéta</i>	354–355
<i>ii) Apologus író poéták</i>	355–361
<i>iii) Beszédes vagy egyetmást beszellő poéták</i>	361–366

e) A Római vagy Deák lyricus poétákról	366–378
f) A Római vagy Deák elegiacus poétákról	378–390
g) A Római vagy Deák epigramma írókról	390–397
h) A Római vagy Deák panegyricus író poétákról	397–398
i) A Római vagy Deák bucolicus poétákról	398–399
j) A keresztyén deák poétákról	399–413
k) A Római vagy Deák oratorokról	413–447
2) A Római vagy Deák epistolographusokról, vagy levélírókról	447–452
3) A Római vagy Deák rhétorokról	452–458
4) A Római vagy Deák grammaticusokról	459–473
5) A Római vagy Deák philosophusokról	473–500
6) A Római vagy Deák historicusokról	500–553
7) A Római vagy Deák geographusokról	553–561
8) A Római vagy Deák chronológiáról	561–566
9) A Római vagy Deák mythologusokról	567–569
10) A Római vagy Deák mathematicusokról, astrologusokról, s általjábann azokról, kik az építésről, mechanicáról, hydrotechnicáról, földmérésről, és hadimesterségről írtak a Rómaiak között	570–578
a) Astrologusok	571–572
b) Architectura, mechanica és hydrotechnica tanítók	572–574
c) Hadimesterség tanítók	574–576
d) Földmérés tanítók	576–578
11) A Római vagy Deák oeconomicus írókról	578–589
12) A Római vagy Deák orvosi és diaeteticus írókról	590–601
13) A Római vagy Deák physicusokról, és, természeti história írókról	601–605
14) A Római vagy Deák törvénytudókról	606–623
15) A Római vagy Deák polyhistorokról és encyclopaedia írókról	623–634
16) A Deák keresztyén atyákról, ekklé'siai írókról, Szent Írás magyarázókról, theologusokról, s a t.	635–648
IV. A Babyloniaiak, Égyiptomiak, Phoeniciaiak, Persák, Indusok, és Chinaiak tudományáról	649–650
V. A 'Sidó írók	650–659
VI. Az Arabs írókról	660–671
1) Poéták	660–663
2) Historicusok	663–666

3) Geographusok	666–668
4) Mathematicusok	668–671
5) Philosophusok	671–674
6) Orvosok	674–679
VII. Persa írók	679–683
1) A poéták közül	680–681
2) A historicusok közül	681
3) Az astronomusok közül	681–683
VIII. A könyvnyomtatás feltalásáról	683–690
Mutató Tábla	691–708 (1)–(18)

BARTÓK ISTVÁN

Manuductio ad Eloquentiam, 1709

A nagyszombati retorikai kézikönyv mintája és kiadója

A címben szereplő kompendium¹ kritikátörténetünk fontos dokumentuma. Címlapja szerint Soarez retorikájának átdolgozása volna, de – amint azt a kutatás kimutatta² – a barokk ízlés jegyében messzemenően eltér elsőként említett mintájától. Jelentőségét mutatja, hogy hosszabb-rövidebb hivatkozások erejéig jelen van mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban.³

Szinnyei József óta fel-felbukkan az az állítás, mely szerint a munkát Hávor István nagyszombati jezsuita, a retorikai osztály tanítója adta ki, és ő írt hozzá előszót. Jó lenne tudni, honnan származik Szinnyei információja. Magában a nagyszombati kötetben semmilyen utalás nem található az előszó írójának személyére. A kézikönyv forrását illetően már a címlapról kiderül, hogy egy korábbi udinei kiadvány nyomán készült, de azt a magyar kutatás mind ez ideig nem ismerte. Az újabb bibliográfiai adatok segítségével azonban azonosítható és meg is található a minta. Ennek alapján világossá válik egyrészt az, hogy a nagyszombati redakció hogy viszonyul az udineihez, másrészt az, hogy megerősíthető-e Hávor István szerepe az előszó megírásában és a kiadásban. Jelen közleményben ezekre a kérdésekre keresem a választ.

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

- 1 *Manuductio Ad Eloquentiam Seu Via Facilis Ad Assequendam Juxta Praecepta Soarj, Artem Rhetoricam Ex Classicis Authoribus Desumpta Et Ad Usum Eorum, Qui Oratoriam hanc Scientiam, seu profanam; seu sacram profitentur accommodata. Nuper Utini in Lucem Edita. Nunc vero Recusa, Tyrnaviae, 1709.* RMK II. 2377. A címlap és az *Index Materiarum* hasonmása, valamint az utóbbi magyar fordítása: *Retorikák a barokk korból*, vál., szerk., kísérőtanulmány BITSKEY István, Debrecen, 2003, 20–45.
- 2 A kiadvány legrészletesebb ismertetése és értékelése: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72), 52–60.
- 3 Például: TASI Réka, *Retoricitás és popularitás Csúzy Zsigmond prédikációiban*, ItK, 104(2000), 695–724; KNAPP Éva, *Retorikai koncepció és ikonográfiai program a győri jezsuita kollégium diszlepcsőjének freskóciklusán*, MűvtörtÉrt, 50(2001), 199–220; KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 105(2001), 255–284; UÓ, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók)*, ItK, 107(2003), 703–728; GÁBOR KECSKEMÉTI, *The Role of Neo-Latin Handbooks of Rhetoric in the Literary Theory and Practice of Early Modern Hungary = Acta Conventus Neo-Latini Bonnensis: Proceedings of the Twelfth International Congress of Neo-Latin Studies, Bonn, 3–9 August, 2003*, ed. Rhoda SCHNUR, Tempe, 2003, 407–416; BITSKEY István, *Retorikák a barokk kori Magyarországon = Retorikák a barokk korból*, i. m., 249–251; KATARÍNA ŠOTKOVSKÁ, *The Reception of the Ancient Literary Tradition in Works of the Universitas Tyrnaviensis*, Acta Antiqua, 49(2009), 249–256; JOZEF KORDOŠ, *Tyrnavia Crescens: A Rhetorical Exercise or an Artwork of Imitation?* = *Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis*, Volume two, ed. Astrid STEINER-WEBER, Leiden, 2012, 571–580.

A kiadvánnyal összefüggésbe hozott Hávor István (1674–1731) 1690-ben lépett a rendbe. Nagyszombatban tanult, majd évekig ugyanott, később több más helyen tanított. A források a 19. század végéig egyetlen bibliográfiai tételt kapcsolnak hozzá, egy Nagyszombatban, Tapolcsányi Lőrinc vezetésével készült vitairat, a *Discordia concors* [...] (1706) kiadását.⁴ A munka névtelenül jelent meg, a 19. századi források – és ezek nyomán a későbbiek is – a kiadást Hávor Istvánnak tulajdonítják. Elsőként Katona István említi,⁵ majd Johann Nepomuk Stöger,⁶ később a *Magyar lexikon*.⁷ Hávor megtalálható a Backer–Sommervogel-féle bibliográfiában⁸ is.

Az irodalomban Szabó Károly *Régi magyar könyvtár*ában tűnik fel elsőként Hávor István nevéhez kapcsolva a *Discordián* kívül a *Manuductio*, bibliográfiai leírással és az ismert példányok felsorolásával.⁹ Szinnyei József a Hávor István-szócikkben Szabó Károly alapján közli mind a *Discordia*, mind a *Manuductio* címléírását.¹⁰ Az utóbbinál nála jelenik meg először – mint említettem –, hogy a kiadás és az előszó Hávor István munkája. Arról, hogy honnan vehette ezt az információt, nincs adatunk. Megnevezett forrásai, Katona, Stöger, Backer–Sommervogel láthatólag nem is tudnak a *Manuductió*ról, az ugyancsak hivatkozott Szabó Károlytól csak a könyvészeti adatok származhatnak.

Szinnyei nyomán aztán a *Wikipédiáig* bezárólag nyomtatott és elektronikus formában újra meg újra olvasható, hogy a nagyszombati *Manuductió*t Hávor István adta ki, és ő írt hozzá előszót. A *Magyar katolikus lexikon* a *Manuductió*t egyenesen Hávor saját műveként tünteti fel.¹¹

Tudomásom szerint a nagyszombati kiadvány mintáját senki nem kereste. Ez nem is kecsegtethetett túl sok eredménnyel Bán Imre közlése alapján, aki ezt írja: „BACKER–SOMMERVOGEL igen részletes bibliográfiája nem ismer udinei kiadást. Hogy volt, arra

4 *Discordia Concors Seu Disceptatio Philosophico-Rhetorica Laureato honori Perillustrium, Rev. DD. AA. & Philosophiae Neo-Doctorum. Cum In Alma Archi-Episcopali Universitate Tyrnaviensi Promotore Rev. Pat. Laurentio Tapolcsányi e Soc. Jesu. Suprema Philosophiae Laurea condecorarentur. Oblata Ab Ill. Oratoria Facultate Tyrnaviensi Anno M. DCC. VI. RMK II. 2264.*

5 „Hávor Stephanus, politiores in S. I. scholas Tyrnaviae plures annos docuit ac Leutsoviae vivere desiit 1731. Huius operis auctor: *Discordia concors, seu disceptatio philosophico-rhetorica*, Tirn. 1706.” Stephanus KATONA, *Historia Critica Regnum Hungariae*, Tomulus XIX, Ordine XXXVIII, Budae, 1806, 863.

6 „Havor Stephanus, Hungarus, 1674 natus et aet. 16. in Societatem admissus, absolutis studiis diversis muniis functus, pie obiit Leutschoviae 5. jun. 1731. aet. 57. Edidit latine: *Discordia concors seu Disceptatio philosophico-rhetorica* 12 Oratiunculis constans. Tyrnaviae, 1706.” Johann Nepomuk STÖGER, *Scriptores provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempore*, Viennae, 1856, 125.

7 „Havor István, jezsuita, a jezsuitarend nagyszombati iskolájában s az ottani akadémián hosszú időn át tanított, megh. 1731. Lőcsén. Műve: *Discordia concors, seu disceptatio philosophico-rhetorica*, Nagyszombat, 1706.” *Magyar lexikon*, IX, Bp., é. n. [1881], 6.

8 „Havor, Etienne, ne à Molicza (?) (Hongrie), le 24 mars 1764, admis le 9 octobre 1690, enseigne les humanités et la rhétorique et mourut à Leutschau, le 5 juin 1731. 1. *Discordia concors, seu disceptatio philosophico-rhetorica* [...] Augustin de BACKER, Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus, 1. ptie, Bibliographie*, IV, Bruxelles, 1893, 159.

9 SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, II-dik kötet, Bp., 1885. *Discordia*: 2264. tétel (615. l.), *Manuductio*: 2377. tétel (647. l.)

10 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IV, Bp., 1896, 544–545.

11 *Magyar katolikus lexikon*, IV, Bp., 1998, 659. <http://lexikon.katolikus.hu/H/H%C3%A1vor.html> (2017.11.05).

könyvünk a bizonyosság, valamint arra is, hogy az átdolgozás mestere olasz jezsuita lehetett.”¹²

Van azonban olyan újabb bibliográfia, amelyik a Soarez-átdolgozások között számon tartja egy udinei változat kiadóját és megjelenési idejét: Carlo Schiratti örökösei, 1689.¹³ A kiadványból több helyen is található példány: Goriziában,¹⁴ Ljubljánában¹⁵ és a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Itt a *Manuductio* egy kolligátum második darabja;¹⁶ az első az ugyancsak a Schiratti-nyomdában, ugyanabban az évben kiadott „eredeti” Soarius-retorika.¹⁷

Az udinei és a nagyszombati *Manuductiót* lapról lapra összehasonlítva kiderül, hogy az utóbbit – minimális, szinte kizárólag tipográfiai eltérésektől eltekintve – bízvást tekinthetjük az előbbi betűhű kiadásának. A nagyszombati változatban két rövidítés figyelhető meg. Az egyik a címlap szövegének egyszerűsítése:

Udine, 1689	Nagyszombat, 1709
<p>Manuductio ad Eloquentiam, seu Via facilis, & compendiosa ad citius, perfectiusque assequendam, iuxta Soarij praecepta, Arthem Rhetoricam, ex vetustissimis Codicibus, praecipuisque, qui hac de re, & tractarunt, & scripserunt; signanter vero, ex Aristotele, Quictiliano [!], Cicerone, Causino, Mendoza, Iuglares, Masenio, Hautino, Emmanuele Thesauro, Palatio Regnae Eloquentiae, nec non alijs primae notae Authoribus desumpta, et Ad vsum, captum, fructumque vberiore, non tam studiosae Iuventutis; quam eorum etiam, qui Oratoriam hanc Scientiam, seu profanam; seu sacram profitentur, accommodata, Cum Indice verum omnium in hoc opere contentarum. Utini, Ex Typographia Schiratti. Anno Salutis MDLXXXIX.</p>	<p>Manuductio Ad Eloquentiam Seu Via Facilis Ad Assequendam Juxta Praecepta Soarij, Artem Rhetoricam Ex Classicis Authoribus Desumpta Et Ad Usum Eorum, Qui Oratoriam hanc Scientiam, seu profanam; seu sacram profitentur accommodata. Nuper Utini in Lucem Edita. Nunc vero Recusa. Tyrnaviae, Typis Acedemicis, Anno 1709</p>

12 BÁN, *i. m.*, 52.

13 Lawrence D. GREEN, James J. MURPHY, *Renaissance Rhetoric Short-title Catalogue 1460–1700*, Aldershot, 2006², 418.

14 Biblioteca Statale Isontona di Gorizia: REC 3546.

15 Narodna in Univerzitetna Knjiznica: GS 6244/84592896.

16 ELTE Egyetemi Könyvtár: Bar 08487/Ha 830 (Coll. 2.). Az utolsó lapok hiányoznak. A kötetet záró *Index Materialium* a *Tractatus Quartus* végével szakad meg. A hiányzó rész a *Tractatus Quintus* anyagának rövid áttekintése; ez a nagyszombati kiadványban másfél lap.

17 *De arte rhetorica libri tres. Ex Aristotele, Cicerone, et Quintiliano praecipue deprompti. Cum tabulis Io. Ludovici Carboni, et Indicibus locupletissimis*, Utini, MDCLXXXIX. Apud Schiratti. Az eleje hiányzik, a 13. lappal kezdődik: *De materia Rhetoricae. Cap. III.* Goriziában a könyvtári katalógus adatai szerint a *Manuductio* ugyancsak ehhez a Soarez-kiadáshoz van kötve.

A szöveget záró formulát Nagyszombatban csak a kezdőbetűkkel rövidítették:

Omnia ad maiorem DEI gloriam.	O. A. M. D. G.
-------------------------------	----------------

A két kötet előszava pontosan megegyezik. Így tehát bármilyen csábító is lenne az ékesszólás dicsőségét zengő szöveget magyar szerzőnek tulajdonítani, fájó szívvel le kell erről mondanunk. Bán Imre nem említi Hávor Istvánt. Talán nem is tudhatott róla, hogy a nagyszombati jezsuitát összefüggésbe hozták a *Manuductió*val. Feltehetően eszébe sem jutott, hogy az általa oly szakszerűen ismertetett kézikönyvre vonatkozó adatokat éppen a Hávorról szóló szócikkekben keressen. Az előszót – az udinei példány ismerete nélkül – az ismeretlen olasz jezsuita átdolgozó szerzeményének tartja. A szövegből világosan kitűnik, hogy az előszót csakis az átdolgozó írhatta. Munkája mellett a hasonló esetekben szokásos érveket hozza fel: bármilyen kiváló is legyen Soarez eredeti műve, hallgatónak gyengébb képességeihez alkalmazkodva úgy alakította át az anyagot, hogy a tanulók könnyebben megbirkózhassanak vele.¹⁸ Bán Imre fejében meg sem fordult, hogy az átdolgozás és az azt bevezető előszó Nagyszombatban készült. Amint a két kiadvány összevetése bizonyítja, igaza volt.

A szöveg keletkezésének idejére a történelmi eseményekre való utalásokból következtet. Többek között arról is esik szó, hogy a természet apró dolgokból teremt nagyokat. Bán Imre ismertetésében: „A három világbirodalom (a római, az ausztriai és az ottomán) kicsi kezdetekből nőtt meg. Az előszó szerzője itt nem mulasztja el megjegyezni, hogy Leopoldus császár diadalmas fegyverei az utóbbit nem kis mértékben csökkentették. (Ez az adat az olasz átdolgozás időpontjára is fényt vet: a felszabadító háborúk idejében keletkezett, valószínűleg az 1690-es években.)”¹⁹ Bán Imre feltételezése logikus, hiszen a felszabadító háborúk lezárásának a karlócai békeszerződések (1699) tekinthetők. Nem tudhatta, hogy az eredeti előszó 1689-ben jelent meg.

A latin szövegben az olvasható, hogy a törököt Lipót császár a Magyar Királyság egész hatalmas területéről kiszorította. A felszabadított területek között szerepel Erdély, Bosznia, Szerbia és Szlavónia.²⁰ A sikeres törökellenes küzdelmeket az ostromlott Bécs felszabadításától (1683) számíthatjuk. Az évtized folyamán sor került Buda visszavételére (1686), Erdély (1687) és Észak-Szerbia (1688) visszafoglalására. Így már az 1689-es előszó írásakor is indokolt volt Lipót császár hadi sikereinek méltatása.

A *Manuductio* 1709. évi nagyszombati megjelenése vitathatatlan tény, azt valakinek bizonyosan elő kellett készíteni. Hávor István egy év megszakítással 1706 és 1714 között volt Nagyszombatban a retorika tanára. (1708-ban Győrben a humaniorákat ta-

18 „Quia tamen ejusdem praecepta non a quocunque adeo facile percipi possunt; Nos Tyronum imbecillitati consulturi, praesens opusculum, veluti Manuductionem quandam ag Eloquentiam, aggredi constituimus.” *Manuductio...*, i. m., 7.

19 BÁN, i. m., 53–54.

20 „Ottomanici denique regni, quamvis Augustissimi, Invictissimique LEOPOLDI gloriosissimis de Universo Ungariae Regno vastissimo, Transylvania, Bosnia, Servia, Sclavonia, etc. vindicatis armis latitudo non parum imminuta.” *Manuductio...*, i. m., 6.

nította.)²¹ Egyáltalán nem zárható ki, sőt nagyon is elképzelhető, hogy ő tartott szükségesnek növendékei kezébe adni egy, a kor ízlésének megfelelő tankönyvet – még ha erre közvetlen bizonyítékunk nincs is. Legfeljebb következtethetünk rá, ahogyan azt valószínűleg Szinnyi is tette. Az előszó szerzője azonban a fentebbiekből következően semmiképpen sem lehetett Hávor. Ám akárki is gondoskodott az udinei redakció utánnyomásáról – még ha az előszót nem is ő írta hozzá –, kritikátörténeti szempontból mindenképpen jelentős, hogy hazai kiadásban is elérhetővé vált az érzelmi hatásokra törekvő barokk stílus szélsőségeit teoretikus formában is rögzítő összefoglaló. Ékes bizonyságául annak, hogy – Bán Imre találó megfogalmazásával élve – „mi mindent lehetett az alapjában véve szigorú skolasztikus Soarez neve alá belopni”.²²

21 *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, I, ed. Ladislaus LUKÁCS, Romae, 1987, 525–526.

22 BÁN, *i. m.*, 60.

GRACZA LAJOS

Jókai-autográfok a Liszt Ferenc-archívum kéziratárában

A Budapest-göppingeni Liszt Ferenc-Archívumból előkerült néhány autográf Jókai Mór-dokumentum, illetve Jókainé Laborfalvy Róza egy kézírásos levele. Az alábbiakban a dokumentumok német szövege mellett ezek magyar fordítását is közöljük, jegyzetekkel ellátva.

Az irodalomtörténet számon tartja, hogy Jókai 1874. február 18-tól március 4-ig Prágába és Berlinbe látogatott, amely alkalommal a porosz fővárosban találkozott Bismarck kancellárral is. Azonban a magyar író és országgyűlési képviselő elsősorban nem politikai tájékozódás céljából látogatott Németországba, hanem, mint ő maga írja úti emlékeiben: „Fő célja volt idejövetelemnek a német irodalmi viszonyokkal megismerkedni s azokból okulni.”¹ Az 1. levél címzettje a berlini színházi és irodalmi élet képviselője, Franz Wallner volt.² Nagyjából egy héttel az író hazaérkezése után köszönőlevelet írt, amelyből kiderül, hogy Jókai Berlinben a neves írónak és színházi intendáns vendége volt. Wallner Jókai műveinek német kiadásában is szerepet játszott; Kertbeny Károly hozzá fordult, amikor a *Szegény gazdagok* fordítását Otto Janke berlini kiadónál akarta elhelyezni. A könyv Wallner közbenjárásával jelent meg 1872-ben.³ Berlini látogatása alatt Jókai számos új ismeretséget szerzett Kertbeny, Janke és Wallner révén.

Fentebb idézett úti beszámolójában Jókai megemlékezik Jókai „Wallner Ferenc titkos tanácsos, a Wallner-színház tulajdonosa”-ról is. A beszámolóból megtudjuk, hogy Wallner

Mikor megtudta Nápolyban, hogy Berlinbe jövök, maga nem jöhetett, mert beteg; hanem haza küldte maga helyett ápoló hitvesét, az egykor hírhedett és ünnepezt német tragikái művésznőt, a magas műveltségű Wallner Ágnes, ki megérkezésemkor [...] saját úri lakát bocsátva rendelkezésemre, egész ottlétem alatt úgy látott el, mint egy fejedelmet – mint egy testvért! [...] A szívélyes mulatozás [...] tetőpontját a Wallner-ház estélyén találta, ahol új barátaim nagy vendégkoszorúja tisztelte meg a ház asszonyát és vendégét szíves megjelenésével.

Jókai köszönőlevelének melléklete Jókainé Laborfalvy Róza levele, amelyben Wallner Ágnesnek mond köszönetet a férje iránt tanúsított figyelmességért.

* A szerző a Liszt Ferenc-Archívum (Budapest–Göppingen) vezetője. Köszönetet mondunk Szabó-Reznek Eszter segítségéért.

1 JÓKAI MÓR, *Útleírások: Berlin*.

2 Franz Wallner (eredetileg: Leidesdorf; 1810–1876), osztrák színész, színházi intendáns és író.

3 D. SZEMZŐ PIROSKA, *Szerzői jogi vita Jókai német kiadása körül*, MKSz, 80(1964), 333.

1. Autográf, fekete tintával írt levél, 1874. március 12. Egy kettéhajtott elefántcsontszínű papírlap, vízjel nélkül; 211×134 mm.

Hochverehrter Freund und Gönner
Das ungarische Volkslied sagt
Wenn das Meer lauter Tinte wäre,
Wenn alle Ganskielen Schreibfedern wären,
Wenn alle Studenten Cancellisten wären,
So wäre dies noch Alles nicht genug meine Gefühle zu niederschreiben – Nämlich die Gefühle der Dankbarkeit, die ich Ihnen und Ihrer hochgeschätzten Familie gegenüber empfinden muß. Empfangen Sie meinen stummen Händedruck in der Ferne, Sie einziger »Solitair« unter den Kleinodien meiner Erinnerung!
Gruß an Ihren Liebsten.
Budapest. 1874. März 12 ihr treuester
Jókai Mór

[Mélyen tisztelt Barátom és Pártfogóm
A magyar népdal mondja:
Ha a tenger csupa tinta volna,
Ha minden lúdtoll író toll volna,
Ha minden tanuló írődeák volna,
Ez mind nem lenne elegendő, hogy leírjam érzéseimet⁴ – tudnillik a hála érzéseit, amelyeket Önnek és nagyra becsült családjával szemben kell éreznem. Fogadja néma kézzszorításomat a távolban, emlékeim kincseinek egyetlen „Szolitere”! Szeretteit üdvözlöm.
Budapest, 1874. március 12-én
Jókai Mór]

1a [melléklet] Jókainé autográf, lila tintával írt és aláírt levele, 1874. március 12. Elefántcsontszínű, vízjel nélküli papíron; 211×134 mm

Hochverehrte Frau Geheimrätin⁵
Ich danke Ihnen aus vollem Herzen für die liebevolle Sorgfalt und großmüthige Bewirthung, die Sie Meinem Mann gewährt haben. Gott segne Sie dafür sammt Ihrer hochgeschätzte Familie denen Allen ich und meine Angehörige den herzlichsten Gruß sende,
Budapesth den 12-ten März
Ihre dankbare
Rosa Jókai

4 A bibliai eredetű népdalstrófát teljesen egyező alakban nem találtuk meg (variánsai már a 17. századtól előfordulnak), ezért szabad fordításban közöljük.

5 Agnes Wallner (1824–1901, szül. Kretschmar), osztrák színésznő, Franz Wallner felesége, az 1848-ban Bécsben kivégzett Robert Blum nevelt lánya.

[Igen tisztelt Titkos Tanácsosné Asszony!

Teljes szívből köszönetet mondok Önnek a szeretetteljes gondoskodásért és a nagylelkű vendéglátásért, amelyben férjemet részesítette. Isten áldja meg ezért egész nagyra becsült családjával együtt, akik mindannyiának saját magam és hozzátartozóim nevében a legszívesebb üdvözetem küldöm.

Budapest, 1874. március 12-én

Jókai Róza]

A 2. dokumentum egy kézírásos névkártya, amelyet Jókai a Bécsben tevékenykedő írónak és színházigazgatónak, Franz von Jaunernek címzett.⁶ Vele Jókai a *Cigánybáró* előadása kapcsán került szorosabb kapcsolatba.⁷ Az író az évszám megjelölésére a „Jahr des Unheils”, azaz ’a vész éve’ kifejezést használja. Ezzel feltehetően az 1881. december 8-ai tűzvészre utal, amelyben elpusztult a Jauner igazgatása alatt működő bécsi Ringtheater. Az év ebben az esetben a színházi évadot, pontosan az 1881/1882-es évadot jelentheti. Ha a datálásunk helyes, és a levél 1882 elején íródott, a benne említett ismeretlen operettlibrettó további kutatásokat igényel.

2. Autográf, lila tintával írt és aláírt levél. 1882. (?) február 6. Elefántcsontszínű névkártya; 33×105 mm

Előlap nyomtatva: „Jókai Mór”

Hátlap:

Herrn Franz Jauner Direktor

Lieber Freund

Ich empfehle Dir innigst den Composeur Herrn Emile Rozée,⁸ der mein Operette mit dem Text von mir fertig hat, zu empfangen und dich über diese Angelegenheit mit ihm zu besprechen.

Dein aufrichtigster Freund

Jókai Mór

Wien 6/2 Jahr des Unheils.

[Kedves Barátom

Szívből ajánlom figyelmedbe a zeneszerző Rozée Emilt, aki éppen befejezte az én szöveggenre szerzett operettjét, és kérlek, beszélj meg vele az ügyet.

Legőszintébb barátod

Jókai Mór

Bécs, február 6-án, a vész évében.]

6 Franz Jauner (1831–1900), osztrák színész és színházigazgató, a Ringtheater után a Theater an der Wien igazgatója, később művészeti vezetője. 1880-tól a „Ritter” (lovag) cím viselője.

7 FORGÁCS D. Péter, „A cigánybáró” operett igaz története, Új Forrás, 37(2005)/3, 33–43.

8 Rozée Emil kilétéről nem találtunk adatokat a szakirodalomban.

A 3. kézirásos dokumentum egy datálásunk szerint az 1889. július elején Bécsben tartott gyászbeszéd vázlatát, amelyet Jókai Josef Weil, Ritter von Weilen⁹ sírja felett mondott el. Az Osztrák–Magyar Monarchia 1889. január 30-án elhunyt trónörököse, Rudolf von Habsburg 1884-ben nagyszabású programot indított: egy olyan mű elkészítését, amely bemutatja a Monarchia népeinek múltját és jelenét. A *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, azaz *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* című, több kötetre tervezett könyv osztrák szerkesztőjének Franz Weilt, magyar szerkesztőjének Jókai Mórt kérte fel. A munka szépen haladt, és 1885-ben a trónörökös és a szerkesztők bemutathatták Ferenc Józsefnek az elkészült első kötetet, majd 1888-ban már a harmadik kötetet is. Jókait megviselte Rudolf öngyilkossága, sőt ezután nem sokkal Weilen is meghalt. A trónörökös búcsúztatására Jókai május elsején mondott beszédet Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémián. Kollegáját, szerkesztőtársát az alább közölt beszédben búcsúztatta Bécsben 1889 júliusának elején. Azonban nemcsak az elhunyt társzerkesztői funkciója indította Jókait a beszéd megtartására, hanem a körülmény is, hogy Weil von Weilen elnöke volt a Bécsi Concordiának, vagyis az osztrák Újságírók és Írók Egyesületének, míg a Concordia magyarországi testvérszervezetének, az 1873 és 1891 között működő Írók és Művészek Társaságának Jókai volt a díszelnöke. Ő maga is kiemeli gyászbeszédében, hogy a Társaságot képviseli.

3. Autográf, lila tintával írt és aláírt beszédvázlat 1889. július elejéről. Elefántcsontszínű, vízjel nélküli papír, 4 számozott lap; 210×168 mm.

Hochgeehrte trauernde Versammlung

Es sei mir gestattet, als Vertreter der ungarischen Schriftsteller- und Künstlerverband, über dem Grabe des Verewigten mein Nachhall ertönen zu lassen – Gebrochene Worte und gebrochene Herzen.

Auch ich fühle den schweren Verlust, wobei das Herz und der Verstand das Vorrecht des Schmerzens einander streitig machen.

Als Freund, habe ich ihn geliebt; – als Dichter, bewundert; – als Charakter, hochgeachtet; – als College, war er mir unzertrennlich.

Mit vollem Rechte kann ich die Worthe des römischen Dichters wiederholen:

»Permultis ille flebilis occidit,

Nulla flebilior, quam mihi«

Wenn ich ihn auch ebenso verherrlichen könnte! Doch Worte können wohl verewigen, aber nicht neu beleben.

Alle, die ihn kannten, haben ihn geliebt. Aus Feinden wurden Freunde, sobald sie ihn näher kennen gelernt. Als Ehrenmann wurde er von den Gerechten gewürdigt, die alle seiner Entschlüsse auf der Goldwage der Ehre zunächst gewogen. Ich bewundere ihn, als Mitschaffer eines großen Werkes, dessen Ausführung uns beiden zur Aufgabe gestellt wurde.

9 Josef Ritter Weil von Weilen (1828–1889), cseh származású osztrák író.

Das hohe Ziel, welches jener so früh verschwundene Hoffungsstern unserer Monarchie, der in einem Meere von Thränen unterging, – unser verewigter Kronprinz vorgesteckte Grad über das Niveau des gewöhnlichen litterarischen Schriften: bis zum Menschlichen, ich könnte

sagen, bis zum Übermenschlichen hinauf. Dieses Ziel ist: alle Völkerschaften und Nationalitäten unserer großen Monarchie durch eine gerechte und sympathische Beschauung [!] liebevoll einander nahe zu bringen.

Und es gehörte Muth dazu, es auszusprechen, (zu aller Zeiten, heutzutage mehr als je) dass diese wechselseitige Liebe aller Völker, die Kraft und Macht der Gesamtheit, die Freiheit und das Glück der Einzelnen bildet.

Es gehörte Muth dazu, das Losungswort auf sein Banner zu Schreiben: »Wer Patriot ist, – welche Mundart er immer sprechen soll, – der ist mein Bruder.«

Wer Raßenhaß [!] predigt, der wird vergöttert, – wer Nächstenliebe verkündet, der wird gekreuzigt.

Und unser Weilen hatte nicht nur den Muth dieses Prinzip auszusprechen; er hatte auch den richtigen Takt und das Feingefühl dasselben zu verwirklichen.

Wir haben schwere Aufgaben mit vereinten Kräften zu lösen versucht, aber der Löwenantheil gehörte immer ihm,*

Nach jenen [...] ¹⁰ vollen Tagen des Unheils, der uns allen eine blutende Wunde zurückließ, nach dem Erbleichen unseres hohen Protektors wird diese Aufgabe doppelt so schwer.

Und nun stürzt auch der Hauptpfeiler des gemeinsamen Baues zusammen.

Mit Bangen sehe ich in die tiefe Finsternis herab, die das Grab Josef Weilens vor uns eröffnet.

Noch klingt sein letztes Wort in meiner Seele. Jedesmal, wenn ich hierher kam, in die große, schöne Metropole Österreichs unser dieses Wort der Begrüßung von ihm in der Sprache meines Volkes: »Isten áldjon meg«!

Wer soll dieses Wort wiederholen?

Gebe Gott, daß der geistige Erbe des Verewigten immer uns allen Wahrheit werde.

Und nun rufe ich Dir, theuerster Freund den liebevollen Gruß ins Grab hinab! – Deine Asche gehört bereits der heimatlichen Erde Oesterreichs, das Du zu verherrlichen strebstest. – Dein Geist gehört aber uns allen, gehört dem Himmel, wo wir uns alle zu wiedersehen hoffen!

»Isten áldjon meg örökre!« Gott segne Dich auf ewig!

Jókai Mór

* [kiegészítés a lap jobb oldalán, kereszttbe írva]

und hierfür ist ihm der ungarischen Schriftsteller- und Künstlerverein, den ich vertrete, sowie die ungarische Leserwelt, dankbar.

[Mélyen tisztelt gyászoló gyülekezet

Engedtessek meg, hogy a magyar Írók és Művészek Társasága képviselőjeként mondjam el megemlékezésemet a jobb létre szenderült sírja felett – megtört szavakkal, megtört szívvel.

Én is érzem a súlyos veszteséget, miközben a szív és az értelem a fájdalom előjogát kérdőjelezi meg. Mint barátomat – szerettem őt, mint írórt – csodáltam, mint jellemet – nagyrabecsültem, munkatársként – elválaszthatatlanok voltunk.

Teljes joggal ismételhetem meg a római költő szavait:

„Elhunyt, mindenki megsiratja,
senki sem annyira, mint én.”¹¹

Bárcsak én is képes volnék így magasztalni őt! De a szavak talán meg tudnak örökíteni valakit, újra életre kelteni azonban nem képesek őt.

Mindenki szerette, aki ismerte őt. Ellenségek is barátok lettek, amint közelebről megismerték. Feddhetetlen emberként azok is méltányolták, akik minden döntését először a becsület mérlegén mérlegelték. Csodálom őt, mint egy nagy mű munkatársát, amelynek megvalósítását kettőnkre bízta.

A magas célkitűzés, amelyet könnyekbe merült Monarchiánk oly korán eltávozott személyiségéhez, az öröklétre szenderült trónörökösünkhöz fűzött, túlnőtt az irodalmi művek szokásos emberi mértékén, mondhatnám az emberfölöttiig. Ez a célkitűzés: nagy Monarchiánk minden népét és nemzetét egy igazságosan és rokonszenvesen, egymáshoz szeretetteljes közelségbe hozni.

És bátorság kellett ahhoz (mindenkor, ma is), hogy kimondja: minden nép kölcsönös szeretetét a megelégedettség az összesség ereje és hatalma, valamint az egyének szabadsága és boldogsága képezi.

Bátorság kellett ahhoz, hogy zászlajára írja a jelszót: „Aki hazafi, az barátom, bármilyen nyelvet beszél is.”

Aki fajgyűlöletet prédikál, azt istenítik, aki felebaráti szeretetet hirdet, keresztre feszítik.

A mi Weilenünk nemcsak eléggé bátor volt ahhoz, hogy kimondja ezt az elvet, megvolt hozzá a helyes tapintata és finom érzéke is, hogy meg is valósítsa ezt.

Egyesült erővel kíséreltük meg a nehéz feladat megoldását, az oroszlánrész azonban mindig az övé volt, és ezért hálás neki a magyar Írók és Művészek Társasága, melynek képviselője vagyok, és a magyar olvasóközönség.

És most leomlott a közös építmény tartóoszlopa is.

Szorongással tekintek le a sötétbe, amelyet Josef Weiler sírja nyit meg előttünk.

Még visszhangzik lelkemben utolsó szava, amikor ide látogattam, Ausztria nagy és szép fővárosába, a mi szavunk az ő üdvözlő szavaiban népem nyelvén – magyarul: „Isten áldjon meg!”

Ki fogja megismételni ezt?

11 Horatius I, 24. óda, 9–10. sor, kissé módosítva.

Adja isten, hogy mindannyiunk számára megvalósuljon az elhunyt szellemi öröksége. És most szerető üdvözetet küldök le hozzád a sírba, legdrágább barátom. Poraid szülőföldedé, Ausztriáé, amelynek dicséretére mindig törekedél. Szellemed azonban mindannyiunké, az Égé, ahol – reméljük – mindannyian viszontlátjuk egymást.
„Isten áldjon meg örökre!”

Jókai Mór]

A következő Jókai-autográf egy bécsi olvasójának küldött levél, amelyben megköszöni annak „megemlékezését”. A levélhez kézzel írott „albumlap” – eredetileg emlékalbumba bejegyzett sorok – tartozik (4a), illetve megcímzett boríték, amelyből kiderül a címzett kiléte. A levélboríték elárulja, hogy bár a Bajza utcai otthonában kelt a levél, Jókai azt az Országházban adatta fel (4b).

4. Autográf, lila tintával írt és aláírt levél. 1892. március 21. 1 lap, ½ oldal. Elefántcsontszínű papír, vízjel: *MARGARET MILL IVOR PAPER MANUFACTURE*, 177×129 mm.

Hochgeehrter Freund

Vielen Dank für die liebevolle Erinnerung. Beste Grüsse an alle Ihre Liebsten.

Mit treuer Verehrung Ihr ergebener

Jókai Mór

Budapest 1892 marc 21

[Nagyra becsült Barátom!

Nagyon köszönöm a kedves megemlékezést. A legjobb üdvözteimet küldöm összes szeretteinek.

Hűségese tisztelettel híve

Jókai Mór]

4a. Albumlap, az 4. levél melléklete. Tinta, papír, vízjel, méret: ua.

Ja! Diese Furchen am Gesicht! Die Zeit ist ein schlechter Portrait=maler: je länger sie an unserem Bild arbeitet, um so mehr verdirbt sie es.

Jókai Mór

[Igen! Ezek a barázdák az arcon! Az idő rossz arcképfestő: minél tovább dolgozik képünkön, annál inkább elrontja azt.

Jókai Mór]

4b. Autográf címzésű, lila tintával írt levélboríték az 5. levélhez. Elefántcsontszínű papír; 91×113,1 mm; lebélyegzett – felirat: „Budapest Országház” –, 13 krajcáros levélbélyeggel és ajánlott szelvénnel – felirat: „R Ajánlott Budapest országház 461”.

Hr Hochwohlgeborener Herrn Dr. Wilhelm Schaup¹²
Mit Hochachtung
Wien
I Schossengasse 10
recommandiert
Jókai
Bajzagasse 19/B

Az utolsó dokumentum az alább közölt fénykép, dedikációval.

5. Autográf, lila tintával írt dedikáció Ellinger Ede fényképfelvételén Budapesten. A karton nagysága: 166×108 mm, fotónagyság: 147×102 mm. Ajánlás: „Emlékkül 1894 Jan 6 – Jókai Mór.”

12 Wilhelm Schaup (1838–1899) dr. jur., osztrák gyáros, az osztrák Birodalmi Tanács képviselője.

Sárkányok, főurak, asszonyok. A Báthoryak a művelődés- és irodalomtörténetben

Szerkesztette Mercs István, az előszót írta Kiss Gy. Csaba, az angol nyelvű szövegeket gondozta Drótos Richárd, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza, 2015 (Modus Hodiernus, 7), 280 l.

A Nyíregyháza–Nyírbátor–Vaja városok által alkotott háromszögben az utóbbi évek során jelentősen fellendült a Báthory-kutatás. Nagymértékben köszönhető ez a nyíregyházi alapítású Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, a Nyírbátori Báthori István Múzeum Baráti Köre és a nagymúltú vajai Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény körül kialakult, egymást is támogató, regionális jellegű hagyománykutatási és -őrzési munkálatoknak. Eredményeik általában konferenciakötetekben jelennek meg, mint történt ez a *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez* című gyűjtemény (szerk. DÁM László, Nyírbátor, Báthori István Múzeum és Baráti Köre, 1986) és *A Báthoriak kora: A Báthoriak és Európa* (szerk. ULRICH Attila, Nyírbátor, Jósa András Múzeum, 2008) esetében is.

A jelen kötet is hasonló körülmények között született meg Nyírbátorban: 2011. december 12-én volt 425. évfordulója Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel-litván király litvániai Grodnóban bekövetkezett halálának. A konferencia szervezői két nagy témakört helyeztek a tárgyalás centrumába: 1) A Báthoryak megjelenítése saját koruk történeti és/vagy szépirodalmi műveiben; 2) A későbbi korok művészeti és irodalmi alkotásának/alkotásainak tárgyalása, melyek témájuk alapjául a Báthory család valamelyik tagját választották.

A tanulmányok tag regionális horizontját Kiss Gy. Csaba tudós előszava pontosan jelölte ki:

Időben és térben változatos utakat járhatnak végig a tanulmánykötet olvasói a Báthoryak sorsát és utóéletét követve. Mintha Németh László „keleti Golf-áramának” a nyomát követve járnánk Velencétől a Balti-tengerig. Kalauzaink a hazai művelődéstudomány jeles képviselői mellett Báthory István király egykori országaiból származó tudósok, erdélyi, lengyel és litván kutatók. Jól bizonyítja mindez, hogy mennyire fontos átlépni a nemzeti történeti narratíva határain, mennyire fontosak a közös nemzetközi kutatások, az eredmények szembesítése egymással.

E célok megvalósítására Báthory István fejedelem-királynál alkalmasabbat keresve sem lehetne találni. A történelem mellett a művelődéstörténet több tudományszakja talál kínáló terepet vizsgálódásai számára.

A kötet ismertetésére legkézenfekvőbb módszer a mű szerkesztési megoldását követni, amely a meghatározott célok és a kronológiai szempont összehangolásából adódik.

Kiss Farkas Gábor *Franciscus Pescennius Niger Báthori Miklós váci püspök udvarában és a Scholasticum Orosianae iuventutis dramma* című tanulmányában, melyhez a *dramma* szövegének kritikai kiadását is mellékeli, a dalmát származású velencei humanista tanár-filozófus, Franciscus Pescennius Niger (Czernoevics, Franjo Niger, Francesco Negro) tevékenységét tekinti át, akinek neve nem ismeretlen az európai humanista kapcsolatokat, illetve azok magyar vonatkozásait kutatók előtt. Magyarországon többször is megfordult. Legfontosabb szerepét a váci püspök, Báthori Miklós (1474–1506) udvarában teljesítette, ahol gimnáziumot alapított, amelynek egy ideig vezetője is volt. A műveltségéről elhíresült Báthori valószínűleg Bolognában tanult, Galeotto Marzio tanítványának is nevezte. Nemzetközi kapcsolatait jól jellemzi, hogy a neoplatonizmus vezető személyiségével, Marsilio Ficínóval váltott levelei annak levélgyűjteményében is helyet kaptak, s jelentős humanisták ajánlották neki művüket. Könyvtárának néhány kötete Európában szétszóródva ma is fellelhető; sírfelirata arról tanúskodik, hogy maga sem idegenkedett az írástól. 1469-től szerémi, 1475-től váci püspök volt, e minőségében hívhatta meg Nigert, iskolaalapítási céllal.

Niger pedagógusi-retorikai-filozófiai tevékenysége nem választható el Magyarországtól: Ercole d'Este fogadta fel őt Ippolito d'Este esztergomi ephorusaként, s Beatrix királyné bízta meg, hogy tartson előadásokat Pliniusról és a dialektikáról. Aldus Manutiusnál pedig állítása szerint Magyarországon fellelt s eltulajdonított kéziratból jelentette meg Firmicus Maternus asztrológiai művét, a *Mathesist* (1499). Váci működéséről önéletírásában emlékezik meg, és saját szövegéből tudjuk meg azt is, hogy padovai tanárkodása idején érte őt „Horosium polgárainak” meghívása egyben Galeotto Marzio ajánlása, egy „nyilvános iskola igazgatására a legjobb feltételekkel, náluk két évet időztem” (18). Magyarországi tevékenységének azonban bizonytalan a kronológiája. Kiss Farkas Gábor sejtése szerint Magyarországon készülhetett a *dramma* is a poétikai és retorikai művekben és terminológiában járatos szerzőtől, aki a levélírás mikéntjéről kézikönyvet adott ki, amely sok kiadást ért meg Európa-szerte. A mű címébe befoglalt helynév erre enged következtetni. A műfaj első látásra iskolajátéknak tűnhet fel, azonban az alapos irodalomtörténeti elemzés kimutatja, hogy a szöveg valójában „színpadra vitt, előadott többszereplős cselekmény”, s „modern fogalmakkal liturgikus szövegkönyv”-ként értelmezi.

A szerző arra is nagyon plauzibilis választ ad, hogy hol mutathatták be a darabot. Hol lehetett az az „Orosiana iuventus”, melynek iskolás tagjai valószínűleg elő is adták, Szent Miklós áldását kérve produkciójukra, illetve Szent Miklós püspököt, az iskolások védőszentjét köszöntve benne és általa. Bármilyen kézenfekvő megoldásnak tűnik Báthori Miklósnak, az iskola mecénásának köszöntésére szerzett, s a gyermekpüspök-hagyományára alapuló iskolás játékkalkalom, a szöveg sehol nem utal személyére. Ugyanakkor a nemzetközi szakirodalom vélekedése, hogy az „Orosium” Araddal lenne azonos, szintén tarthatatlannak látszik. Kiss Farkas Gábor megoldási javaslatát korábbi szövegből adathozható: Váradra, Váradolaszira teszi át a helyszínt az a tény, hogy III. Béla idejéből oklevél a bihari püspök székhelyét „Orosiensis”-ként említi. Ehhez még csak annyit tehetnénk hozzá, hogy Oloszi, Váradolaszi még a 17. századi forrásokban is gyakran szerepel Oloszi vagy Váradolaszi formában.

A magyar történelem egy korábbi Báthori Istvánja – az erdélyi vajda – és a segítségére siető Kinizsi Pál volt a főhőse annak az ütközetnek, amely a Szászsebes környéki Kenyérmezőn zajlott 1479. október 13-án, s a törökök elleni győzelemmel végződött. A csata irodalmi recepciójával két tanulmány is foglalkozik a kötetben.

Az egyik Vadai István rejtelmes című írása *Fel is út, le is út! A kenyérmezei ütközet a régi magyar irodalomban*. A viadalt megörökítő kéziratos vagy nyomtatott versek, históriák szövegének szoros összevetésével, filológiai-textológiai problémák rendkívül alapos vizsgálatával nyert eredményeiből levont irodalomszociológiai, elméleti következtetések levonásával – miközben roppant fontos szövegjavításokra is javaslatot tesz! – jut el tanulmánya címében meghatározott célul kitűzött fő kérdésére a válaszhoz: az pedig: „Fel is út, le is út!” Ezzel az irodalomtudósok évszázados vitáját is felidézve textológiai, irodalomtörténeti felelettel saját álláspontot kínál fel arra, hogy a régi magyar irodalomban miként alakult az orális és az írásbeli kultúrjavak mozgásának, kommunikációjának modellje. Nemzetközi szakirodalmi álláspontra is támaszkodva foglalja össze saját véleményét: „Az egykori szóbeli ének előbb humanista latin prózává válik, onnét merít belőle majd a deákos műveltségű, írásban alkotó historiaszerző, hogy aztán a vers popularizálódva visszajusson a szóbeliségig.” (44.) Vagyis szó sincs arról, hogy a szóbeli költészet csak szájról szájra terjedhetne.

Ugyanennek a kenyérmezei ütközetnek egy másfajta szöveghagyományával foglalkozik Egyed Emese is *A kenyérmezei csata egy erdélyi (iskola)drámában* címmel. A *Comedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum vel actus generalis de Turcis et Hungaris* (Komédia a törökök és magyarok csatájáról). A darab nem ismeretlen az irodalom- és színháztörténészek előtt, két kiadást is megélt kéziratának érdekessége, hogy Jókai jól ismerhette szövegét; Jókainé Nagy Bella adta el ugyanis az OSZK elődjének. Az író személyesen járt a csata helyszínén, s egy levelében megemlékezik a csonthalomra épült emlékkápolnáról. A korábbi kutatóknak a szöveggel kapcsolatos generális kérdésekre (szerző, keletkezéstörténet) csak javaslatokra, sejtésekre futotta, indokolt volt tehát a darabot újra kézbe venni. Egyed Emese egy alapos új olvasatot és az arra épült hipotéziseit tárja az olvasó elé. Felveti a szerzőség és a szereztetés idejének, helyének, keletkezésének kérdését, illetve színi előadásának lehetőségét is megvizsgálja. Az ismeretlen szerző művét az OSZK-ban mint 18. századi keletkezését tartották számon, ám Busa Margit 1956-ban, abból kiindulva, hogy a szövegben számos átvétel található Gyöngyösi István 1693-ban megjelent *Porából megéledett Főnixéből*, a 17. század végére, 18. század elejére datálta a művet. Egyed Emesének tartalmi és drámatörténeti adalékok alapján radikális megoldási variánsai vannak e kérdésekben. Szerinte a szerzőnek/szerzőknek Barcsay Ábrahám, Orczy Lőrinc, Ányos Pál és Bessenyei György köréből kellett kikerülnie, mert iránya az ő késő 18. századi programjukhoz közelít: a történelmi dicső múltat felfedezni, megőrizni és megjeleníteni. Levelezésükben gyakran előfordulnak hasonló tematikájú motívumok. Barcsay Kenyérmezőhöz közel lakott, írt is az ütközetet megidéző verset, amelyet levélben elküldött Orczynak. Egy másik hipotézise szerint Marosvásárhely is lehet a dráma születésének színhelye. Előadására pedig vagy itt, vagy Nagyenyeden kerülhetett sor. A szereztetés helyéül Marosvásárhely azért kerülhet szóba, mert itt lakott és tanított történelmet Kovásznai (Tóth)

Sándor, aki Gyöngyösi verseinek nagy csodálójaként kritikai kiadásukra is törekedett. Ám csak egyetlennel készült el, s az éppen a költő Kemény János fejedelem életéről és működéséről szóló *Porából megéledett Főnix*e volt, erősen és szakszerűen megjegyzetelve. S az is Kovásznai mellett szól, hogy rajta kívül – aki egyúttal a Teleki Sámuel neve alatt elhíresült Janus Pannonius-kiadás kétkezi, de szellemi munkása is volt – másnak aligha juthatott volna eszébe, hogy az iskolajáték szereplői közé „Pannonius János”-t is felvegye Mátyás király csapatába! Egyed Emese szellemes új megoldási javaslati a kérdésről való gondolkodás új ösvényeit nyitják meg. (Kár, hogy a főszövegben Nagy Miklóst nevezi meg *Magyar drámaírók 16–18. század* című kötet szerkesztőjének, tabulátorbotlásból, mert a 7. jegyzetben természetesen Nagy Péter neve jelenik meg, helyesen.)

A kötet második nagy egysége már valóban az ünnepelt Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel-litván király vagy közvetlen rokonsága tevékenységét, illetve annak irodalmi, képzőművészeti recepcióját állítja vizsgálatá centrumába.

Köszeghy Péter *Balassi Bálint és Báthory István* című írásában megerősíti a Balassi-monográfiája első kötetében (*Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi, 2008) már körvonalazott koncepcióját Balassi Bálint Erdélybe, Báthory István udvarába kerüléséről. Az eddig főként Bethlen Farkas beszámolójára támaszkodó történelem- és irodalomtudománnyal szemben a források újraolvasása és -értelmezése alapján Balassa János szerepe megváltozik a történet irányításában. A szerző sem az apa török pártívá válását nem tartja reálisnak, sem pedig azt, hogy fiát a Bekes Gáspár és Báthory fejedelem közötti ellenségeskedésben az előbbi pártján akarta volna hadba indítani a fejedelem ellen. A ravasz politikus apa valószínűleg önmaga császárpártisága látszatára vigyázva valójában „Balassi János fiát”, mert ebben az időben a közhír csak ekként aposztrofálta a még nőtlen Bálintot, akarta – mivel erre Bécsben már nem volt alkalma – a fejedelem udvarába eljuttatni, hogy ott az olaszos udvari kultúrát magába szívja, s a vendéglátója udvari embere legyen. Így hát a leendő ifjú udvaronc súlyos sebesülésének az (ál)híre is valószínűleg az eredeti apai terv része volt, a sérülés híre pedig a Báthory-udvarba való biztos eljutás fedezéséül szolgált. Nem véletlen, hogy ennek a sebesülésnek a korabeli forrásokban, sem Bálint dokumentumaiban nincs említése. Báthory nem is ellenségként fogadta, a töröknek sem szolgáltatta ki, ő pedig két évig vidáman élvezte az udvari élet minden örömét, s vált a katonai tapasztalatban gazdagodó és az udvari életben kiművelt udvaronccá. Amint az sem véletlen, hogy Báthory Lengyelországba is magával vitte a rokont, akinek a neve, apja révén, Krakóban minden bizonnyal ismerősen csengett az ottaniak előtt, s maga pedig gátlások nélkül egyetérthetett István király nagyra törő politikai terveivel: „egy egységes, lengyel szövetséggel létrejövő Magyarország illúziójának” tervével (70). (E szerzőnket sem kímélte a klaviatúra démona, a történész-fordító Bodor András neve helyett a fülünkben állandóan ott csengő Bodor Ádám neve futott ki a keze alól.)

Külön egységet képez a kötetben azon két tanulmány, amely a Báthory István-kultuszt szolgáló költeményes kötetek minden eddiginél teljesebb feltárását végzik el, amit már elődeink elkezdtek ugyan, de valamilyen oknál fogva nem fejeztek be.

Bitskey István *Velencei versgyűjtemény Báthory István lengyel királyról* című szövegében tulajdonképpen ezt a pótlást végzi el az 1583-ban Ippolito Zucconello bellunói

orvos és irodalmár szerkesztette *Viridarium poetarum...* című versgyűjtemény részletes bemutatásával. A latin–görög–olasz nyelvű panegyricus-gyűjtemény alapvető fontosságú a lengyel király nemzetközi, azon belül is a közép-európai tudós közönség előtti bemutatásában. A költők e virágoskertjében 26 latin és 40 olasz nyelvű vers kapott helyett. A szerzők friuliak, velenceiek, de van köztük lotaringiai, vilnusi, s két erdélyi is. A király fametszetes képével díszített címlapja utáni, az antológia keletkezésének körülményeit feltáró latin nyelvű ajánlás 1583-ban jelöli meg a könyv születésének dátumát. Különös érdekessége a műnek, hogy megtalálható benne szonettjei mellett 11 ottava rimával a velencei hölgyköltő, Moderata Ponte is. A sok külföldi költő között két magyar származású is fellelhető, mindkettőnek személyes kötődése volt az erdélyi fejedelemhez. A Padovában iskolázott Hunyadi Ferenc a fejedelem orvosdoktoraként is működött. Három részből álló Báthory-életrajza a fejedelem származását, születését, majd ifjúkorát, neveltetését és felsőbb tanulmányait ismerteti, végül pedig már a király uralkodásának és küzdelmeinek, hadjáratainak történetét adja elő, különös helyet biztosítván az orosz-, litván-, porosz- és ruténellenes győzelmek sorának. E mű egyértelműen tárgyi-tematikai forrásul szolgált a kötetben szereplő külföldi szerzők ihletéhez.

A gyűjtemény másik magyar szerzője, Laskai Csókás Péter református teológus, marosvásárhelyi tanár, fogarasi és gyulafehérvári lelkész ugyancsak személyes kapcsolatban volt a fejedelemmel, művéből kiérződik Báthory iránti rajongása. Bitskey István e gyűjtemény tárgyalásakor felhívja a figyelmet a Báthory-kultusz külföldi kialakításának egy másik alapkötetétől számon tartandó művére, az erdélyi szász humanista, Leonhardus Uncius *Poematum libri septem de rebus Ungarici* című, 1579-ben Krakóban megjelent nagy fontosságú kötetére, amely a másikinál előbb jelent meg s a lengyel királlyá választott Báthoryt dicsőíti. Hexameterai ugyancsak hasznos információkkal láthatták el a *Viridarium* szerzőit. A kötetekben felhalmozott epitheton ornansok évszázadokra meghatározták a közép-európai literátus világ Báthory Istvánképét: kegyes, az ellenség réme, reneszánsz hérosz, a virtus és a fama, a gloria és a pietas megtestesítője, a defensor fidei, „... a kereszténységet védő közép-európai (magyar és lengyel) királyok erényeinek örököse, politikai és szellemi utóda”. Uncius művében már annak a sejtetése is felmerül, hogy Báthory még a magyar királyi trónra is alkalmas lehetne (76–77).

Az előző tanulmánnyal azonos célkitűzésből készült Szörényi Lászlóé *Andreas Tricesius Triumphus Moscoviticus [...]* Stephani I. című latin nyelvű dicsőítő költeménye *Báthory István király oroszellenes hadjáratairól* cím alatt. A munka kimaradt Gömöri György Tricesius Báthory-tematikájú munkáinak korábbi ismertetése közül; Szörényi László dolgozata ezt a hiányt pótolja.

Andreas Tricesius (Trecenius, Trzycieski) krakkói tanulmányokat követően Wittenbergben folytatta iskoláit, majd európai körutat tett. Kálvinista vallása ellenére királyi könyvtárosi állást kapott. Diplomáciai feladatokat is elvállalt, tankölteményt írt a lengyelországi reformációról, fordításokat készített a protestáns klasszikusoktól, s levelezett Kálvinnal is. *Silvae* című alkalmi versgyűjteményének több darabjában is felbukkannak versek, melyekben Báthorynak jelentős jövőt jósol a barbárokkal vívott harcaiban, köztük a Rettenetes Iván elleni küzdelemben. Majd szól Báthory Bekes Gás-

pár feletti győzelméről, reméli a törökellenes harcai sikerét, s felhívja a király figyelmét a „lengyel politika szempontjából alapvetően fontos északi, vagyis muszka ellenség” visszaverésének feladatára is (81). A királyválasztás évében, 1576-ban hat részből álló ciklust jelentetett meg abban a kötetben, amely Báthory István Jagelló Annával kötött házassága alkalmából készült. Legterjedelmesebb Báthoryt dicsőítő műve, a *Triumphus Moscoviticus (Moszkvai diadalmenet)*, Báthory retorikai-poétikai elvárásához igazodó rövid, 348 soros győzelmi költemény. Benne Báthory három sikeres hadjáratát énekl meg, melyekkel Báthory István a lengyelek, sőt a kor legnagyobb királya lett, s az aranykort hozta el számukra és a litvánok számára. Ha a közös király a török ellen felveszi a harcot, akkor a török előtti aranykor a magyarok számára is eljöhét. Szörényi László felhasználja az alkalmat arra is, hogy futólag még egy lengyel és magyar párhuzamra is felhívja a figyelmet. Egyrészt, hogy Kochanowski Tricesiusához hasonlóan, de ódai stílusú pindaroszi *Epinikion*­jában dolgozta fel a lengyel király hadi győzelmeit, s mindketten a Báthory hadi nyomdáiban kibocsátott hadi jelentések alapján dolgoztak. Másrészt pedig arra, hogy az erdélyi származású jezsuita Cserényi Mihály, aki Báthory István támogatásával tanult Itáliában, 1582-ben Bécsben bocsátotta ki *Panegyris in Laudem [...] Stephani [...] Regis Poloniae [...] nec non Principis Transylvaniae* című művét, amely máig sem került be eléggé a szakmai körök véleményalkotásába.

A tanulmánygyűjtemény következő nagy egysége több oldalról is körüljárja Báthory István szerepét a lengyel és litván politikai, tudományos és kulturális élet alakításában, illetve a király képének alakulását a művészetekben és a történelem folyamatában. Ebben a „szekcióban” kaptak helyet a konferencia külföldi előadói is.

Ramūnas Kondratas, a Vilniusi Egyetem Múzeumának igazgatója és kurátora *Depictions of the King of Poland and Grand Duke of Lithuania Stephen Bathory in the Holdings of Vilnius University* című összefoglaló munkájában először a Vilniusi Egyetem alapítását, és Báthorynak e folyamatban felvállalt kezdeményező szerepét vázolja fel. Litvánia volt Európa utolsó pogány „nációja”, 1387-ben vette fel a kereszténységet. Ugyanakkor a vilniusi egyetem lett az egyik legrégebbi és leghíresebb felsőfokú tudományos oktatóhely Közép- és Kelet-Európában. Ennek létrehozásában valóban jelentős szerepet játszott az a Báthory, akinek királlyá választását először ellenezte a litván nemesség, és nem is vettek részt 1576-os koronázásán. Amikor néhány hónapos egyezkedés után mégiscsak megválasztották Litvánia nagyfejedelemének, s vállalta, hogy Litvániát a lengyel szövetségben belül mint saját jogokkal rendelkező, önálló államot kezeli, megenyhültek irányában. Az egyetemalapításban az volt a legfőbb érdeme, hogy a litván protestáns nemesség iskolaalapítási terveit figyelembe nem véve megállapodott a már Litvániában gyökeret vert és kollégiumot is alapított jezsuiták vezetőjével, Vilnius püspökével, Walerian Protaszewiczcsel, hogy a jól működő jezsuita kollégiumnak megadja az egyetemi rangot.

Ezért, útban a muszkoviai ütközetek felé, 1579. április elsején kibocsátott egy kartát, alapítólevelet, melyet XIII. Gergely ugyanazon év október 30-án kelt bullájával meg is erősített, s a következő évben meg is kezdődhetett az oktatás. Ennek az aktusnak és következményeinek több festmény, évfordulós emlékérem, -tábla, -plakett állít emléket, melyek ma is a Vilnai Egyetem Múzeumában láthatók, s a jelen kötet kiváló illusztrációi.

Szymon Brzeziński, a Varsói Egyetem Történettudományi Karának munkatársa, a kora újkori lengyel–magyar kapcsolat- és művelődéstörténet kutatója a *Báthory István alakja a XVI–XVII. századi lengyel királykatalógusokban* című előadással vett részt a konferencián.

A téma egy, a kora újkorban népszerű műfajt, a királykatalógust vizsgálja, hogy abban hogyan él tovább Báthory István emlékezete. Benne jellegzetesen összefonódott a kép és a vers szövege. Különösen kedvelt kiadványa a lengyel és litván történétíróknak: az uralkodó-szereplők egyik kötetből a másikba vándorolnak. Báthory István általában mint a királyi erények tulajdonosa, a jó hadvezér, a béke biztosítója, istenfélő „nagy ember”, bíraskodásban okos és a jogrendszer megteremtője jelzők biztosítják emlékezetét az utókor előtt. A lengyelek számára a legnagyobb baj, hogy korai halála miatt csak rövid ideig élvezhették uralkodásának hasznait. Kitűnő latin nyelvismeretéről is megemlékeznek, s külalakját is megörökítik: „jó képű, magas termetű”, fehér fogú, fekete hajú, Attilára emlékeztető – e jelzők azért ismerősek a magyar szemnek, mert Oláh Miklós *Attilájának* Cyprian Bazylik által készített 1574-es fordítása a forrásuk. Kritikus vélemények alig-alig bukkannak elő, de ami felmerül, az is nagyon jellemző: felróják, hogy Zamoyskival karöltve leszámoltak az ellenzékkel Samuel Zborowski képében, a kortársak szerint a lengyel jogrendszer figyelmen kívül hagyásával. Egy másik beszédes jellemhiba: „Báthory halála előtt nem gyónt, mert állandóan későbbre halasztotta a szentség felvételét.” (105.) Ezekből a csak röviden kiválogatott, az évek múlásával egyre jobban sematizálódó emléktörödékekből kiindulva is egyetérthetünk a szerzővel, miszerint „a királykatalógusoknak döntő szerepük volt abban, hogy a Báthory-kép állandósult, és ebben a formában ment át a történelmi köztudatba” (108). A Báthory-recepció a 19. század közepén jutott csúcspontjára, amikor az erős uralkodó mítoszának példájával kívántak a jövőre függetlenségért küzdők számára biztatást nyújtani.

Hasonló témát dolgoz fel Petneki Áron is *A változó Báthory-kép* című rendkívül adatgazdag körpanorámájában. Ám ő a lengyel és magyar historiográfia Báthory-képén, a királyi arc ikonográfiáján, a róla készült szobrok sorsán, a Báthory-ereklyék hollétén, a királyról elnevezett lengyel tengerjáró hajók szomorú kimúltán keresztül mutatja fel a változó Báthory-képet. Hatalmas és részletekbe menő összefoglalásának eredményeit nincs terünk itt felsorolni. Csak utalhatunk arra, hogy Petneki Áron mindkét kultúra hagyománytörténeiseiben járatos, munkájának fontos módszere a komparatiztika. Erről tesz tanúbizonyságot, amikor feltérképezi Báthory mindkét ország tudományában hasonlóan politikai érdekektől és társadalmi okoktól vezérelt imázsváltását, a koronként változó Báthory-kép jellegzetességeit – és hiányait. (Szomorú tényről tár fel, hogy a politikailag felerősödő 1930-as évekből tudományos és populáris érdeklődés a II. világháború után, ugyancsak politikai okok miatt mennyire megcsappant Magyarországon. S hogy mindkét országban az 1989-es esztendő követően indultak be a tudományos értékű és érvényű modern kutatások.) A „kép” szó szerint is értendő, mert ikonográfiai síkon és szempontból vizsgálja a róla készült festményeket és szobrokat, ereklyéket, azok genezisét és leszármazását, majd különleges sorsuk alakulását egészen a közelmúltig. Vizsgálatának végül megnyugtató eredménye és tanulsága, hogy mindkét ország történelemtudományának el kell(ett) oda jutnia, hogy ra-

dikálisan törekedjen a mai kor tudományos igényeinek megfelelő, új alap kutatásokon nyugvó Báthory-kép kialakítására.

Hasonló eredményekről tesz tanúbizonyságot Radosław Lolo, a Pułtuski Humanista Akadémia Történettudományi Karának dékánja is, *The Reign of Stephen Báthory: The Time of Transition in Polish-Lithuanian Commonwealth* című előadásában. A Báthoryra vonatkozó legújabb lengyel–litván kutatások eredményeinek tükrében mutatja meg azokat a változásokat, amelyek a Báthory-képen történtek az utóbbi évtizedekben. Részletesen beszámol azokról a katonai-hadi eredményekről, amelyek Báthory újításai révén (könnyebb felszerelés, létszámnövekedés, hadkiállítás- és utánpótlás-szervezés, folyami szállítás, fegyverzet- és technikaváltás, fokozott tüzerő) következtek be, alapvetően megváltoztatván a régi katonai rendszert. Lolo szót ejt az alkotmányos és jogi rendváltásról és annak társadalmi következményeiről, kiemeli az oktatásban és a művelődésben játszott jelentős szerepét, mely a katolikus egyetemalapítással járt, és évszázadokra meghatározta a litván értelmiségi pályák alakulását.

Szentmártoni Szabó Géza tanulmányával Báthory István erdélyi fejedelem rokonságára irányul a figyelem: *Ecsedi Báthori István nyírbátori tumbájának különös epigrammája* címmel. Az ecsedi kálvinista nagyúr, országbíró, akinek intranzigenssége nem csupán vallásosságában, s politikai elveihez való ragaszkodásában mutatkozott meg, mivel kijelentette, hogy magas hivatali beosztása ellenére is csak akkor lett volna hajlandó felmenni a pozsonyi országgyűlésbe, ha egész Ecsed vára népe követte volna, s aki, megharagudván feleségére, Homonnay Fruzsínára, nem állt vele szóba tizenkét éven át, haláláig. 1605-ben hunyt el, s végrendelete szerint „minden pápista bolondság nélkül”, de rendjéhez méltó tiszteességgel temessék el szülőhelyére, Bátorba [Nyírbátor], a református templomba, abba a koporsóba, amelyet bölcs előrelátással már elkészítettett. Kérése teljesült, de gyámfia, a későbbi erdélyi fejedelem, Báthory Gábor még fejedelemsége (1608) előtt a koporsó köré egy „hatalmas, kőből faragott sírládát”, szarkofágot emeltetett, s rávéssette latinul: „Örök háládatosság végett bátyjának, az önmagáért legjobban méltónak, a tekintetes és nagyságos Báthory Gábor szomorúan helyezte ide.” A tumba fedőlapján más latin sírversek is voltak a Báthori-címer mellett. Az egyik a dicső Báthori nemzetség ecsedi ágának legutolsó sarja, István elhunyt felett kesereg a haza, az egyház és a szegények nevében, s szomorúan bölcselkedik a ház magvaszakadása felett. A másik vers – az irodalomtörténészek számára fontosabb – az élet elmúlását a vízi buborék elpattanásához, a halál győzedelméhez az ifjú orca s az összegyűjtött kincsek felett, melyek por s hamuvá lesznek. Vagyis a halotti költészet egyik leggyakrabban használt toposzával él. A verset évszázadokon át ismételtették a nyírbátori templomot megcsodáló és a verseket is lefordító tudós elmék, de azt Szentmártoni Szabó Géza előtt senki sem ismerte fel, hogy e szövegek valójában Janus Pannonius két elégiájából kölcsönöztek négy-négy sornyi idézetet: 1–2, 7–8. sora Janus *Threnos in Racacinum cubicularium* 35–38. sorával egy szórendi csere kivételével azonos; s ehhez kapcsolódik a vers 3–6. sorában a másik Janus Pannonius-szerzemény, a *De morte Andreolae, Nicolai V. pontificis Romani et Philippi cardinalis Bononiensis matris* 5–8. sora. Vagyis a transztextuális kontaminációval furcsa helyzet állt elő, amint a szerző megjegyzi: „A kálvinista főúr sírján tehát egy kocsihajtót és egy római pápa anyját el-

sirató elégia kontaminációja olvasható!” (155.) Bár, tesszük hozzá, lehet hogy nagyon is szándékos e két, egymástól távol álló szöveghely egymás mellé rendelése: a halál előtt nincs társadalmi különbségtétel; mindenki ahhoz járul.

A Janus-recepió ezen egyik legkorábbi jele minden bizonnyal Hodászi Lukács szellemi terméke, aki Ecsed református prédikátoraként beszédet is mondott Báthory felett, s annak nyomtatott változatában meg is jelölte forrásként Janus Pannoniust. A vízi buborék és a halál metaforikus összekapcsolása és részletes kibontása, mint arra a szerző rámutat, az antikvitásig követhető vissza, első előfordulása Lukianosz *Kharón vagy a vizsgálódók* című szatirikus dialógusában található: Charon gúnyolódik az emberi élet törekenysége felett. A képnek főleg a régi magyar irodalomban való használatát, előfordulásait követi végig Szentmártoni Szabó Géza, Kecskeméti Gábor felismerése alapján.

Várkonyi Gábor dolgozatában ezúttal a hírhedetté vált nőrokon sorsa kerül újabb szempontú vizsgálat középpontjába: *Az elveszett élet: Báthori Erzsébet élete legenda vagy valóság?* címmel.

Várkonyi a jezsuita Thúróczi László által 1729-ben felbocsátott, Bél Mátyás, Mednyánszky Alajos és nyomukban még sokak által „megerősített”, kevesebbek által megkérdőjelezett vád nyomába indult. Útja közben voltak, akik gátolták, voltak, akik segítették őt az oly sok és oly hihetetlen vád eloszlatásában. A történészek és az irodalomárok ugyan az utóbbi években oszlatták a homályt e „női Faust”, „legnagyobb pusztító démon” körül, de így is minimum lelki sérültnek tartván a vádlottat. Péter Katalin, majd Szádeczky-Kardoss Irma vizsgálta először tudományos alapossággal a vádeljárást és a tanúvallomások jogászai kezelését. Megállapította, hogy a 650-re is felmenő gyilkosságok száma és lehetősége képtelenség, és az eljárásban is számos törvénytelenséget követtek el: a tanúkat kemény kínvallásoknak vetették alá, négy szolgáját a kínvallatás után ki is végezték. A tudós kutatónő azt is megállapította, hogy a Nádasdy-Báthori udvarban az idő tájt bekövetkezett halálesetek előfordulása egy évtized alatt nem haladta meg a 10-et, 12-öt. Tisztázni lehetett az okokat, ami vagy egyedi betegségekre, vagy járványra, vagy balesetre mutat. Tehát semmi szépészeti célú vérengzés, bármiféle aberráció nem található mögöttük. Sőt, Báthori Erzsébet volt az egyik első arisztokrata úrnő, aki az emberei gyógyítására fordította ilyen irányú ismereteit. Az ellene vallatott 327 tanú közül a legtöbben semmit sem láttak saját szemmel, csak hallottak különböző számú áldozatról. Lengyel Tünde és Várkonyi Gábor saját új kutatásaik eredményét közölve (*Báthory Erzsébet: Egy asszony élete*, Bp., General Press, 2010) megállapították, hogy mindössze két olyan tanút találtak az iratok alapján, aki „sok kínzást”, vagy „tenger gonoszágot” látott. Egyetlen megkínzott, de élve kiszabadított leányt találtak, épp neki viszont nincs vallomása. Ahogy nincsenek koronatanúk, az ún. áldozatok rokonai sem kezdeményeztek semmilyen bírósági vizsgálatot vagy eljárást. Senki sem követelt elégtételt hozzátartozója megölése miatt. A kezdeményező, Thurzó György nádor nem volt jelen Báthori Erzsébet elfogatásakor, s nem az ország, a megye vagy a bíróság hivatalos embereit, hanem saját katonáit használta fel erre a célra, s a klérust is saját szolgálatába állította. Nem engedte bíróság elé vinni az ügyet, mivel az a fogságba vetett nő érdekeit is szolgálta volna. Mindent a nyilvánosság teljes kizárásával irányított. Lehet, hogy a nádort kellett volna bíróság elé állítani az ügy valódi okának és igazi moz-

gatójának kiderítésére? Várkonyi Gáborék a végsőkig elmentek a minden bizonnyal koncepciós erőszak (mert pernek nem nevezhető eljárás) fellelhető dokumentumainak átvizsgálásában, a tanulságok levonásában, további eredmények már csak külső források révén kerülhetnek elő, hogy a koncepciós eljárás oka is feltáruljon.

Margócsy István magisztrális tanulmányával kezdődik a kötetnek az a fejezete, amely Báthory Istvánról és rokonairól mint irodalmi alakokról szól jelentős új eredményekkel: *Erkölc és dekórum: Jósika Miklós regényírói útkeresése és Az utolsó Báthori különös esete* címmel. Margócsy annak a kérdésnek ered nyomába, hogy a 19. század első felének írói, köztük különösen Jósika Miklós, hogy tudták megoldani koruk ízlésvilága esztétikai és erkölcsi kategóriáinak összeegyeztethetőségét. Meddig mehettek el a kalandos történetek valós vagy fiktív világában az erkölcsileg és esztétikailag rút fogalmának elfogadtatásában; hol volt az az ízléshatár, amelyben a gonosz, a rossz, a bűn ábrázolása még eltűrhető, milyen fokig engedhető be az erotika, a drasztikum, az alkoholizmus, az életellenesség az esztétikum égíse alá? Vajon az erkölcsi negatívumot meg kell-e büntetnie az írónak művei keretei között, lehet-e szimpatikusra, pozitív érzelmeket keltőre formálnia bűnöző „főhőseit”? A korabeli regényesztétika a romantikus szabadságigény alapján szóban és teóriában ugyan hirdeti a művész teljesen szabad szövegkezelésének, alakformálásának, jellemzésének jogát, a műfajok határainak elmosódását, a zseni szabadságát a társadalmi kötöttségektől, az erkölcsi normáktól. Ám a praktikum szintjén, a kritika terén a művészt (ön)ellentmondásba hajszolták, feloldhatatlan dilemmába kényszerítették: „a sérthetetlennek tekintett illendőség érvényesítésének stratégiája lépten-nyomon felbukkan, s ellentmond” (176) a teoretikusan oly bátran hirdetett szabadság megengedhetőségének. A történeti személyiségeket és saját kora társadalmi problémáit egyaránt megrajzolni akaró Jósika erősen küzdött ezzel a dichotómiával, ezért műveihez fűzött magyarázatai szerint minden problematikusnak érzett regényével „erkölcsi példázatot kíván nyújtani”. A pozitív példamutatás híve, meg van győződve róla, hogy a jellem útja a pozitív irányba való fejlődés: mely által az *Abafi* alkoholista főhőse a feddhetetlenség státusába jut el.

Báthory Gábor erdélyi fejedelem súlyos jellemhibáit (erkölcstelenség, szexuális erőszak, buja természet és kegyetlenség, egyeduralmi kormányzás, szerelmi és politikai állhatatlanság, hűtlenség) Jósika szerint nem saját felelőssége, szabadossága, az erkölcsi normák felrúgása okozta, hanem a helytelen nevelésnek és a környezet negatív hatásának tulajdonította. Íróilag hitt az erények felmutatásának pedagógiai hatásában. Bár Jósika kalandregényszerű *Abafija* a kortársi fogadtatása révén, nyilván hőse pozitív irányú jellemfejlődése miatt, hatalmas sikert (és egy máig ható szállóigét Szontagh Gusztávtól: „Uraim, le a kalapokkal!”) ért el, *Az utolsó Bátorival* pedig elnyerte a Tudós Társaság nagydíját, társadalmi regényeinek fogadtatása már kevésbé helyeslő volt. Bár történelmi regényei lezárásában is hiányolták az erkölcsi igazság diadalának elmaradását, a bűn büntetlenül hagyását, s az erény megjutalmazásának mellőzését, a bűn és deviancia átesztétizálását, az *Akarat és hajlamot* azért tartották különleges darabnak, mert a folytatásokban közölt első magyar tárcaregény minden polgári képzeletet felülmúló bűnhalmazt, már-már bűnkatalógust, amelyet benne elkövetnek – egy nő követi el. *A könnyelműek* című munkájában pedig oly gazdag fantáziájú szélsőségeiért saját

maga kér elnézést az olvasótól: „azon egy két, talán borzasztó jelenetért, amely sértőleg hatna a gyengébb idegűekre, bocsánatot kérek” (183).

A korabeli konvenciókkal, a hagyományos olvasásrenddel az erkölcs más terepén is összeütközik: gyakran fordul a nemiség, a szexuális jelenetek alkalmazásához (ma csak mosolyognánk a legérzékibb jelenetein, párbeszédein) abban a korban, amelyben azok éteri finomságú leírásokban sem tehették lábukat erre a területre. Jósika ebből a szempontból is úttörő volt, az érzéki vonzódás nála gyakran felülmúlta a racionális gondolkodást és az erényes cselekvést mind a történelmi időkben, mind saját idejében játszódo regényeiben. Ezt irodalomtörténész ismerősei is felrótták, ezért szerették volna rábeszélni, hogy maradjon meg inkább a történelmi díszletek között játszódo regények írásánál. Margócsy István jogos megállapítása, hogy Jósika Miklós szerzői kettős minőségének sikere abban rejlett, hogy életművében az erotikus kalandregény jellegzetességei éppúgy jelen voltak, mint az a kora hivatalos egyéneinek recepciójához való igazodás, amely a „történelmi didaxis affirmatív pozitivitását” várta el tőle. Az ez ellen lázadó műveit a hivatalos kritika ki is iktatta a kánonból.

Mint Jósikánál, ugyanúgy főszerep jut a tragikus sorsú erdélyi fejedelem Báthory Gábornak Szilágyi Zsófia *Szörnyeteg vagy tündérr királyfi? Báthory Gábor Móricz Zsigmond Tündérkertjében* címmel tartott előadásában, aki Móricz-monográfiája (*Móricz Zsigmond*, Pozsony–Bp., Kalligram, 2013) után ezúttal az alkotói szándék és annak érzékelhető megváltozása a szöveg más-más kiadásában, és a befogadói olvasatok különbözőségének lehetőségeit vizsgálja a *Tündérkert* alapján. Monográfiája írásakor feltűnt neki is, hogy a *Tündérkert* lapbeli első közlésének (1921) szövegétől jelentősen eltér a kötetben először 1922-ben, valamint az 1935-ben először egy kötetben ezer oldalon kiadott *Erdély-trilógiában* megjelent változat: az író jelentősen megkurtította a *Tündérkert* szövegét. Az *ultima editiónak* számító 1939-es, háromkötetes *Erdély-trilógiába* azonban majdnem mindent visszacsempészett. E változtatásaival a Báthory Gábor–Bethlen Gábor alakok jellemét és a köztük feszülő viszonyt kívánta módosítani, miközben megváltozott az interpretációs mező is. A különböző kiadások olvasói más-más figurákkal ismerkedtek meg ez által. Móricz fenntartotta magának azon alkotói módszernek a jogát is, hogy megjelent szövegei nem véglegesek, azokon folyamatosan változtathat. Ugyanígy gondolkodik a nyelv szerepéről is: szövegeit nem annyira a történések irányítják, hanem a nyelvi világuk megeremtése izgatja.

Szilágyi Zsófia jóváhagyja irodalomtörténész elődei megfigyeléseit abban, hogy Móricz a két erdélyi fejedelem alakjába és egymáshoz fűződő kapcsolatába egy Ady és Móricz-viszonyt is elrejtett: Báthory Gábor–Ady a letűnt, Bethlen Gábor–Móricz az aktuális fejedelmet és Báthory jövőbeli utódát képviseli. Laczkó Gézátt idézve: „ahogy egymás mellé állítja őket, önkénytelenül a nemrég sírba hanyatlott költő-fejedelemre gondolunk, aki után, a féktelen lángelme után, egy komoly, józan munkásra, munkás lángelmére maradt vissza az irodalmi vezérség” (202). Ezért is történhetett meg, hogy a kortársak kulcsregényként is próbálták olvasni a trilógiát, s a szereplők köztük élő előképeire kajánul vadászva érdekesebbé-izgalmasabbá tették a mű befogadását. S „Móricz ezt az olvasatot nem utasította el”, az Ady–Móricz-allúziót azonban igen: „Én magamat sohasem tartottam Ady jelentőségűnek. Hiányzik belőlem a vátes, ami Ady-

ban megvolt.” (206.) Írása befejezéséül Szilágyi Zsófia még egy párhuzamot vet fel: a Móricz-féle Báthory Gábor-ábrázolás és Kosztolányi Nerója közötti rokonságát. Jóllehet a két mű nem hatott egymásra, a regényalakok fő problematikája azonban sok hasonlóságot mutat.

Mercs István *Sárkányos asszonyok és Móricz Zsigmond: Móricz Zsigmond és a történelem ábrázolása a Báthoryakról szóló novelláinak ürügyén* című dolgozata új szempontot hoz be a kötet műfajtörténeti horizontjába: nagy történelmi regényei mellé helyezi a móriczi történelmi novellák keletkezésének kérdéskörét. A szerző már többször is foglalkozott a Móricz-prózával, ezúttal a nagy prózaköltő írásművészetének egyik, az olvasók kíváncsiságát is leginkább felkeltő kérdésre keresi – s találja meg – a választ: hogy a nagy kortörténeti tablók (az *Erdély-trilógia* kötetei külön-külön) mellett a történelmi személyiségekről szóló novellák írásakor a 16–17. századi díszletek és magánjellegű problémák ábrázolásába miként rejtette saját kora és saját személyisége gondjait, pszichológiai fogantatású modern érzéseit. Ehhez bizonyító anyagként jól szolgál számára a *Tündérkert*, a *Báthory Zsófia gyónása* vagy a mindmáig kiadatlan, s a tanulmányok között éppen Mercs István közlésében nyomdafestéket látó *Feleség* című novella, melynek főhőse a jelen kötetben már többször is felbukkanó ecsedi Báthori István. A fékezhetetlen országbíró haldoklásának elbeszélésében, mint Móricz naplójából kiderül, a saját feleségével, Simonyi Máriával való irodalmi leszámolásának kísérteties párhuzamú illusztrációját adja. (Ezért, tapintatból végül is nem vállalkozott közlésére.) E novellák szolgálnak magyarázatul annak is, hogy a történelemszemlélete alakulásában változás állt be, s ez a nagyepikai műfaj alkalmatlanságát jelezte számára. Az új probléma kezelésének megoldásához már az intimebb kispika felé kell fordulnia. A *Tündérkert*et azért is érzi szerzője kudarcnak, mert: „Én a mát kívántam megírni történelmi keretben, s már a *Tündérkert*ben elhatalmasodott bennem az igazságérzet, s a valóságos 17. századi problémák elnyomták a mát.” „Itt egy felemás munka született meg: inkább történelem, minthogy a mai olvasó a saját tragédiájának érezze.” (221.) Házasságainak válsága okán a magánélet problémái követelték megjelenésüket Móricz prózájában, a nő és férfi, a feleség és a férj viszonyai kerültek érdeklődésének középpontjába. Ezeket is történeti kontextusba helyezte, mint a *Báthory Zsófia gyónása* és a nagy találat, a kiadatlan *Feleség*, amelyek erősen pszichológiai alapozású novellák, vagyis Móricz megtalálta hozzájuk az adekvát, rövid, sűrű, a bonyolult lelki problémákat elvontságukban kivetítő kisformát, a novellát. Mercs István ezen alkotáslélektani, történelemszemléleti, pszichológiai vonatkozások jelzésére és megoldására kiválóan hívta segítségül Móricz Zsigmond naplóköteteit.

A kötetzáró írás Gerencsér Tibor bravúros nyomozása *A budapesti Báthory-szobor története* feltárására a szerkesztői koncepció szerint visszacsatolás Petneki Áron tanulmányának ikonográfiai áttekintéséhez. Azért fontos e fővárosi emlékmű történetének alaposabb kutatása, mert a „végső nyughelyére”, a Thököly út és a Hungária körút kereszteződéséhez elhelyezett szobor históriájának máig sok (volt ezen írás elkészültéig) a tisztázatlan momentuma. Cseppben a tenger, amolyan „kis magyar művészettörténet a 20. századból”. Tükrözi a háború előtti és utáni évtizedek kultúrpolitikáját. Egy magyar szobor kálváriája, anélkül, hogy kimozdult volna Budapestről. A létrehozása és

felavatása körüli bonyodalmak pedig annak a politikai machinációnak állítanak rossz emléket, mely a szobor ötlete felmerülésének évétől, 1931-től a megalkotása, 1937 májusán át, szem elől való eltűnése, majd felbukkanása közbejöttével felállításáig, 1958-ig történt vele. Közben majdnem felállították a visszacsatolt Kassán, vagy a fejedelem szülőhelyén, Szilágysomlyón. Végül a forradalom leverése utáni lengyel–magyar közeledés terelte rá újra a figyelmet. Politikailag sürgetett felavatására az ötlet megszületésétől eltelt időszak alatt negyedszáznál csak eggyel kevesebb helyszínt javasoltak. A Pásztor János szobrász és Lechner Ödön tervei alapján és Pásztor János, valamint Gaál Mihály kőfaragó kivitelezésében megvalósult Báthory István-emlékmű Jan Matejko lengyel festő 1872-ben alkotott *Báthory Pszkov előtt* című, Lengyelországban nagy sikert arató festménye alapján készült. Az ülő és kardját a térdén keresztbe fektető uralkodó szobra Budapesten, kissé félreeső helye miatt, nem nagyon tudta magára irányítani a közönség figyelmét... Lehet, hogy újabb, méltóbb, nyugodtabb helyére vár?

Mercs István ezúttal is fontos, alapos körütekintéssel több nemzeti kutatást is elősegítő, interdiszplináris nemzetközi konferenciát rendezett, amely alapján jól szerkesztett, hasznos kötetet állított elő. A szerkesztőnek a sorozatban végigkövethető állandó koncepcióját dicséri a rendkívül jól válogatott és különösen gazdag, az olvasó vizuális örömét is szolgáló, Európa különböző helyeiről összegyűjtött és a magyar olvasók számára itt együtt látható, több műfajú, informatív illusztrációs anyag.

Jankovics József

MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

Nunquam autores, semper interpretes. A magyarországi fordítás-irodalom a 18. században

Szerkesztette Lengyel Réka, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016, 419 l.

Ha ennek a Lengyel Réka szerkesztette, fontos tanulmánykötetnek a jelentőségét akarjuk meghatározni, akkor talán nem is abban láthatjuk e vállalkozás lényegét, hogy a fordításirodalom keretében vizsgálódik (hiszen e terület elméleti és gyakorlati felmérésére az utóbbi időben számos kötet vállalkozott, nemzetközi viszonylatban éppúgy, mint magyar nyelven). Ám az, hogy fordításirodalom tematikai felfedezése ezúttal együtt járt egy irodalomtörténeti korszak exponálásával, azaz a kötet a 18. századi fordítások vizsgálatára összpontosít, mindenképpen figyelemre méltó és nagy távlatokat nyitó kezdeményezés. Azért is, mert ennek a korszaknak a fordításokhoz való viszonya – különösen a magyar kultúra vonatkozásában – jórészt feltáratlan, számos és szétszórt kutatási előzmény összegezésére és szintetizálására lenne szükség. No meg azért is, mert éppen a 18. században igen fontos jelenség a fordítások készítése – bármilyen sokfélélt jelentsen is a fordítás szó ebben az időszakban. Ha már a magyar irodalomtörténet-írás hagyományosan, Toldy Ferenc-i alapokon állva a romantikus eredetiség mércéjét alkalmazta a korszak megítélésében, s ennek alapján marasztalta el irodalmi termése nagy részét, logikusan adódik a következtetés: a 18. század sajtószerepét érdemes lenne azon a mércén mérni, amely annak egyik lényeges jelenségét veszi alapul. Ez pedig a fordítás lehet.

Mégsem volt ez a logikai következtetés jó darabig magától értetődő. Ennek érzé-

keltetésére álljon itt egy személyes történet, hogy látni lehessen: nem csupán tudománytörténeti távlatban, hanem saját, egyáltalán nem távoli személyes sorsában is megtapasztalhatta valaki a fordítások kirekesztésének irodalomtörténeti gyakorlatát. Alig valamivel húsz évvel ezelőtt, 1996-ban, az akkor Rómában megrendezett Hungarológiai Kongresszus résztvevőjének jelentkeztem (nem is annyira a saját ambícióból, mint témavezetőm jóindulatú ösztönzésére). A beadott előadásterve- met azonban a szervezők elutasították, s még írásba is foglalták azt a véleményüket, hogy Pajor Gáspár Moses Mendelssohn-fordításáról (a címe: *Fédon*), amelyről beszélni akartam, nem lehet (nem ajánlatos, nem szabad) előadást tartani – egy olyan konferencia keretében egyébként, amely a kereszténység és a vallás kérdései köré szerveződött (csak emlékeztetőül: a Mendelssohn-kötet, s így a fordítása is a lélek halhatatlanságáról szólt). Merthogy egy ilyen konferencián fordításról nem beszélünk – válasszak más témát, akkor jöhetnek. Nem értettem az indoklás logikáját, s nem is értettem vele egyet, így aztán nem választottam más témát. Nem is vettem részt a konferencián.

Nem akarom túlértékelni ezt a kis történetet, hiszen a szervezők meg is tisztelték azzal, hogy egyáltalán meg akarták indokolni, miért nem vehetek részt a konferencián, s még az elutasítás sem volt végleges vagy bántó, hanem kifejezetten udvarias. De talán valamit mégis jelez ez az eset abból a szemléleti átalakulásból,

amelynek végpontját ez a tanulmánykötet mutatja. Mostanra immár (és végre) komoly szakmai konferencia tárgya lehetett a 18. századi magyarországi fordításirodalom, noha – ennyit talán rögzíthetünk – nem is olyan régen még nem volt ez ennyire magától értetődő.

Persze ez a kötet nem lezáró és szintetizáló mű. Annak nyilván még nem is jött el az ideje, s egy sokszerzős tanácskozási alapján megszerkesztett tematikus tanulmánykötet aligha tudná ezt a feladatot elvégezni. Inkább a terület felmérésére, a lehetőségek és a hiányok bemutatására van most szükség – s ezt ettől a munkától meg is kapja az olvasó. Szintén helyes megoldás, hogy a kötet nem elsősorban fordításelméleti megfontolások exponálását vállalta magára. Ugyanakkor számos teoretikus megfontolás jelen van az elemzések gondolati előfeltevéseiben, csupán mindez a történeti-filológiai vizsgálódás formájában mutatkozik meg. E megfigyelések között akadnak olyanok, amelyek némely ponton jelentősen finomíthatják az eddigi bevett véleményeket. Például a célnyelvi nyelvi-kulturális kontextus leírásának, analízisének az igényében jelen kötet igen érdekes módon képes árnyalni az elméleti következtetéseket, hiszen egy sajátos periódus speciális történeti anyagával szembesül.

A tanulmányok igen izgalmasak, mert számos vonatkozása kerül itt elő a fordítások lehetséges vizsgálatának. Így az érzékelt problémák éppúgy sokszínű képét rajzolják ki ennek a kutatási iránynak, mint ahogy módszertanilag is változatos a kép. Csak néhány példát említve: talá-lunk itt mintaszerű tanulmányt egy nyilvánvaló könyvsiker (jelen esetben persze egy fordítás) teljes körű filológiai feltárásáról, s Knapp Éva ezen dolgozatában

legalább annyira tanulságos a popularitás kérdésének és lehetséges okainak a felvillantása, mint az átültetés szövegszerű vizsgálatának részletei. Csörsz Rumen István és Szilágyi N. Zsuzsa dolgozata hasonló kérdésfeltevést exponál, csak mind- ezt egy román nyelvű ponyva magyar közegbe való átültetése kapcsán. De van itt olyan tanulmány is, a Balogh Piroskáé, amely az esztétikai szókincs megfelleltetésének kérdéseivel foglalkozik, azaz végsősoron egy szakterminológiai vizsgálat eredményét kapjuk meg. Laczházi Gyula egy Wieland-regény fordítása kapcsán a mű eltérő esztétikai értékelésével foglalkozik, azaz a fordítás során megmutatkozó különbségeket hermeneutikai dimenzióba emelve írja le. Lengyel Réka tanulmánya pedig módszertani szempontból nyit új távlatokat: egy, már megoldottnak tűnő fordítási probléma, egy fordítás attribulásának a kérdését veti föl újra, s ezzel a téma új aspektusait mutatja be, kihasználva az internet kínálta újabb lehetőségeket – s ezzel arra hívja fel mindenki figyelmét, hogy érdemes lenne újra elővenni a 18. századi magyarországi irodalomtörténet kapcsán azokat a filológiai kérdéseinket, amelyekhez korábban feltétlenül külföldi könyvtárakban folytatott kutatómunka kívánczolt volna, mert a világhálón megnyíló újabb lehetőségek e problémák könnyebb megoldását tehetik lehetővé. Penke Olgá dolgozata viszont azáltal tud jelentősen újat hozni, hogy kéziratos fordítást mutat be.

A kötet egyik újdonsága abban áll, hogy a megvizsgált nyelvi érintkezések (ha nem is teljesen arányosan, de) sokrétűen vannak képviselve benne: a latin és a magyar közti fordításokat vizsgálja Csorba Dávid, Báthory Orsolya, Pintér Márta Zsuzsanna, Lengyel Réka, Knapp Éva, Polgár

Anikó, Szörényi László, Balogh Piroska és Lázár István Dávid, a francia és a magyar viszonylatokat Balázs Péter, Penke Olga, Vörös Imre, Kovács Eszter, a német átvételeket Laczházi Gyula, Bodrogi Ferenc Máté, s mutatóban akad példa a román (Csörsz Rumen Istvánék) és a szlovák kapcsolatra is (ez utóbbira Brutovsky Gabriella). Jól láthatólag tehát a latinitás áll a leginkább a tanulmánykötet reprezentálta kutatás homlokterében – s ez alapvetően jól is van így, hiszen a magyarországi 18. század kapcsán itt vannak a legnagyobb fehér foltok. Mindazonáltal az a törekvés, hogy emellé felsorakoznak más irányokat és tájékozódásokat felmutató fordítástörténeti tanulmányok, nem egyszerűen csak a kötet sokszínűségének tesz jót. Hiszen a nem latin szövegek átültetésével kapcsolatos vizsgálódások a szövegekkel való foglalkozásnak új aspektusait is fel tudják mutatni, s olyan művelődéstörténeti viszonylatokat tehetnek plasztikusabbá, amelyek nélkül aligha lehetne elképzelni a bemutatott korszak világát. Érdemes hangsúlyozni, hogy tematikusan is igen tág a kötet horizontja, hiszen az egyházi irodalom, a közköltészet, az esztétikai irodalom fordítása éppúgy helyet kapott benne, mint a szépirodalom anyaga. S említjük meg azt is, hogy a korszak népszerű és fontos olvasmányai mellett (mint például a könyvsikernek tekinthető imakönyvek) az irodalomtörténeti kánon fontos figurái is felbukkannak itt: Mikes Kelemen, Kazinczy Ferenc, Verseghy Ferenc vagy Révai Miklós mindannyian külön tanulmányban kerülnek elő.

Bár a kötet alapja bevallottan egy sikeres, tematikus konferencia volt, ez a könyv mégsem egyszerűen konferenciakiadvány. A szerzők többsége tovább alakította és bővítette egykori előadását, ez jól lát-

szik a felolvasható szöveg többszörösét kitevő, kidolgozott tanulmányokon, vagy éppen olyan függelékeken, amelyek semmiképpen nem lehettek részei egy konferenciaelőadásnak. Gondoljunk csak arra a táblázatra, amelyet Balogh Piroska csatolt a tanulmányához, ez ugyanis magyar, latin, ógörög és német terminológiai szótárnak tekinthető a 18. századi esztétikai traktátusok szakkifejezéseinek a fordításához; vagy a Knapp Éva tanulmányának végén megjelenő fontos bibliográfiára a VI. Pius pápának tulajdonított imakönyv különböző kiadásairól. Az, hogy a kötet többségében sokkal kidolgozottabb tanulmányokat tartalmaz, mint amelyek elhangzottak, fontos pozitívum. Csak egy váratlan következménye van. Rosszul járnak ugyanis ebben az összehasonlításban azok a szerzők, akik megelégedtek a felolvashatóság terjedelmi kereteivel és kidolgozottsági szintjével, s nem dolgoztak többet a tanulmányukon. Mint ahogyan ez Szörényi László érdekes és informatív tanulmányában megfigyelhető. A szerző a Révai Miklós latin nyelvű verseiről szóló, kiváló dolgozatában, amely már csak a téma újszerűsége miatt is megérdemelte volna a bővebb kidolgozást, megmaradt a felolvasható terjedelmű konferencia-előadás kereteinél, s ezzel inkább hiányt és csalódottságot ébreszthet az olvasóban: hiszen itt rendelkezésre állt a terjedelem egy nagy tanulmány közlésére is, s kérdés, lesz-e ehhez a feladathoz valaha még ilyen jó alkalom, s leginkább: ilyen jó szövegekörnyezet.

A tanulmánykötet módszertani sokszínűségét mutatja az is, hogy békésen megférnek benne a filológiai kérdések alapos tisztázásának lépései (erre példaként Csörsz Rumen Istvánék, Lengyel Réka vagy Knapp Éva tanulmányai em-

líthetők), de megfigyelhető az is, ahogyan más tanulmányok a fordításokat létrehozó vagy éppen felhasználó társadalmi környezetre fókuszálnak (ilyenek például Csorba Dávid vagy Hegyi Ádám dolgozatai). Emellett komoly eredményekre vezet, ahogy néhány szerző egy-egy szövegnek az alapos összevetésére vállalkozik a forrásával: ilyen például Polgár Anikó és Szörényi László tanulmánya a líra, Hege-dűs Béla tanulmánya pedig a prózaepika kapcsán.

Ha az ember, ahogyan ez egy recenzióban szokás, a hibákat akarja szóvá tenni, örömmel rögzítheti: a kötetnek igen gondos a szerkesztése és a szöveggondozása. Csak két apróságra hívnám fel a figyelmet. Lukácsi Zoltán és Lukácsi Márk azonos személy (a névmutatóban külön szerepelnek), csupán a Márk keresztnév a korábban bencés (jelenleg világi pap) szerző korábbi szerzetesi neve, amelyen korábban publikált. Valamint a Gintli Tibor szerkesztette *Magyar irodalomtörténet* című kötetet nem Szegeden adták ki, hanem Budapesten. Nem is értem, hogyan került a téves adat egy címléírásba (318), amikor a könyvön semmi tévesztésre vagy félreértésre okot adó elemet nem látni.

S egyáltalán nem hibaként említem, csupán mint továbbgondolandó ötletet, hogy Brutovsky Gabriella cikkében szerepel az az állítás, hogy Kazinczy jól tudott szlovákul (287). Ez egyáltalán nem magától értetődő kijelentés, bár a lényegével aligha vitatkoznék: a *Fogságom naplója* két aprócska szöveghelye valóban mutatja azt, hogy Kazinczy tudott kommunikálni szlovákul (erre lásd a kritikai kiadást: KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 79, 82). Arra azonban ezek az adatok nem elegendőek, hogy

Kazinczy nyelvtudásának mélységét és kiterjedését megítéljük, tehát aligha van alapunk arra, hogy „jó”-nak minősítsük ezt a nyelvismeretet. Szükség lenne arra, hogy majd valaki, lehetőleg egy tapasztalt szlovakista módszeresen áttekintse a Kazinczy-hagyatékot ebből a szempontból, újabb releváns nyelvi adatok után kutatva (e munkához a kritikai kiadás eddigi kilenc kötete már jelenleg is adhat munitiót). Egy dolog azonban már jelenleg is bizonyosnak látszik, legalábbis a *Fogságom naplója* alapján: Kazinczy számára legfőlegbb hétköznapi, nélkülözhetetlen kommunikációs eszköz lehetett a szlovák nyelv, de nem olyan nyelvtudás, amelyet mint becsült ismeretet és tudást érdemes számon tartani. Hiszen a *Fogságom naplójának* még az egyik rövidke, szlovák szövegtöredékét is lefordította Kazinczy, vagyis nem várta el, hogy az olvasó megértse (KAZINCZY, *i. m.*, 79) – ezt pedig a latin, német és francia nyelvű részeknél soha nem tartotta szükségesnek.

S ha már Kazinczyról és a *Fogságom naplójáról* esett szó: Lengyel Réka tanulmányában szerepel az az adat, hogy „a budai német színjátszótársulat első magyar nyelvű bemutatóján, 1784. november 14-én éppen Kónyi egyik fordítását, a *Gróf Valtron avagy a szubordináció* c. darabot adta elő” (145). Tán azt is érdemes azonban számon tartani, hogy majdnem tíz évvel később, az Első Magyar Játékszíni Társulat Martinovics Ignácék kivégzésének estéjén, 1795. május 20-án ugyanezt a darabot játszotta Budán.

Nyilván még számos aprócska adalékkal lehet bővíteni a kötet tanulmányainak világát, de mindez inkább azt mutatja: egy igen fontos, komoly tudományos értékkel rendelkező, kezdeményező jelentőségű munkával gazdagodott a magyarországi

18. század szakirodalma. Csak kívánni lehet, hogy a tanulmánygyűjtemény minél inkább töltse be azt a funkcióját, amelyért létrejött: a 18. századi fordításirodalom újrafelfedezését. S remélhetőleg készüljön el a folytatása is, amely tovább vizsgálja

a magyar (és magyarországi) kultúrának ezt a fontos területét.

Szilágyi Márton

ELTE BTK Magyar Irodalom- és
Kultúratudományi Intézet

Lengyel András: Az „esthajnali csillag”. Vázlatok és adatok Cholnoky Viktorról

Budapest, Nap Kiadó, 2015 (Magyar Esszék), 336 l.

A „kődlovag” jelző „ma már gazdag asszociációs kört indít be, de – sajnos – némileg félre is viszi az értelmezést” – írta néhány évvel ezelőtt LENGYEL András Lovik Károlyról (*Lovik Károly néhány levele*, Kortárs, 54[2012]/1, 49). Lovik Cholnoky Viktorral együtt valóban beleragadt az érdekes és tipikus, részleteiben minduntalan felfedezhető és értelmezhető, de a komplex újraolvasásnak rejtélyesen ellenálló szerzők kanonikus státuszába. Míg azonban Lovik rehabilitációja – sok más ködlovagével egyetemben – várat magára, Cholnokyé a rendszerváltás körüli időszakról fogva tulajdonképpen folyamatosnak tekinthető, és ebben, a szerzővel foglalkozó írások minőségét és mennyiségét tekintve Lengyel hatalmas szerepet vállalt.

A kötetben tizenkét tanulmány olvasható, amelyek 2011 és 2015 között a Forrás, az Irodalomismeret, a Kalligram, a Kortárs, a Magyar Könyvszemle és a Tiszatáj hasábjain jelentek meg, leszámítva a felvezető „kisregény” méretű írást. Egy-egy szöveg elemzése helyett (bár ilyenek is találhatók a válogatásban) Lengyel a vizsgált szerző karriertörténetének eddig ismert vagy ismeretlen eseményeit hozza közelebb a mai olvasóhoz, de ezeken keresztül a századfordulós irodalmi

intézményrendszer egyes jelenségeire is részletesebb rálátást kapunk. Cholnoky Viktor, aki harmincas éveiben jelentős, de csupán lokális körökben ismeretes írói-irodalomszervezői-újságszerkesztői tapasztalattal költözött a fővárosba, és – miután már 1906-ban megjövendölte azt – még a világháború előtt elhunyt, a korabeli irodalmi élet fontos hálózati csomópontjaiban foglalt helyet, és ha nem is vált a mai értelemben vett sztárrá, írói-újságírói körökben mélyen respektálták mai ésszel szinte felfoghatatlan munkabírását és minden tudományterületre kiterjedő, szerteágazó műveltségét. Köztük Kosztolányi is, akitől a kötet címében olvasható „esthajnali csillag” szerkezet is ered, és aki *Hrussz Krisztina csodálatos látogatása* című kísértettörténetében is megemlékezett a Cholnoky novelláiban visszajáró szellemekről, 1909 és 1913 között pedig három írást (két recenziót és egy nekrológot) is szentelt neki A Hétben. (A címben szereplő összetétel Kosztolányi Új Nemzedékben megjelent névtelen írásából, egy többrészes irodalomtörténeti áttekintés negyedik részéből származik 1920 őszéről.)

A kötet szövegei az *Egy-két szó, előljáróban* című bevezetés tanulságai szerint

vállaltan nem rendeződnek egy monográfia fejezeteivé, hiszen „ennek tárgyi feltételei hiányoznak”, az életrajz kronológiáját követő „tanulmányfüzér” (8) viszont így is lefedi Cholnoky veszprémi és budapesti pályafutását. A könyv megjelenésének évében úgy fogalmaztam volna, hogy a jelen gyűjteményes kötet egy majdani monografikus feldolgozás megkerülhetetlen előkészítéseként olvasandó vagy használandó fel – mindezt *Az esthajnali csillagénál szerényebb terjedelmű, részben más fókuszú kismonográfiám (Cholnoky Viktor, a szépíró. Írásgyakorlatok – publikálási stratégia – korai recepció*, Balatonfüred, Tempevölgy Könyvek, 2017) elkészítése után már teljes bizonyossággal kijelenthetem.

A *hasbeszélő* és az *Új világ* című Cholnoky-szövegekről szóló elemzések bizonyos értelemben kivételeknek számítanak, hiszen Lengyel András inkább Cholnoky egyes időszaki kiadványokhoz és prominens személyekhez fűződő kapcsolatait, illetve a szerző íásaiban megjelenő érdeklődési köröket, fő tematikai egységeket járja körül. Ezek egyike, az Amanchich Trivulzió nevű főhős köré szőtt történetfüzér már régóta vezérfonala a Cholnoky-rekanonizációnak, főleg, hogy – alátámasztva Kosztolányi mint erős *brand* szerepét Cholnoky Viktor egyidejű és utólagos hatástörténetében is – Esti Kornél előképeinek is tekinthető. A Hét 1906. július 29-ei (30.) számának nevezetes *Innen-Onnan* rovatában *Amanchich Antonio* címmel megjelenő rövid névtelen írás joggal köthető Cholnokyhoz, aki az Esti Kornélt megteremtő Kosztolányihoz hasonlóan Lengyel szerint „saját magát is belevetítette az Amanchich névvel jelzett novelláiba” (135). Ehhez kapcsolódik Cholnokynak az ugyanebben a rovatban > jellel publikált, több száz szövegből

álló, „magyarázó értékű dokumentációként” (270) értékelhető korpusza, amelyre szintén Lengyel hívta fel a figyelmet, megadva az alaphangot a szerző publicisztikájának mélyrehatóbb tanulmányozásához. Egy másik tanulmány (*Meddig volt A Hét segédszerkesztője Cholnoky Viktor?*) a szerzőnek a Nyugat előtt már szűk két évtizeddel korábban elinduló modern irodalmi orgánumban betöltött szerepét vizsgálja, míg *A „kifordult tény” alakzata: Kosztolányi, Cholnoky Viktor és A Hét* című írás legalább annyira szól a két szerző kapcsolatáról, mint Cholnoky publicisztikai tevékenységéről, vagy a honi Shakespeare-kultuszban vagy kultuszépítésben betöltött szerepéről. Ugyanitt találhatjuk meg azt a hivatkozásban elbujtatott, de lényegi megjegyzést is, miszerint Kosztolányi nemcsak az előbb említett novellában, de *A léggömb elrepül* című kisprózában is „mestere” alakját örököltette meg (169–170).

Cholnoky anonimitásához és *A Hét*-hez egyszerre kapcsolódik az a „tényfeltáró” vizsgálat, amely a szerző Népszavában vállalt szerepére koncentrálna. A korabeli viszonyokról árul el egyet s mást, hogy – az itt bővebben nem bemutatható, Lengyel által módszeresen, filológiai pontossággal rekonstruált összefüggésrendszer nyomán – a több, egymással eltérő politikai-ideológiai horizonton mozgó időszaki kiadványban való permanens jelenlét csak a mai szemmel alakítható folyamatos, törések nélküli történetté. Ehhez hasonlóan (még) feltáratlan eseményről szól *Az „elgondolhatatlan kiméra”*: *Az első magyar újságírósztrájk és Cholnoky Viktor* című tanulmány, amely a sztrájkban résztvevő, mivel az 1912-ben a Pesti Naplónál (is) dolgozó, majd a lapban a sztrájkot követően rövid írást publikáló Cholnoky kapcsolódó tevékenysége mellett az egye-

dülálló esemény részletes eseménysorát és korabeli recepcióját kíséri végig. „Nem kétséges, a *Pesti Napló* szerkesztőségének sztrájkja során nemcsak a lapkiadónak és újságíróinak a küzdelme bontakozott ki, hanem ezzel párhuzamosan s ezen túlmenően maga az alapprobléma: laptulajdonos és bérmunkás újságíró viszonyának ellentmondásai is érzékelhetővé váltak” (310). Bár az írás közvetlenül nem szövegekről szól (még ha elkerülhetetlenül korabeli források elemzéséhez kell is folyamodnia), a korabeli szövegek létrehozását és megjelenését alapjaiban meghatározó „instancia”, a sajtó nevezetes „fejleményének” bemutatásával – a korabeli karrierlehetőségek megismeréséhez adott implicit hozadékokon át – nagyban hozzájárul ahhoz, hogy Cholnoky Viktort és társait természetesebben helyezhessük el működésük elsődleges kontextusában.

A Nyugat előtti irodalmi mezőnek az 1904-ben alapított *A Nap* is része volt, még ha ebben a szerkesztők nem elsősorban az irodalmi tartalmat is közvetítő tárcarovatnak szántak főszerepet, hanem a rikoltozó betűkkel szedett vezércikkeknek, illetve a szenzációsajtó műfajába sorolható „bulváros” híreknek és riportoknak. Cholnoky 1905 és 1907 között számos vezércikket jegyzett a lapban, Lengyel ezeket összeolvasva próbálja élesebb kontúrokkal megrajzolni a politikáló Cholnoky „disszonáns” (124) képét. Cholnoky Viktort sok más mellett archaizáló jellegű, mesés-mitológiai kontextust idéző elbeszélései, kalandregénybe illő sorozathőse, valamint az álom vagy álomszerűség gyakori tematizálása okán előszeretettel sorolják a modernség diskurzusaiba joggal beleérthető folytatódó romantika vagy posztromantika alkotói közé. A „sok más” közé tartozik a 19. század ismert

kultusztörténeti fejleménye, a kábítószerrek „globalizálódása” is. Az „*alkohol gyilkos angyaláról*” szólva Lengyel *A ruah* és a *Horváth Ádám* című írásokat elemezve mutat rá arra, hogy Cholnoky szenvedélybetegségekkel kapcsolatos allúzióit szélesebb szociokulturális kontextusban kell elhelyezni ahelyett, hogy egyszerűen csak az önpusztítás vallomások jeleiként, lélektani dokumentumokként értelmeznénk őket.

A két bevezető tanulmány a kötet erősebb blokkjaként értékelhető, hiszen a filológus nyomozói-nyomolvasói tevékenységére a Cholnoky fővárosi „berobbanása” előtti évek feltérképezése során volt – nyomok, illetve összeszedetlen nyomok hiányában – a legnagyobb szükség. A rövidebb, folyóiratban is megjelenő írásban az író budapesti „megkapaszkodásáról” olvashatunk. A kiindulópontot testvére, László 1917-es, a Nyugatban megjelenő szövege jelképezi, Lengyel pedig kisimítja, magyarázza, olykor korrigálja a passzust, igaz, ehhez a korabeli lapokban eddig lappangó Cholnoky-szövegeket kell felszínre hoznia, de ugyanúgy el kell mélyednie a másik testvér, a híres földrajztudós, Cholnoky Jenő 1940-es évek elején írt feljegyzésében, ahogyan a korabeli fővárosi cím- és lakásjegyzék különböző kiadásaiban is. Hasonlóan összetett forráskorpusz reaktiválása szükséges a vidéki karrier bemutatásához is, amelynek közel három évtizedre nyúló történetét egy hosszú és átfogó tanulmányból ismerhetjük meg. *A fiatal Cholnoky Viktor: Az elsődleges habitualizáció rétegei és összetevői* című szöveg, mint „elsődleges vázlat” „minden gyarlósa, elnagyoltsága, adathiánya ellenére” – olvashatjuk a szerény felvezetésben – „néhány alapösszefüggést már érzékelhetővé tesz. Lehetővé teszi,

hogy az érett íróval foglalkozó értelmező munka érzékelje azt a folytonosságot s azt a diszkontinuitást, amely az 1899 előtti s utáni pályaszakasz között megvan, s a [szerző] későbbi karakterét is döntően befolyásolta” (12–13). Szó esik az apa, id. Cholnoky László irodalmi tevékenységéről, Viktor iskolai és jogáshallgatói éveiről, a tanulmányok megrekedéséről, majd újságíróként való elindulásáról (Veszprémi Hírlap), végül pedig lapalapításáról (Balatoni Hírlap). Ezek a stádiumokon keresztül pedig az eddiginél részletesebben láthatunk rá a korabeli pedagógiai viszonyokra, a helyi sajtó szerepére is. Lengyel András több Cholnoky-szöveg segítségével rekonstruálja a veszprémi lapok „ideológiáját”, a szerző ezt bírálni és megformálni kívánó szerepét – a szövegek nagy része (noha ezek egyenként nem tekinthetők teljes joggal markáns írásoknak) eddig szemernyi figyelmet sem kapott a szakirodalomban.

Lengyel olvasataiban legalább akkora szerepet kapnak Cholnoky Viktor – gyakran eddig ismeretlen – írásai, mint a recepciótörténet korabeli és utóbbi időszakban született fejleményei, de egy-egy vizsgálat egyszerre épít a publicisztikai és a szépirói tevékenységre is, reflektálva ezek szoros összetartozására az életműben. Emellett Cholnoky egyszerre jelenik meg okként és okozatként, azaz olyan alkotóként, aki, miközben nem vonhatta ki magát a századforduló intézményes „kötöttségeiből”, folytonosan nagy hangsúlyt fektetett a fennálló körülmények formálására (a hírközlésre, a tudományos felvilágosításra, a szépirodalmat olvasók igényeinek kielégítésére, vagy éppen a Pesti Naplóban megjelenő szövegek grammatikai hibáinak kigyomlálására) is. A kötet írásai egy még mindig feltáratlan életmű

eddig homályos részleteit fedezik fel az olvasók számára, de egyúttal utat nyitnak a további kalandozásokhoz is. A tanulmányok ismeretében élesebb képet kapunk az időszakai sajtóról, de a Cholnoky családról („hanyatlástörténetükről”), Kosztolányiról, valamint a Cholnoky-kutatás egészéről is. A kötet hasonló értéket képvisel, mint Cholnoky szövegeinek első, Fábri Anna által szerkesztett kétkötetes gyűjteményes kiadása 1980-ból (*Trivulzio szeme, A kísértet*), amelytől a szerző ezredfordulós újraolvasását eredeztethetjük.

Éppen a fentiek miatt nevezhető bosszantó hibának, hogy a kötet hátsó borítóján található ismertetésben, illetve egyes hivatkozásokban Az „alkohol gyilkos angyala”: *A narkotikumhasználat magyarázata Cholnoky Viktor írásaiban* című tanulmányra mint először itt megjelenő írásra utalnak, holott a szöveg a Kalligram 2012/12-es számában már korábban napvilágot látott (szemben *A fiatal Cholnoky Viktorral*, amely valóban itt debütál). A másik említendő tévesztés a címhasználattal függ össze. A kötetben ugyanis végig az „esthajnali csillag” idézőjeles szerepeltetésével találkozunk, kivéve a külső borítón, ahol ráadásul az alcím (*Vázlatok és adatok Cholnoky Viktorról*) is a szerzői név toldalékos változatára rövidül. (Igaz, átvitt értelemben a borító „megoldása” azt a várankozást vetíti előre, hogy Cholnoky Viktorról a jövőben egyre kevésbé beszélhessünk az őt respektáló kortársak, például Kosztolányi hangján.) Sok érv szól ez ellen, köztük a szerzői akarat is, de a kötetet mégis monográfiaként illeszteni be Cholnoky Viktor recepciótörténetének jelentős állomásai közé.

Wirágh András

MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

Tarjányi Eszter (1962–2017)

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének docense 2017 márciusában a Mindenki Akadémiáján előadást tartott Arany Jánosról *A népi sarjadéktól az Isten kérévéig* címmel. „Köt engemet a jó Isten kérévébe” – idézte azt a verset, amelyet a költő élete utolsó évében írt. Most már tudjuk, hogy a *Sejtelem* órá is vonatkozott: ugyanez év június 17-én, nem sokkal 55. születésnapja után, egy másik, hatalmasabb Mindenki Akadémiáján ő is ebbe a kérévébe került. Megrendítően tragikus és megfjejthetetlen ez az egybeesés: csak kevesen tudtak arról a súlyos betegségről, amellyel hősieen küzdött.

Tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán végezte 1985 és 1990 között, magyar nyelv és irodalom, történelem és esztétika szakon. Kutatásainak egyik kérdése az volt, hogy a pontosan már nem definiálható racionalitáson túli világ, a „túlso part” magyarázatainak milyen próbálkozásai voltak a 19. és a 20. század magyarországi művelődéstörténetében. Jósika Miklóst idézte: „mennyi kitalálhatatlan, mennyi fogalmainkon túlvívő s önkénytelen van létezésünkben s hogy annak szellemi hatásai nem sejdített csudákat rejtenek”. 2002-ben jelent meg *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerismus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai* című munkája, s ehhez az anyaghoz kapcsolódott a *XIX. századi magyar fantasztikus regények* kiadása (2000), amely kevésse ismert, kánonon kívülre került alkotásokat tartalmazott.

Az irodalmi műveket új szempontokkal vizsgáló elemzéseinek legkomolyabb és legterjedelmesebb megvalósítása az *Arany János és a parodisztikus hagyomány* (2013) című könyv volt, amely azt tanulmányozta, hogy a költőnek ilyen irányú hajlandósága hogyan teremtette meg a költemények rejtettebb értelmezését, újabb olvasási lehetőségeit. Munkájában felmerültek a textológia problémái is, többek között az, hogy a szövegek mai kiadójának milyen helyesbitendő, talán tisztázhatatlan hagyománnyal kell szembenéznie.

Két kritikai kiadásban vett részt: 2012-ben Jókai Mór 1861-ben és 1862-ben írt *Elbeszéléseit* jelentette meg, s az *Arany János munkáit* sajtó alá rendező munkaközösség tagjaként elkezdte a nagykörösi korszak kisebb költeményeinek feldolgozását. Ezt már nem tudta folytatni, így nem közölhette az *Iduna emléke* című versre vonatkozó tudnivalókat sem: „Egész teste fájdalom volt, / Egész lelke szeretet: / Az súlyától földbe hajolt, / Ez a mennybe sietett.”

Korompay H. János
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

Labádi Gergely (1975–2017)

Már egy hónapnál is hosszabb idő telt el Labádi Gergely barátunk halála és temetése óta, mégsem érzem – a szegedi egyetem bölcsészkarának folyosóin zajló beszélgetésekből úgy tűnik, mások sem – a fájdalmas megrendültség tompulását. Pedig lassan hozzá kell szoknunk az új élethelyzethez: ha egy bonyolult szakmai kérdésre keresünk választ, ha bibliográfiai orientációra van szükségünk egy új kutatási irányhoz, vagy ha csak egy jó baráti szóra vágyunk, nem kopoghatunk már át Gergő szobájába, ahol akárhány nyomtatott könyvet és elektronikus dokumentumot is olvasott egyszerre, nemcsak figyelmesen meghallgatta kéréseinket és kérdéseinket, hanem a rá oly jellemző ironikus és önironikus stílusban meg is válaszolta azokat. Másfél évvel volt fiatalabb nálam, mégis olyan megkérdőjelezhetetlen tekintélye volt mindannyiunk előtt, amilyen csak idősebb kollégáknak szokott lenni. Ennek magyarázata kézenfekvő: olyan átfogó műveltséggel és problémaérzékenységgel rendelkezett, amilyennel csak igen kevesen (megkockáztatom: generációnkból, a kora negyvenesekből pedig rajta kívül senki). Gergő biztosan érezte – mert éreznie kellett – azt a tudásával és felkészültségével kiérdemelt bizalmat, amellyel sokan fordultunk hozzá, de legbölcsebb tanácsait és legjobb (nekünk szánt) ötleteit olyan retorikával adta elő, amely magában foglalta saját magiszteri pozíciójának folyamatos destrukcióját. Nem ismertem nála szerényebb embert.

A magyar irodalomtörténet nyilván elsősorban a felvilágosodás kori episztola monográfusaként és az idetartozó szövegek kritikai kiadásának elkészítőjeként fog emlékezni Labádi Gergelyre, s bizonyosan nem enyésznek el majd annak a textológiai-szövegkiadói tevékenységnek az eredményei sem, amelyet a Reciti munkatársaival karöltve a ReTextum keretei között végzett. Bár legfrissebb szellemi termékei az én szűkös értelmi horizontomat meghaladják, azokra a tanulmányértékű blogbejegyzésekre, amelyeket a *distant reading* módszertanával kapcsolatban tett közzé, alighanem a digitális szövegkultúra magyarországi meghonosításának fontos állomásaiént fog majd tekinteni az utókor.

Bocsáttassék meg nekem, hogy a legszívesebben mégis közös munkáinkra, a Spectator magyar fordításának közzétételére, illetve a *Német Máté koma* című 18. századi regény sajtó alá rendezésére emlékszem. Nem is annyira az együttműködés eredményei dobogtatják meg a szívem, inkább a közös munkálkodás folyamatára gondolok erős nosztalgiával. Nagyon jó volt ugyanis Gergővel dolgozni: odaadó volt, de nem fanatikus, szorgalmas, de nem hajcsár, tudatos, de nem makacs. A neki kiszabott nem egészen 42 évnyi idő alatt emberként, barátként, tudósként egyaránt nagyot alkotott. A hiányát nem fogjuk egyhamar feldolgozni, de emlékét megőrizzük.

Balázs Péter
Szegedi Tudományegyetem

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Bretz Annamária

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2017.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft